

FOR REFERENCE ONLY

कुमारसम्भवम् ।

सप्तमसर्गान्तम् ।

महाकविकालिदासविरचितम् ।

मङ्गिनाथसूरिकृतव्याख्यया सङ्घितम् ।

पण्डितकुलपतिना

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजौवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विद्वत्व्याकरणसूत्राद्यंशसमन्वितम् ।

तेनेव संस्कृतं प्रकाशितञ्च ।

सप्तमसंस्करणम् ।

कलिकातानगर्याम्

वि, एल, यम्बे, श्रीदक्षिणाचरण चक्रवर्तिना

सुद्वितम् ।

ई १९०२ ।

R.M.C. LIBRARY	
Acc. No 116493	
Iss. No.	89/21
	23.8.82
	Ch
	Ch
	Ch
Bl. Card	ss
Checked	ss

Presented in memory of Kamala
Mukhoji

FOR REFERENCE ONLY

पण्डित कुलपति: श्रीजीवानन्द विद्यासागर बि, ए,
PANDIT-KULAPATI
JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.
Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta,

निम्नलिखित
विषयों पर पुस्तकें
शतकमवधि.

1953 अ.
13

1966

i. 53 B-L.

3068

*

53

3121 फ्रेश काली

1915 Jesus Christ was born

3036 काल-काल

विज्ञापनम् ।

इह खलु सकलेषु सुखसाधनेषु काव्यमेव परमसुखसाधनं तद्वि मुहुर्मुहुः
 अनुश्रीलितमपि मनामपि विरागभाजनतां नैव भजते बहुसेवनेऽपि न याति च
 अपवीथताम् प्रत्युत आस्वाद्यमानं नवां नवां कामपि चमत्कारलङ्घरौ चेतसि
 सुचेतसां प्रतिक्षणमातमीति समुद्रासयति च सङ्घटयद्दयसन्नपयं न चापेक्षते
 तदास्वादनसम्पादने बहुलायासः ।

• काव्यञ्च विलक्षणरचनीपलक्षितो विविधगुणगुम्फितो नानालङ्कारमल्लितो रस-
 भावादिप्रधानो वाक्यविशेषः ।

• तत्प्रणेतारश्च बाष्पीककालिदासादयः प्रथिताः । तत्र बाष्पीकादयः इति-
 व्रतप्रधानं प्रसङ्गती रसानुगुणं रामायणादिकम्, कालिदासादयश्च विविधरसानु-
 गुणं प्रसङ्गत इतिवृत्तौल्लेखं रसवशादिकं काव्यं रचयामासुः ।

तत्र काव्यं शब्दश्रममेदात् शिबिधम् । तत्र रामायणरसवशादिकं शब्दं,
 नागानन्दाभिज्ञानशकुन्तलादिकं नाटकापरपर्यायं रूपकपदाभिधेयं इत्यं काव्यम् ।

• इतः पूर्वं १८५३ वर्षे भारतवर्षे मालवदेशे उज्जयिनीनगरराजधान्यान् असीन-
 गुणधाम विक्रमादित्यनामा वृपतिरासीत् । तस्य भवन्तरिप्रभृतयो नव कविवराः
 सभासदो बभूवुः । तेषु कालिदास एव प्रथितयथा सङ्घाकविरासीत् । तेन च
 रसवशा-कुमारसम्भव मेषदूताभिधं काव्यमयं, कृतिचन्द्रिकाभिधं लल्लदेशप्रच-
 लितो वेदीककर्मप्रतिपादकप्रबन्धः ज्योतिर्विदाभरणनामकं कालज्ञानशास्त्रं च
 कसेच निरमाधि । अनन्तरञ्च मालविकाग्निमित्र-विक्रमोर्वशी-शकुन्तलाभिधानि,
 दृश्यकाव्यानि प्रणीतानि एतश्च तत्कृतन्योतिर्विदाभरणयस्य शेषाध्याये स्पष्टमुप-
 लभ्यते यथा,

• मत्तोऽधुना कृतितियं सति मालवेन्द्रे श्रीविक्रमाकं वृपराजवरे समासीत् । इति
 चमत्कारिः क्षपण कोऽनरसङ्घशङ्कुर्वंताल्लभदृष्टल्लेख[क]पंरकालिदासाः ।

ख्याती वराऽभिदिरी नृपतेः सभायां रथानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य । इति

• वराकधान्युज्जयिनी सदापुरी सदा सङ्घाकालमङ्गशयीनिनी इति ।

• शङ्कुदिपातेऽसवराः त्वयश्चमेके ज्योतिर्विदः समभवन् वराङ्गपूर्वाः ।

• श्रीविक्रमस्य नृपससन्द प्राच्यवृक्षेक्षेत्प्रमहं नष्टसखः किञ्च कालिदासः ॥

काव्ययथं सुमतिज्ञद रघुवंशपूर्वं जातं यती ननु कियच्छ्रुतिकर्मवादः ।

ज्योतिर्विदाभरणकालविधान्यास्त्रं श्रीकालिदासकविती हि ततो बभूव ॥ इति
वर्षे सिन्धुरदर्शनान्तरगुणे याते कालौ संमिते

मासे माघवसंज्ञितेऽत्र विहितो ग्यक्रियोपक्रमः । इति च

अनेन ३०६८ अष्टवङ्गुत्तरत्रिसहस्रसंख्यके कलिरब्दवन्दे याते तदयन्यकरणं
सुव्यक्तम् । इदानीं च कलिर्गताब्दाः ४८९७ तेषु निर्दिष्ट ३०६८ संख्यावियोगितेषु
१२२९ वर्षाः समाधानि । तेन इतः पूर्वं १२२९ वर्षंनशात् पूर्वं कालिदासकविती
ज्योतिर्विदाभरणं ततः पूर्वं रघुवंशादिकमभूदिति प्रतिभाति । एतत् सन्दर्भेयं दपि
दृश्यकाव्यतयकरणं न प्रतीयते तथापि दृश्यकाव्यानां प्रागुक्तानां ज्योतिर्विदाभरण-
यन्मात् पश्चात् काली कालिदासकृतानां न तेषां तत्र समुल्लेखः किन्तु तत्तदयन्यत्वेन
तत्कृतत्वं सुव्यक्तमेव । अतुसंहारनक्षीदयपुष्यवाणविलासादीनां यदि तस्कालिदास-
कृतत्वं तदा ततः पराचीनतया न तत्र उल्लेखः ।

कालिदासश्च कतमनन्तर्यं कतमञ्च जगत्पदमल्लसङ्घार तत्राकलयामः । किन्तु
तस्य चरितविषयेऽस्माच्छ्रे भूयिष्ठप्रचारमेवमैतच्छ्रमिक । तदत्र सर्वत्र विज्ञापनाय
प्रदर्शने । ~~काश्चित्~~ विद्वत्तमा कथा विवाहायै पिवा आनीतान् पादभूतान् विजान्
जादविचारिणं पराजिग्ये । एवम् आगत्यागत्य तस्याः त्रकाशात् विचारि पराजयं
प्राप्य प्रतिनिवृत्तेषु वरेषु तदुत्तरं पराजयभयेन इतरे वरा यदा नेवागतुमेच्छन्
तदा तत्पिवा विचाराभावेन एव आगतमात्राय पात्राय कथा देयिति प्रतिज्ञाति
पूर्ववरानयने निष्फलप्रयत्नतया बहुधा खिन्ना जातेषां दूताः पुनर्वरानयनायै तत्पिवा
नीदितः स्वावलम्बितशास्त्राच्छन्दितया कालिदासमल्पबुद्धिमत्वेन तस्काव्यादा वरत्वेन
अवधार्य आनिन्तुः । आनीतार्थं च तस्यै अविचार्य तद्विषयणी तन्पिता तां
कान्यां प्रायच्छत् । एवं तस्य विवाहे संवृत्ते दम्पत्योः परस्परान्नापकाले कालिदासेन
अपभ्रंशशब्दमात्राभिज्ञेन अपभ्रंशशब्दः प्रायीञ्जि । तन् मुत्वा च तद्व्यायं तस्यस्यं
तिरस्कृत्य गृह्णात् निष्काशयामास । एवं पत्रा निष्काशितः कालिदासीऽतीव
निवेदै प्राप्य अरुण्यं मत्वा सरस्वतीमाराध्य तत्प्रसादात् लब्धविषयः गृहं प्रति
निवृत्तः । आनञ्च च इवौ गृहद्वारं दृष्ट्वां किञ्चिद्यत्नेन स्वपत्नीं प्रति “अनाहत
कपाटं द्वारं देहि” इति अभिहितम् । तन् मुत्वा च स्वरविशेषेण तं स्वपतिमवमन
कालिदासपत्रागत्युक्तम् “अलि कश्चित् कान्तिशेष” इति इत्येवं पत्रा कृते वाच्य
शेषास्तित्वप्रश्ने तत्राक्षं पदमल्लसङ्घटितमिति कृत्वा तत्राक्षमेकैकं पदमभिहित
तेन एकेकं वाच्यं विरचितम् । तत्र तत्राक्षस्य च सीति प्रथमं पदमभिहित

“असुंत्तरस्याम्” इत्यादि सप्तदशसर्गात्मकं ‘कुमारसम्भवम्’ महाकाव्यम्, कृषित् इति द्वितीयं पदमधिकृत्य “अचित् कान्ताविरहनुबन्धा” इत्यादिकं नैघण्ट्यात् स्तुत्यकाव्यं, वाग्विशेष इति द्वितीयं पदं तुदिकदेशं वागिति वाक्पदमधिकृत्य ‘वागर्थाविव संप्रसौ’ इत्यादिकमूनर्गिभूतिस्तर्गात्मकं रघुवंशकाव्यं महाकाव्यत्वेन क्रमशो रचितम् । तद्वचनया च काकिलदासः सर्वत्र प्रवितसुकवित्वा प्रख्याति-मुपलभ्य क्रमेण विज्ञानादित्यस्य सभासदताम् आजगाम इति ।

तत्कृतिषु च सप्तदशसर्गात्मककुमारसम्भवनामकनिर्दं महाकाव्यम् अत्र च गौररस एव अङ्गी अन्वे रसा यथासम्भवमङ्गानि । क्वार्तिकैथो नायकः तारकासुरः प्रतिनायकः । एतच्च काव्यं कविना शैबानिधनहापुराणीतरखण्डीधनवीदभा-वेभ्यःष्टादशाध्यायपथेनप्रतिपाद्यतारकासुरवधकाव्यामात्रित्य प्रथोतं किन्तु तत्र पार्वतीतपस्यानन्तरं पार्वतीं प्रति प्रसन्नेन महाद्देवेन स्वयंवरविधानकर्तव्यताया लुपदेशः इह तु सप्तविंशत्यस्य तत्प्रायेणार्थे द्विमवनं प्रति प्रेषणमित्येव कविना ब्रह्मपुराणानुसारेण कल्पितमित्येव विज्ञेयः । कविना च शैवपुराणवचनार्थ-मनुहरतैव प्रायेण श्रीक्री निर्मले तदज्ञापनाय शैवपुराणस्य कतिचिदध्याया अत्र समुद्ध्रियन्ते अत्र च श्रीकस्यार्थो यस्मिन् श्रीक्री कविना अनुसृतः, तदपि चित्रद्वारा सूचितम् । तद्दृश्ये च काकिलदासस्य क सर्वार्थोद्भावनं स्वबुद्धेति प्रतिभाति ।

शैवे त्रयोदशाध्याये किञ्चिदधिकृत्य ।

प्रसूतिरभवत्तस्मा मेनायाः कल्पया शुभा ॥ १, २२ ॥

दिग्मः प्रसेदुः पवनः सुखं बवी शङ्कं निदधु गेभनेचरात्तथा ।

पपात मौली कुसुभाञ्जलिदादा बभूव तज्जन्मदिनं सुखप्रदम् ॥ १, २३ ॥

मेना तथा पूर्यनिशेषवक्त्रया स्फुरत्प्रभामण्डलया रराज च ।

यथा विदूराचलभ्रनिरससा धनीत्यवा रजशशाकया मुने ! ॥ १, २४ ॥

तां पार्वतीत्याभिजगाच्च नामती कुङ्गाव तद्वचन्मुज्ज्वलः स्वभावतः ।

मावा निविद्धा तपसे यदा तु सा बयाद्भुमास्मां भवमस्मिन्नाविनी ॥ १, २६ ॥

मङ्गा यथा अंसकयाः अरत्सु वै राज्ञी स्वभावस्तु यथा मङ्गीवधीः ।

गुरुपदशादुपदेशपण्डिकां तां पूर्वसंस्कारयुक्ता बभुमुंदा ॥ १, २८ ॥

तत्पादपाथीकमुवा श्रिया मुने ! स्वकारविन्द्याद्विक्रमनिन्दनम् ॥ १, २९ ॥

सुगुणरञ्जितपादपङ्कजीरादिस्सवी अंसगथा मत्तं बभुः ॥ १, ३४ ॥

निर्माय पडे बहुसुखं मुखं जानू तदीये अगुह्यपूर्विके ।
 शेषानिर्मायविधौ जकोऽभवदविमीहितसन्मुखदर्शनेच्छया ॥ १, ३५ ॥
 मध्ये च तस्यास्त्रिजलौ रराज सा कामोत्सवाथै नवयौवनोद्भवा ॥ १, ३६ ॥
 स्नानवयं वै वदधे तथा मुने ! यथा न सूत्रं किल मध्यमं भवेत् ॥ १, ४० ॥
 एतद्विचित्रं शृणु तत्स्वरूपकं वशीऽभवत् स्नेन पुरा पुरारिद्धा ।
 क्रमेण यामईशरीरसंस्थिता चकार सा ते किल कथ्यते कथम् ॥ १, ५० ॥

एवं सर्वगुणोपेतामुमामालोक्य भूधरः ।
 क्रमेण योजयामास तां ह्यराचनकर्मणि ॥
 द्विमवानुवाच । शृणु गौरि ! वचोऽस्माकं शृङ्गरी वसन्ते मयि ।
 इहामुत्र फलायेंस तं पूजय समाहिता ॥
 यदा देहं सती देवी दक्षरीषात् ससर्जह ।
 ततो विमुक्तसङ्गोऽभूत् शङ्करस्त्वपरिग्रहः ॥ १, ५३ ॥
 स कृतिवासात्पसे यनात्मा वर्त्तते मन ।
 प्रस्ये बालकनन्दायां सदा शीकरशीतले ॥ १, ५३ ॥
 ईश्वराणां सदा सेवा जायते सर्वमङ्गलम् ।
 तस्मात्तद्वर्चनासक्ता भव त्वं भवभाकिनि ! ॥

वामदेव उवाच । पितृवाक्यमिदं युवा जहास मनसा तदा ।
 तथेत्युक्त्वा स्वपितरं परिषय्यापराऽभवत् ॥
 जथा च विजया तस्याः सख्यौ हे परिचारिके ।
 ताभ्यां साकं चन्द्रमुखौ चन्द्रशेखरमार्चयत् ॥ १, ५८ ॥
 समाधेरनुमिने तां गिरिशः परिपय्मिनीम् ।
 समाधिनिश्चलस्य सर्वेषां दर्शयन् मुने ! ॥ १, ५९ ॥
 लोकानां धर्मशिक्षायै नो जयाह तदा तु ताम् ।
 प्राप्स्योऽहं तपसा सत्यमिति लोकांश्च दर्शयन् ॥
 गिरीशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी ॥ १, ६० ॥
 स्वजनकवचनान्नापाख्यानयैवमन्त्रा ।
 सकलभुवननाथः शङ्करश्चन्द्रनीलिः
 भवतु मन हि मयां भावयन्तीति वामम् ॥

इति श्रीशिवपुराणे उत्तरखण्डे उमोत्पत्तिर्नाम त्रयोदशीऽध्यायः ।
 वामदेव उवाच । एतद्विजयते बाली तारकीय द्विचौकसः ॥ १, १ ॥

बाजी पराजिता आसन् शक्रदर्पविघातिना ।
 तदा सर्वे तुरावाङ्गं कृत्वाये चतुर्विजयाः ।
 स्वायम्भुवं ययौ धाम सत्यवीर्यमिति श्रुतम् ॥ २, १ ॥
 दृष्ट्वा तत्र जगन्नाथं विक्रसत्सुमुखप्रियः ।
 बभूवुः पञ्चजानीव प्रातर्हृद्भ्रं दिवाकरम् ॥ २, २ ॥
 ततस्ते लीकघातारं वागोश्च सर्वतौमुखम् ।
 प्रथिपत्य यथाव्यायनिदमाहुस्तदा मुने ! ॥ २, ३ ॥
 ब्रह्मणे सृजते विश्वं स्थितौ पालयते नमः ।
 रुद्ररूपाय कल्पान्ते नमस्तुभ्यं विभूतये ॥ २, ४ ॥
 त्वया यत् क्षिप्रममलं बीजं जलधिसञ्चये ।
 स्यूयते प्रसवस्तस्य चराचरमिदं जगत् ॥ २, ५ ॥
 दशयन् मन्दिमानं त्वं तिलमिर्मूर्तिभिः प्रभुः ।
 सत्यक्षिप्रतिनाशानामेकी भूः कारणं स्रृतम् ॥ २, ६ ॥
 स्त्रीस्वरूपो भवानेव पुमानसि जगत्पते ! ।
 तस्मात् सर्वेषु सर्वेषु विख्यातौ पितरौ भवान् ॥ २, ७ ॥
 तवावकीर्षी भगवन् ! भूतानामुदयाय च ।
 प्रलयाय भवेद्रात्रिर्नमस्ते कालरूपिणे ॥ २, ८ ॥
 जनदीशस्त्वमेवासि त्वत्पी नाख्ये व ईश्वरः ।
 जगदादिरनादिस्त्वं नमस्ते स्वात्मवेदिने ॥ २, ९ ॥
 आत्मानमात्मना चेहं सृजस्त्ववसि चंसि च ।
 आत्मज्ञानविदो नित्यं त्वां विदुर्नेतरे जनाः ॥ २, १० ॥
 नमः समुद्ररूपाय संघातकृतिनाय च ।
 स्थूलाय गुरवे तुभ्यं सूक्ष्माय खलवे नमः ॥ २, ११ ॥
 व्यक्ताव्यक्ताय देवाय सर्वलीकेश्वराय च ।
 सर्वात्मसाक्षिणे तुभ्यं निर्काराकरदायिने ॥
 त्वत्पी वेदाः समुद्रूता ऋग् यजुः सामसंज्ञकाः ।
 कर्मयज्ञाः स्त्रीपक्ष्याः साक्षीपनिषदः शुभाः ॥ २, १२ ॥
 धर्माधिष्ठातमीशाचामादिभूतां सनातनीम् ।
 त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थविदः प्रभी ! ॥ २, १३ ॥
 ईन्द्रादीनाञ्च देवानां देवानां भवते नमः ।

मरीच्यादिबिषाटणां विधातासि जमद्गुरी ! ।
 परतोऽपि परोऽसि त्वं सर्वेन्द्रियविमीश्वरः ॥ २, १४ ॥
 इव्यङ्गीटस्वरूपेण भीज्यभोक्तृस्वरूपतः ॥
 सर्वेषां यजनादेव भवान् स्वमंफलप्रदः ।
 वेद्यवेत्तृस्वरूपेण ध्येयध्याटस्वरूपतः ॥ २, १५ ॥
 निष्कामाणां सुसुचूणां भोचदोऽसि त्वमेव च ।
 त्वमेव सर्वलीकानां स्रष्टा पालयिता भवान् ॥
 नाशकाले हरोऽसि त्वं सर्वपापहरी भवान् ।
 युष्मन्मुखाब्जं दृष्ट्वा वयं सर्वे निराकुलाः ॥
 वाहि नः करुणापाङ्कैररातिथलपीडितान् ।
 नामिमी वसंते देव ! तव मित्वं कदाचन ॥
 सर्वत्र समदर्शो त्वं तथाप्यस्मान्मु मालय ॥ २, १७ ॥
 स्वागतं वो महाभागाः ! सर्वदैत्यविमर्दनाः ! ।
 स्वर्गश्च स्वभुजाक्रान्था भवन्तः पालयन्ति हि ॥ २, १८ ॥
 इदानीन्तु कथं सर्वे नष्टभासोऽभवन् सुराः ! ।
 तुषारच्छत्रतेजांसि ज्योतीषीव विद्ययसि ॥ २, १९ ॥
 पुरुहूतस्य यवज्वमधःकृतसुरायुधम् ।
 तदिदानीं महाभागाः ! दृश्यते हतयौववम् ॥ २, २० ॥
 वरुणस्य तु यः पाशोः बज्रासुरबलः सदा ।
 सोऽयं वै दृश्यते सप्तो मन्दाहृतबली यथा ॥ २, २१ ॥
 कुबेरस्य भुजः शून्यो गदया दृश्यते सुराः ! ॥ २, २२ ॥
 यमोऽपि विलिखन् भूसीदंखेनासामितत्विषा ॥ २, २३ ॥
 त एते द्वादशादित्या दृश्यन्ते मत्ततेजसः ।
 भित्तिभागे गृह्णाणाञ्च शिवकैलिंखिता इव ॥ २, २४ ॥
 वंगभङ्गाः कथममी सर्वे च भरतीऽभवन् ॥ २, २५ ॥
 रुद्राणां मीलयथैव कथं चन्द्रार्धवर्जिताः ॥ २, २६ ॥
 अयमग्निः कथं देवा ! दृश्यते आर्षंवर्षिबत् ।
 सीमोऽयं श्लामवर्णोऽभूत् पीयूषपरिवर्जितः ।
 ऐरावतगुजी श्वे ब भद्रदन्तस्य दृश्यते ।
 फलपुष्पावङ्गीनस्य मूलीत्पाटितद्वयंथा ॥

ब्रह्मा उवाच ।

। इत्यतिरुवाच । धर्मेतदुक्तं भवता नादृतं सत्यमेव हि ।
 सर्वभूतान्तरात्मासि कथं न ज्ञास्यसि प्रभो !
 अमी शक्रादयी देवा अष्टराज्याः पराजिताः ।
 विचरन्ति महीपृष्ठे तारकीय बलीयसा ।
 महासुरसारकाख्यस्ततः प्राप्तपराक्रमः ।
 सर्वलोकविनाशाय केतुराजिरिवोत्थितः ॥ २, ३२ ॥
 तदन्तःपुरवर्तिन्यो दीर्घिंकाः सन्ति याः प्रभो ! ।
 तासां पद्मोदयार्थैव विवस्वान् भाति केषलम् ॥ २, ३३ ॥
 शनैः शनैर्वीति वायुस्तदुदाने च भीरुवत् ।
 पतने कुसुमानाश्च पुष्पस्यैथी भविष्यति ॥ २, ३५ ॥
 ऋतवक्षे स्वकालश्च विज्ञायासुरभीरवः ।
 युगपच्च तदुदानं फलपुष्पैरुपासते ॥ २, ३६ ॥
 चन्द्रस्तु तं सदाकालं कक्षाभिः परिधेवते ।
 चन्द्रशेखरमुखस्थां कक्षामिकां विज्ञाय च ॥ २, ३४ ॥
 समुद्रः सर्वरत्नानि तथै योग्यानि वै ददौ ॥ २, ३७ ॥
 ज्वलन्मणिशिखी रात्री वासुकिस्तं निधेवते ॥ २, ३८ ॥
 अग्निस्तु तस्य वस्त्राणि विमलानि करोति हि ।
 शीघ्रं तदङ्गे शनकैर्मेघा वर्षन्ति शीकरैः ॥
 यज्ञभागं स चाश्रति विनिवर्ष्यं दिवीकसः ॥ २, ३९ ॥
 अहं तस्माद्यतो गत्वा कथयामि शुभाश्रमम् ।
 एवमारोहितथापि स क्षिप्रति जगन्नयम् ।
 शान्मेत् प्रत्यपकारिण गोपकारिण दुर्जनः ॥ २, ४० ॥
 चिच्छेद् मन्दमतरून् दीर्घस्त्रीपरिखासितान् ॥ २, ४१ ॥
 मन्दाकिन्या जलं सर्वं स्वबाध्यां स्थापितं प्रभो ! ॥ २, ४४ ॥
 कमलाचलप्रज्ञाणि समुद्राद्य महासुरः ।
 त्रीङ्गास्त्रश्रेणु तान्येव स्थापयामास वैश्रमि ॥ २, ४६ ॥
 अस्माकं सकलीपाया अक्षिन्नता महासुदे ॥ २, ४८ ॥
 मेघच्छन्ना रविहारा यथा तीजस्त्रिणी भुवि ।
 तदिच्छामी विभो ! अष्टं सीमान्यं तस्य शान्दये ।
 क्लृप्तं चिच्छेद् धर्मे सर्वश्रेष्ठं समुच्चयः ॥ २, ५१ ॥

- इत्तारं परसेभानां गीतारं त्रिदिवीकसाम् ।
दातारं शक्रलक्ष्मणाच्च महावीर्यपराक्रमम् ॥२, ५२॥
- ब्रह्मीवाच । भविष्यति भवत्कामः सहस्रं सुरपुङ्गवाः ! ॥२, ५२॥
वपःफलविपाकस्तु तस्यासौदधुना मद्यान् ।
मया तस्यै वरो दत्तो न हन्तव्यो ह्यसौ मम ।
विषड्वेषोऽपि सम्बन्धं स्वयं ह्येतुमसाम्यतम् ॥२, ५५॥
युध्यन्माह्ववे तच्च महाबलपराक्रमम् ।
समर्थः की भवेज्जेतुं विना शम्भुसुतं सुराः ! ॥ २, ५७ ॥
यज्ञाग्नी या पुरा दग्धा उनीति परिकीर्तिता ।
सापि तन्नाधुना देवाः वर्तन्ते शिवसन्निधौ ॥
उनात्रयति गौरुशं तत्परियहणेच्छया ।
ततस्तत्र प्रथमञ्च कुबर्ध्नं विदुधेन्द्रराः ! ॥
आकाङ्क्षति तथा शम्भुदमां च नगनन्दिनीम् ॥
बोदुं शङ्कररितस्तु नान्या स्त्री सैव शक्यते ॥ २, ६० ॥
तयोः पुत्री यदा भूवात्तदा वी मङ्गलं भवेत् ॥
इत्युदाहृत्य तान् देवान् गृह्णान्तः प्राविशत् प्रभुः ॥ २, ६२ ॥
देवास्तु जतज्जत्यास्तु नमस्कृत्य ययुर्दिवम् ।
तस्मिन् कार्ये विनिश्चित्य कन्वपे सिद्धिदायकम् ॥२, ६२॥
मत्तवान् तमुवाचेदं पुण्यवाचधनुर्धरम् ॥
इन्द्र उवाच । त्वमेव सर्वकार्येषु सहायो महदर्थके ।
रथायै सर्वलोकानां महाकथं हि करिष्यसि ॥
कामदेव उवाच । धन्योऽहं जतज्जत्योऽहं मयासौ त्वदपुत्रहः ।
किं करिष्यामि देवेन्द्र ! समाश्रापय सत्वरम् ॥३, २॥
असम्पत्तः कस्तवेन्द्र ! मुक्तिमार्गमपेक्षते ।
तं सुन्दरीकटाक्षैस्तु वध्नाभ्याश्रापयस्व मे ॥३, १॥
कस्तु शत्रोरपि हरे ! धर्माधीं पीडयाम्यहम् ॥३, ६॥
करिष्ये कां सतीं देव ! तवासे अस्तस्यस्त्रिदशम् ॥३, ७॥
वत् तव सुराधीश ! वत् कार्यं न करिष्यति ।
तन् करिष्यामि पुण्यास्त्रैः सर्वासुसन्निधीकृतम् ॥३, ८॥
त्रैयैष्यति करिष्येऽहं भवस्त्रापि तवशक्तम् ॥३, १०॥

अन्वेषाञ्चैव देवानामसुराणाञ्च का कथा
 ऽन्द उवाच । अवेमि तेऽनङ्ग ! वीर्यं हरधैर्यं चरं परम् ॥ ४, १३ ॥
 तत् कुबजामराणाञ्च स्थितये विदिवस्य च ॥ १, २० ॥
 द्विमवच्छिखरं गत्वा यथास्थि भगवान् हरः ॥ ३, १७ ॥
 उमा गिरिसुता चैव तञ्च तस्यां नियोजय ॥
 ामदेव उवाच । इत्युक्तलोच कन्दर्पः स जगाम द्विमालयम् ।
 नियोजयितुकामस्तु उमायां चन्द्रशेखरम् ॥
 तत्सङ्घायो मलयजः पवनस्तन्वनात् मुने ! ।
 तत्सखी माधवश्चैव कामोत्सवपरायणः ॥ ३, २२, २३ ॥
 तस्मिन् वने संघमिनां मुनीनामूर्द्धरेतसाम् ।
 समाधिः प्रतिकूलस्तु कामो विजयते मुने । ॥ ३, २४ ॥
 तदा शरीरिणां तत्र कामासक्तमभून्मनः ।
 सर्वत्र विपरीतन्तु जातं कुसुमितं वनम् ।
 कामो धनुषि संशोभ्य पुण्यवाचं तदा मुने ! ॥ ३, २४ ॥
 पार्वतीसम्भुखे स्थाणौ मोक्तुकामो व्यवस्थितः ॥ २, ६६ ॥
 हरस्तु धैर्यमालम्ब्य किनेतदिति चिन्तयन् ।
 ददशं वृष्ठतः कामं पुण्यवाणधनुषं रम् ॥ ३, ६७ ॥
 विहङ्गमन्थीसस्याद्य ततीयनयनात् मुने ! ।
 स्फुरद्गुदधिर्चरिणस्तु पपात मदभोपरि ॥ ३, ७१ ॥
 क्रोधं संहर ङ्ङ् देव ! इति यावत् वदन्ति स्ते ।
 इन्द्रादिसकला देवासावन्नक्षीचर्कार तम् ॥ ३, ७२ ॥
 उपस्थितं विह्वमितं जाला च चन्द्रशेखरः ।
 अन्तर्दधे स विश्वात्मा महिमानञ्च दशयन् ॥ ३, ७३ ॥
 गतिरेषा भवेत् तूर्ध्वं महादेवापराधिनाम् ।
 भक्षशेषोऽभवत् कामो दक्षस्यासौत् शिरो यथा ॥
 श्रीशिवपुराणे उखरखण्डे कन्दर्पदहमी नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

अन्तर्दधे भगवति सा शैलतनया मुने । ।
 निराशा धृतकण्ठा च सखीभ्यां भवनं ययौ ॥ ३, ७५ ॥
 तां दीनवदनां दृष्ट्वा निरिदुःखितरं मुने ! ।

उवाच मधुरं वाक्यं नान्यथा च पुनः पुनः ॥
 हिमवानुवाच । किमर्थं वदनं हीनं नृगद्योपकथीचने । ।
 वृद्धः किं कुर्वती देवि ! सेवया सुखिणीया ॥
 उमीवाच । मत्सेवा महती पुत्रा शिवः शान्तमनासा ।
 मन कर्मविपाकेन सा सेवा विकलाऽभवत् ॥
 शृणु तात ! प्रवक्ष्यामि तव चैकी गतः पुमान् ।
 पुंश्चवाचधनुर्बाहुरिकया सह वै स्त्रिया ।
 तस्मिंस्तान्मते तात ! माहती मलयार्चलात् ।
 वधौ कुसुमिताः सर्वे तिलकाश्रीकपादपाः ॥
 कुङ्कुमि श्रीकलाः सर्वे पञ्चमस्तररञ्जिताः ।
 इतस्ततो भ्रमन्तश्च भ्रमराः पुष्पमञ्जरीः ॥
 तस्मिन् शरदि कालेऽपि सर्वसम्भारसंहतः ।
 बभूव कामसंसर्गादसन्तो दिङ्मनिव ॥
 तदा मम नितम्बस्या काञ्ची चञ्चलता गता ।
 हस्त्यापि मनी धैर्याञ्जलितं मां निरीक्ष्य च ॥
 तदा स भगवान् शम्भुः पृष्ठभागे दृढहृद् ॥
 धनुर्धरं हि पुरुषं तं ददाहाचिबञ्जिना ॥
 ततश्चान्तर्दंष्ट्रे सीऽपि भगवान् प्रसभैः सह ।
 भञ्जीभूतश्च पुरुषसन्नेका स्त्री च पर्वते ॥
 वामदेव उवाच । युत्वे तद्द्विनुर्वाक्यं हिमालयगिरिमुने । ।
 एवं वदन्तौ इतान् नृपहीत्वा तां वधौ नृपम् ॥
 सापि कम्प्यपनी तु शिवमन्त्रहिंसं पतिम् ।
 भञ्जीभूतं समाखीक्य विललापातिदुःखिता ॥ ४, २४ ..
 ततो वञ्जि समाहाय सा रमिः ज्ञानवद्गमा ।
 अनुबन्तुं स्वभर्तारमुद्योगमकरोत् मुने ! ॥ ४, ३२ ॥
 ततो रतिं कामपनीं स्मितां देहविमुक्तये ।
 चाकाशसन्ध्या वाची प्राङ्दिदं मधुराचरम् ॥ ४, ३८ ॥
 प्रजापतिः स्वतनयां वदा चामितवान् पुरा ॥ ४, ४० ॥
 स्वरूपधरं तच्च विमिदं मनवान् हरः ।
 तदीं च खण्वितो भूत्वा प्रयाप जनस्य वक् ॥४, ४१॥

भर्तारं भय मया त्वं हरषीभनवद्विषा ।
 ततः प्रहरनेनाग्निभंशशेषं अकार तम् ।
 पुनस्तव पतिर्भूयाच्छहराराधनापतः ॥ ४, ४२ ॥
 इमामन्तर्हितां वाथीं युवा सा कामवद्भा ॥४, ४३ ॥
 तत्रैव पूजयामास शहरं लीकप्रहरम् ।

ततः प्रासङ्गिककथां समाय तत्रैव ।
 गत्वा पित्र्यदृष्टं देवीं विषयवदमा सती ।
 पितरं मातरं गत्वा प्राङ् वाक्पनिदन्तु सा ॥
 सेवा मे निष्कला माता धूर्जटेः पुरवैरिणः ।
 विफलाय बभूवेद् पुनर्मे नवधीवमम् ॥
 चाज्ञापय महादेवपदाश्रीजार्चनां प्रति ।
 अहं तपः करिष्यामि गत्वा त्रिखरकाननम् ॥
 ब्रह्मविष्णुसुरेन्द्राद्यैरपरिच्छेद्य ईश्वरः ।
 योऽसौ कथं मया ज्ञाय लभ्यते वै विना तपः ॥
 तस्माद्दृष्टं ममिष्यामि तपः कर्तुं च कामने ।
 तपसा लभ्यते अन्धुर्योनिगम्यः परल्पः ॥

इति स्वतन्त्रयाथाक्यं युवा तु पितरौ मुने ! ।
 ऊचत्तुर्दुःखितौ भूत्वा वायुमद्रदया गिरा ॥
 शहरस्तु तपोमन्त्रो नान्यथा कथितस्तथा ।
 भक्त्या तु लभ्यते भूमी भक्तियोगपरो हि सः ॥
 तस्माद्भक्तिं समाख्याय सात्विकीं प्रेमलक्षणां ।
 पूजय स्वयं देवं चन्द्रशेखरमन्त्रिके ! ॥
 स्त्रीणां वननिवासस्तु नोचितो मुनिभाषितः ।
 कथमेकाकिनो मातः ! वनं गन्तुं त्वमिच्छसि ॥
 प्रवन्तु रीचतेऽस्मभ्यं न गन्तव्यं वनं त्वया ।
 वनेऽपि देवी भवति योगिनां सद्गमं वनम् ॥
 वनवासीशुभो धर्मो वनस्थानां विधीयते ।
 नोचितः स च विज्ञेयो गृहस्थायनवासिनाम् ॥
 स क्लृप्तिवासा हि मातः ! सर्वभूदान्तरस्थितः ।
 सर्वदर्शी च सर्वज्ञः सर्वेश्वरपतिर्भवः ॥

वतरावृत्त ।

आराधितो भक्तियुक्तैर्धनं कुवापि शङ्करः ।
 प्रकाशयति भक्तानां तमसामिव भास्करः ॥
 तस्मात्त्वं भक्तियुक्तेन पूजय स्वर्गं शिवम् ।
 च ! मा गच्छ वनं घोरं सर्वविघ्नाख्यदं सदा ॥
 वामदेव उवाच । पित्रीरिति वचः युत्वा सर्वशास्त्रार्थसम्मतम् ।
 तद्नाहृत्य भक्तिज्ञा पावती प्रत्यभाषत ॥
 पावत्युवाच । स धर्मो नास्ति मे तात ! गृहस्थायमसम्मतः ।
 गृहधर्माद्विद्धिभूता भवामि ब्रह्मचारिणी ॥
 ब्रह्मचर्यं वनस्थानां वनवासी नियुज्यते ।
 तस्मात्तं गमिष्यामि शिवेच्छा ब्रह्मचारिणी ॥
 विभ्रमेतौ महादेवो वनौकीमुनिभाषितः ।
 शौचं प्रसादमायाति तद्भक्तानां वनौकसाम् ॥
 वामदेव उवाच । इत्युक्त्वा विकसत्पद्मलोचना गिरिनन्दिनो ।
 शिवधर्मसंयोगादानन्दाशुप्रुताभवत् ॥
 अभावाद्य ततस्तातं स्थविरात्रगजान् गुरुन् ।
 मुहूर्त्तवर्षार्थमाथापि जगाम तपसेनवनम् ॥
 गौरी विजयया सख्या जयया च सुनेत्रया ।
 साकं सखीभ्यां सुमुखी सा गौरीशिखरं ययौ ।
 चकार वसतिं यस्माद्गौरीशिखरमुच्यते ॥ ५, ७ ॥
 गौरीशिखरमासाद्य सा गौरी सखीसंयुता ॥
 तपश्चतुं समारिमे प्रीत्यै भववती मुने ! ।
 जजाप परमं मन्त्रं शैवं पञ्चषंसंश्रकम् ।
 ध्यायन्ती मनसा देवैः पञ्चवक्त्रं त्रिलोचनम् ॥
 हृमन्ते आह्रवीतीये करकाभ्यधिष्ठीतले ।
 आकण्ठमघा ध्यायन्ती संस्थिता चन्द्रशेखरम् ॥
 शिशिरी शीतलशिलातले चैवाद्रंवाससा ।
 युक्ता चन्द्रकलाशीर्षे पूजयामास पावती ॥ ५, १६ ॥
 वसन्ते तद्भवैः पुष्ये निर्वाहारा मतल्लमा ।
 अथवा परया युक्ता पूजयन्ती महेश्वरम् ॥
 गौरी पश्चादिमाधाय मध्ये भूत्वा कदाञ्चनः ॥ ५, २० ॥

ध्यायन्ती कामदहनं मान्यभावा मुने ! ऽभवत् ॥
 वर्षावामुद्यकैः स्थित्वा वर्षती मध्यतस्तु सा ।
 धाराभिर्मुषलायाभिर्नान्यभावा तदाभवत् ॥ ५, २१ ॥
 शरत्काली मङ्गापूत्रामकरीदिन्दुश्रेयसरे ।
 षष्ठकालाशना भूत्वा तत्पादान्, जमानसा ॥
 एवं वर्षदिकेष्वेषा षष्ठकालकृताशना ।
 चतुर्थे त्यक्तपर्षा च अपर्षाव्यामवाप सा ॥ ५, २८ ॥
 पञ्चमे वायुभक्ष्यञ्च परित्यज्य समाहिता ।
 एवं पञ्चमितं वर्षे सा चकार तपीभ्रशम् ॥
 तर्षाविपाककाले तां जिज्ञासुर्भगवान् शिवः ।
 ब्रह्मचर्य्यत्रतधरो विवेश तपसीऽवलम् ॥
 अजिमाघाटधारी च प्रगल्भवचनो मुनिः ।
 ज्वलन्निव जटाधारी ब्रह्मज्ञो ब्रह्मतेजसा ॥ ८, ३० ॥
 दृष्ट्वा तमतिथिं गौरौ पूजयामास सादरात् ।
 भक्ष्यभोज्यै रशेषैश्च सशय्यासनवारिभिः ॥ ५, ३१ ॥
 स ब्रह्मचारी जटिलः प्रतिगृह्य च सत्क्रियाम् ।
 पश्यद्गुसामुखाभ्योजमित्युवाच सुकीमलम् ॥ ५, ३२ ॥
 अपि क्रियार्थं सुलभं पुण्यवारि समित्कुशम् ? ।
 अपि देवि ! तपोमूर्ध्नि स्वशक्त्वापि प्रवर्षसे ? ॥ ५, ३२ ॥
 एषा ते धीवनावस्था तपः कर्तुं न युज्यते ।
 तपसे सुन्दर्याङ्गरुत्तरं वपुषी वयः ॥
 ब्रह्मकालीचिते श्रेषे जटावल्कलवाससी ।
 कथं विभर्षि सुश्रीणि ! नीचितं तव धौवने ॥ ५, ४४ ॥
 किमर्थमेतद्धीरश्च तपः कर्तुं त्वमर्हसि ।
 किमाकाङ्क्षसि सुश्रीणि ! मया त्वयि न लक्ष्यते ॥
 घोरैश्च तपसा देवि ! भर्तारं यदि वाञ्छसि ।
 रञ्जनीया तदा भर्ता त्वं, भवत्या न वै पतिः ॥ ५, ४५ ॥
 किमाकाङ्क्षसि सुश्रीणि ! कथयस्व ममागतः ।
 कुतूहलेन सुशुभ्ररुद्धं तव नगैन्द्रजे ! ॥
 एषा गिरिसुता विप्र ! सती कमललोचना ।

त्राचं परत्न साधामो ददाति भद्रसेवितो ॥

चतोऽहं ते प्रवक्ष्यामि सख्या वाञ्छितमुत्तमम् ।

वदर्थं च तपो धीरं करोति निरिक्तनका ॥ २, ५२ ॥

यदा हरिचर्याग्रिन्दु ददाह नृदनं विज ! ।

ततः प्रभक्ष्यन्ती वासा हान्कृतोन्दुकलाधरम् ॥ ५, ५२ ॥

जटिल उवाच ।

साधु साधु महाभागे ! शोभनं वरमिच्छसि ।

इन्द्रादिप्रमुखान् देवान् परित्यज्य दिवोकसः ॥ ५, ५२ ॥

श्मशानचारी सततं स्यात्प्रभरणभूषितः ।

निन्दितः सर्वलोकेषु स कथं वाञ्छते त्वया ॥ ५, ६६ ॥

चिताभक्ष्यविलिप्ताङ्गं वातुलं जटिलं हरम् ॥ ५, ६८ ॥

यावेती तव पादौ तु लाचारक्तविराजितौ ॥

पूतिमांसयुती भस्मलिप्ती तौ च भविष्यतः ॥ ५, ६८ ॥

नाशुष्ठावाध्वरं दत्तस्य कथं वरमिच्छसि ॥

यः कपाली करालश्च भूतवेतालसंहतः ।

दिग्वासा विगतव्रीहः स कथं त्रियते त्वया ॥

धन्यासि कृतपुण्यासि ह्येतदर्थं हरनपः ।

उपहासं करिष्यन्ति श्रुत्वैतदगृहमेधिनः ॥

दुकूलं तव सुशोषि ! तदासस्तु गजाजिनम् ।

विवाहकालसम्भूतवस्त्रलेनीपहास्यदम् ॥ ५, ६७ ॥

तस्योदाहनकाले च हाहा कर्तुं भविष्यति ।

फणिकर्णसंयोगं यदा ते कर्णं भवेत् ॥ ५, ६६ ॥

तत् परित्यज्य गिरिशमुपेन्द्रं वा शशौपतिम् ।

वरय त्वं विशालाक्षि ! वरधीग्वी तु तौ तत्र ॥

वामदेव उवाच ।

इति तस्य वचः श्रुत्वा पार्वती ब्रह्मचारिणम् ।

नियमं सा परित्यज्य वाक्यमेतदभाषत ॥

उनावाच ।

ब्रह्मण ! त्वं सर्वसेना सख्यं वदसि ज्ञानव्या ।

इन्द्रादिसकला देवाः परित्यज्याः शिन्नेप्रसूभिः ॥

आशुष्णान्पर्यन्तं मन्वीभूतं चराचरम् ।

महाप्रक्षयकोषी च श्मशाने चरते हरः ॥

अशेषजनतां श्रेयः श्रेयोऽहिः परिक्रौर्षितः ।

शिवकाशे धूमः कक्षां कालाभरणभूषितः ॥
 निन्दितः सर्वलोकेषु यः सदानन्ददायकः ।
 सत्यमुक्तं विजयेषु ! स कथं बाञ्छते मया ॥
 महाप्रलयसम्भूतं चिंतामण्यं च दृश्यते ।
 तं कथं वरमिच्छामि सत्यमुक्तं न संशयः ॥
 वकारं पीयूषं विद्यादतुल्योऽसौ सनातनः ॥
 तच्चादसौ बाहुलस्य मुनिभिः परिकीर्तितः ।
 यः सर्वपापसंघातं क्षरणाद्हरति प्रभुः ॥
 तं हरं पापमीक्षारं वरमिच्छामि भो विज ! ।
 कथं दक्षीं वरेषु तन्वावाहयति शरहरम् ॥
 न जुहाव वरेषु यस्तस्य स्यादाक्षवद्वतिः ।
 कं स्वर्गं पालिता यक्षात् पुरा त्रिपुरदाहनात् ॥
 तच्चात् शिवः कपालीति मुनिभिः क्लृयते सदा ।
 करैरुत्तं भूषितश्च विवस्वान् परिकीर्तितः ॥
 अष्टमूर्तिधरत्वेन कराली परिकथ्यते ।
 पृथिव्यादूर्ध्वं भूतानि तेषां वेतालकी गणः ।
 ततोऽसौ प्रीच्यते सद्भिर्भूतवेतालसंघतः !
 पादौ यस्य तु पातालं कटिर्भूर्ध्वो शिरस्त्रया ॥
 दिग्घो वासांसि यस्यासन् दिग्वासास्तेन स स्मृतः ।
 विशेषतो गता ग्रीवा यच्चाह वै पद्मयोनिना ।
 स्वसुतानीनसमये विगतग्रीव एव सः ॥
 एवंभूती यः सदात्मा सर्वदेवेर्न लभ्यते ।
 सत्यमुक्तं विजयेषु ! स कथं त्रियते मया ॥
 धन्वाहं ज्ञतपुण्याहमेतदर्धे तपो मन ।
 गीपद्वासं करिष्यन्ति त्रुलेतद् ब्रह्मवादिनः ॥
 एतत् त्रुत्वां वक्ष्यंस्व अटिलस्य ततो मुने । ।
 पुनर्वक्षुं संभारिभे चन्द्रशेखरनिन्दनम् ॥
 पुनर्विबन्धुं तं हृष्टा अटिलं ब्रह्मचारिणम् ।
 उमा प्रीवाच विजयामितोऽसौ सखि ! नौयताम् ॥ ५, पं३ ॥
 नः करोति महादेवनिन्दानाम्बविनाशिनौम् ।

।।मदेव संवाचं ।

स पापिष्ठतरसखात् यः श्योति स पापभाक् ॥ ५, ८३ ॥
 तस्मादद्यं वटुर्बादौ नौयवां नौयतानिति ।
 महादेवापराधश्च कृतोऽनेन महात्मयि ॥
 शिवर्षी नरो यत्र तस्माद्धर्मः पलायते ।
 धर्माद्ददौ महादेवसखादेनमिती नय ॥

वामदेव उवाच । इति वृवाचां तां देवीं भक्तिप्रेमपरिप्लुताम् ।
 दृष्ट्वा स जटिलक्षुष्टः प्रोवाच मधुरां मिरम् ॥
 जानामि त्वां महाभागे ! जगन्मातरमम्बिकाम् ।
 तपःफलन्तु ते सत्यं भव त्वं भवभाविनी ।
 इत्युक्त्वा भगवांस्तव पश्यन्तीं तां कृशीदरीम् ।
 स्वरूपं दर्शयामास पञ्चवक्त्रं त्रिलोचनम् ॥ ५, ८६ ॥
 उवाच नीलपद्माक्षि ! मम त्वं भव भाविनी ।
 क्रीतस्तवाहं दासोऽहं घोरैश्च तपसामुना ॥ ५, ८६ ॥
 इतो गच्छ जगन्मातः ! गृहं हिमवतः शुभम् ।
 उदाहृष्ट करिष्यामि धर्मशास्त्रोक्तवर्त्मना ॥
 अहश्चेन्न करिष्यामि वेदोक्तविधिमम्बिके ।
 तदा कथं भवेयुस्ते लोकाः श्रेष्ठानुगामिनः ॥
 आद्या शक्तिर्मम त्वं हि ध्यानलेऽन्तर्दधे पुरा ।
 इदानीमावयोर्धोगात् जगतां मङ्गलं भवेत् ॥
 त्वमेताभ्यां पितुर्मोहे सखीभ्यां याहि सुन्दरि ।।
 स्वयंवरं पिता देवि ! करोतु तव मङ्गलम् ॥
 तत्रैवाहं गमिष्यामि लोकधर्मं प्रवर्त्तयन् ।
 गच्छ त्वं दर्शयिष्यामि सर्वलोकसमीपतः ॥

वामदेव उवाच । इत्युक्त्वा भगवांस्तान् सन्तर्धानमुपागमत् ।
 उमापि गिरिकन्या सा सखीभ्यां भवन् यथौ ॥
 इदं जटिलसंवादं पार्वत्या यः पठेन्नरः ।
 शृण्व्यान्नक्तियुक्तश्च स प्रयाति शिवाङ्गतिम् ॥

इति शिवपुराणे उत्तरखण्डे भण्डिवामदेवसंवादे उमाजटिलसंवादी

ब्रह्मपुराणे चत्वारस्त्रिंशोऽश्विमाहात्म्ये । किञ्चिदुपक्रम्योक्तम् ।

कीकिलासैवसंयुक्तो हिमाद्रिं प्रययौ ऋरः ।

तवापश्यत शश्वोः सः पुण्यमायममखलम् ॥

तवापश्यच्चिनेवस्य वीरभद्रं महाबलम् ।

यथा साक्षान्महिषानं गणांश्चायुतशोऽस्य च ॥

ददर्श तत्र चेशानं नासायकतलीचलम् ॥ २, ४७ ॥

देवदारुद्रुमच्छाया वेदिका-मध्यमाश्रितम् ॥ ३, ४४ ॥

सममायं सुखासीनं समाविस्थं महेश्वरम् ॥ ३, ४५ ॥

तं तथाविधमालोक्य सोऽतर्भेदाय यत्रवान् ।

षट्पदध्वनिव्यञ्जिन विवेश मदनी मनः ॥

एतस्मिन्नन्तरे देवो विकसितविलीचनः ।

सम्भार नगराजस्य तनयां रक्तमानसः ॥ ५, ६७ ॥

निवेदिता वीरकेण विवेश च गिरेः सुता ॥ ३, ६० ॥

वाध्यायान्तरे । विज्ञाय सा सखीमाह किमप्येष विवक्षति ।

वार्यतामालि । विप्रोऽयं महद्द्रुषणभाषकः ।

न केवलं पदुपभागी श्रिता वै स्यान्न संशयः ॥

अथवा किञ्च नः कार्यं वादेन सह ब्राह्मणेः ।

कर्णो शिष्याय यास्यामी यथायैः स्यात्तथास्तु सः ॥

इत्युक्त्वात्यय गच्छन्त्यां पिषाय श्रवणातुभौ ।

स्वरूपं समुपाश्रित्य जगृहे वसनं ऋरः ॥

ततो निरीक्ष्य तं देवं संभ्रान्ता परमेश्वरी ॥

प्रक्षिपत्य महेशानं तुष्टाय च उमा तदा ॥

वाच । मनसस्त्वं प्रभुः शश्वो ! दत्तं तच्च मया तव ।

वपुषः पितराधीशो सम्मानयितुमर्हसि ॥ ६, १ ॥

प्रासङ्गिककथां समाप्य तत्रैवोक्तम् ।

ततः सप्त मुनीन् देवः चिन्तिताभ्यागतान् पुरः ॥ ७, ३ ॥

प्राङ्घोदम्बिकायाश्च स्थिरपद्मार्थभौवरः ॥

साहस्यतीकास्ते तत्र ज्ञादयनो हिमाचलम् ॥

उदाहार्यं ततो देवी विश्वं सर्वं न्यमन्यत् ।

समागतन्तु सर्वश्च बिना दैत्यैर्दुरात्मभिः ।

स्त्रोवरं जङ्गमं यच्च विश्वं विश्वपुरीजमम् ॥
 ततश्च विधिराहृदं गन्धमादनपर्वते ।
 पुरे स्थितं विवाहस्य देवं ! कालः प्रवर्त्तते ॥
 ततस्तस्य अटाजूटे चन्द्रस्त्रं पितामहः ।
 कपर्दश्रीभनं विश्वः बबन्ध, चण्डिका ततः ।
 उवाच चापि गिरिशं पुत्रं जनय शङ्कर ! ।
 यी दैत्येन्द्रकुलं हत्वा मां रत्नोत्सर्पयिष्यति ॥
 इरी विभूष्यते देवैर्त्तं बभूव सूषयन्ति च ।
 शक्री गजाजिनं गृह्य स्वयमेव व्यवस्थितः ॥
 चिताभक्त समादाय कपाले रजतप्रभे ।
 मंगुष्यास्थिमयीं मालां प्रेतनाथश्च चन्दनम् ॥
 वक्रिस्त्रीजीमयं दिव्यमजिनं प्रददौ स्थितः ।
 एवं विभूषितः सर्वैर्भृत्यै रीशो बभौ भद्रम् ॥
 ततो हिमाद्रेः पुरुषा वीरकं प्रोचिरे वचः ।
 मा भूत् कालीत्ययः शीघ्रं भवस्येत्प्रिवेद्यताम् ॥
 ततो देवं प्रणम्याह वीरकः करसन्तुटी ।
 त्वरयन्ति महेशान ! हिमाद्रेः पुरुषास्त्वमी ॥
 इति श्रुत्वा वचो देवः शीघ्रमित्येव चात्रवीत् ।
 ततो बद्धाञ्जलिर्षीमान् स्थापुं प्रीवाच कैशवः ॥
 शोभसेऽनेन रूपेण जगदानन्ददायिना ।
 करमालम्ब्य विष्णोश्च हृषभं रुच्ये हरः ॥
 ततस्तु वसवो देवाः शूलं तस्य न्यवेदयन् ।
 धनदो निधिभिर्युक्तः समीपस्थस्ततोऽभवत् ॥
 देवदुन्दुभिनादैश्च पुण्यसारैश्च गीतकोः
 श्रुत्यमानासरीभिश्च जयेति च महास्त्रैः ॥
 सव्यदक्षिणसंस्त्राणी ब्रह्मविष्णु च जम्भतुः ।
 अबाहितिर्वितिः सा च वयुः बहुमुखाक्षतः ॥
 कोटिब्रह्म महादेवं महीन्द्राद्याः स्वबाहनाः ।
 अनुजम्बु मंहादेवं श्रीटिशोऽर्बुदमश्च हि ॥
 गवांश्च पृष्ठतो जम्बुः श्रीटिशो अचक्रस्रवां ।

मणीसलेन देवेशी निरिखानं विवेक सः ॥ १

प्रभासस्वर्णकलसैस्तीरयानां प्रवेर्युतम् ।

तस्मिन् प्रभासस्वर्णकलो मुचले प्राथयत्तदा ॥

अथिष्यत्प्राथमिकाः समसर्वा एव सर्वत्र सुप्रसिद्धाः व्याख्यातभिश्च प्राचिन्ना
त्र एव स्वर्वा व्याख्याताः । तदुत्तरसर्गेषु तु पार्वतीप्ररमेयश्रीः प्रभोगप्रकारवर्णनेन
मातापित्रोरिव जनास्त्राद्यतया तेषु जनादरणीयत्वेन लोकेषु प्रजाराभासः प्रब-
न्याख्यातृणामुपेक्षा न ।

अष्टमादिसर्गोत्तरयन्त्रसङ्गावस्य कुमारसम्भवसमाख्या सिद्धिः उत्तरसङ्ख्यमुखा-
वन्धे मया प्रतिपादिता । तथा सञ्जलदत्तेन वङ्क्यादयथीत ४, ६६ सूत्रे उवादि-
श्री "रवः प्रगल्भाहृतभेरिसम्भवः" इति कुमारसम्भवनाम्नीदाहृतस्य पद्यस्य सम-
सर्गमध्येऽसम्भवात् तुल्यकन्दस्के अतुर्दशसर्गे सम्भवाच्च लिपिकरप्रमादवशात् मूल-
पुस्तके पतितत्वेन मुद्रितपुस्तकेऽदर्शनेऽपि चत्यभावाच्च कुमारसम्भवस्य अष्टमादिसर्ग-
सङ्गावः सुव्यक्त इति ।

एषु सतसु सर्गेषु मध्ये प्रथमे, हिमालयवर्णनम्, दाक्षायणीशरीरत्यागेन पार्वती-
जन्मयद्दृश्यम्, तद्रूपवर्णनम्, नारदेन पार्वत्या हरकलत्रयीग्यतायाः कथने हिमा-
लयस्यान्ववराभिलाषान्निवृत्तिः, दाक्षायणीविधोगान्तरं शिवस्य हैमवतसानौ तप-
श्चर्यावर्णनं, पितुरुपदेशात् पार्वत्यास्तदाराधनवर्णनम् । द्वितीये, तारकासुरविभ-
क्ततर्द्वैः ब्रह्मसमीपे गतेर्ब्रह्मणः स्तुतिः प्रसन्नब्रह्मणा सद्य देवानां कथीपकथनम्,
द्वैः ब्रह्मसकाशे तारकासुरवधप्रार्थनम्, तत्र शिवपदस्यैवीत्यस्या वचन इति ब्रह्मणा
उपदिष्टे तत्साधनाय इन्द्रेण कामस्य स्मरणवर्णनम् । तृतीये, कामदेवेन सद्य
वासवस्य कथीपकथनम्, शिवध्यानभङ्गायै कामदेवप्रवेणम्, रतिवसनाभां सद्य
कामस्य शिवायस्ये गमनं, वसुधवर्णनं, ध्यानभङ्गाय उदात्तस्य कामस्य शिवेन
भस्मीकरणवर्णनम् । चतुर्थे, रतिविलापः, वसुधसकाशत् अनुसरणार्थे रत्या
चित्तायाः प्रार्थनम्, मरणीयताया रत्या आकाशवाण्या पुनः कामसङ्गमस्य भाविता-
कथनेन समाश्वासनवर्णनम् । पञ्चमे, पार्वत्याः पित्राज्ञया सखीभ्यां सद्य तपस्वार्थे
नौरौशिक्षरत्नमनं तत्र घोरतरतपश्चरणं तेन तुष्टेन शिवेन परीचार्थे ब्रह्मचारि-
वर्शेन आगत्य पार्वतीं प्रति तपश्चरणप्रयोजनस्य प्रश्ने कृते पार्वत्या सखीमुखेन
तदुत्तरस्य दाने ब्रह्मचारिणा शिवस्य अनुपादेयतायाः प्रतिपादनम्, तेन क्रुद्धायाः
पार्वत्याः तमुपास्य स्यान्नान्तरजमनीदीनः, तेन प्रसन्नेन शिवेन स्वरुपावलम्बनेन
पार्वतीहस्तस्य सङ्घर्षं, शिवं प्रति पार्वत्या स्वदानायुपिठः प्रार्थनाया उपदेशः ।

वष्टे, शिवेन सप्तर्षीणां अरण्यम्, आमतेषु तेषु द्विमवन्तं प्रति पार्वतीप्रार्थनार्थं तेषां प्रवणम्, हिमालयसमीपे आगतैश्च तैः शिवार्थं पार्वत्याः प्रार्थनं, द्विमवता मेनकानु-
मत्या शिवार्थं भिक्षारूपेण पार्वतीदानस्वाङ्गीकारः, त्रिदिनोत्तरं विवाहस्य दिन-
स्थिरताकरणम्, शिवं प्रति तथाऽभिधाय सप्तर्षिमण्डलस्य स्वस्थाने गतिवर्णनम् ।
सुप्तमे वरकन्यधोर्वैवाहिकनेपथ्यादिरचना, वरधातिकाश्यामीषधिप्रस्थगमनम्,
विवाहक्रियासमाधानम्, देवानां कामं प्रति शिवस्य प्रसादप्रार्थना पार्वत्या सह
शिवस्य कौतुकागारे प्रवेशः, इत्येते पदार्था दर्शिताः । अष्टमसगादौ तु वरान्वीयाः
पदार्था सप्तर्षिण्ड्रे दर्शयिष्यन्ते ।

१८५२
संवत्

}

श्रीजीवानन्द शर्माः ।

कुमारसम्भवस्थधातुरूपम् ।

प्रथमसर्गं ।

म श्लोके । अस्—विद्यमानतायाम्, अदा० प० अक० सेट् ।
अस्ति, स्तः, सन्ति, अस्ति, स्थः, स्थ, अस्ति, स्त, स्त । स्थात्,
स्थाताम्, स्थः । अस्तु, स्ताम्, सन्तु, एधि । आसीत्,
आस्ताम्, आमन् । लुडादौ आर्द्धधातुकमात्रेऽस्य प्रयोगो
नास्ति, भूधातुप्रयोग एवास्य रूपम् । केवलम् शतरि सन् ।

गाह्—विलोडने, भादि, आत्म० सक० वेट् । गाहते, अगाह्तिष्ठ,
अगाढ । जगाहे, गाह्तिष्ठते, घाह्यते । गाढः, गाढिः ।
गाहितुम्-गाढुम्, गाहित्वा, गाढ्वा, गाहमानः ।

स्था-(-ष्ठा)-गतिनिरोधे, भा, प० अक० अनिट् । तिष्ठति,
अतिष्ठत्, अस्थित्, तस्थी, स्थितः, स्थितिः । स्थातुम्,
स्थित्वा, तिष्ठन् ।

२ । दुह्—दोहने, अदा० उभ० द्विक० अनिट् । दोग्धि, दुग्धः,
दुहन्ति, धोक्षि, दुग्धे, अघुक्षत्, अदुग्ध, अघुक्षत, दुदोह,
दुदुहे । दुग्धः, दग्धिः, दोग्धुम्, दुग्धा, दुहन्, दुहानः ।

३ । लुप्—छेदने, तुदा० उभ० सक० अनिट् । लुम्पति-ते,
अलुपत्, अलुप्त, लुलोप, लुलुपे, लुप्तः, लुप्तिः, लुप्ता, लुम्प-
न्-मानः ।

मसृज्—सशिरस्कसाने, तुदा० प० अक० अनिट् । मञ्जति,
अमाञ्जीत्, ममञ्ज, मग्नः, मंष्टिः, मंष्टा, मञ्जन् ।

४ । भृ—धारणे, जुहो० उभ० सक० अनिट् । विभर्त्ति, विभृतः,
विभ्रति, विभर्षि, विभृत्यः, विभृत्य, विभर्षि, विभृत्यः, विभृत्यः ।
विभृत्यात् । विभर्त्सु, विभृत्याम्, विभ्रतु, विभृष्टि, विभरति ।

अभिभः । अभार्षीत्, विभराम्-बभ्रुव-आस-चकार, बभार, आमभावपक्षे बभ्रतुः, बभर्थ । भरिष्यति । भृतः, भृतिः, विभ्रत् । आत्मनेपदौ पक्षे तु विभृते इत्यादि ।

५ । से-(षे)-व्—उपभोगे, भ्वा० उभ० सक० सेट्, चङि न ऋस्वः । सेवति-ते असेविष्ट । सेवितः, सेवमानः ।

अि—सेवने, भ्वा० उभ० सक० सेट् । अयति, अयते, अशि-अयत्-त शिअ्याय, शिअ्ये । अितः, अितिः । अयितुम्, अयन्, अयमाणः ।

विज्—भये कम्पे च, तु० आ० अक० अनिट् । विजते, अवि-जिष्ट, विविजे, विग्नः, विक्तिः, विजमानः ।

६ । दृश्—दर्शने, भ्वा० प० सक० अनिट् । पश्यति । अदर्शत्-अद्राक्षीत् । ददर्श, द्रक्षति, दृष्टः, दृष्टिः, द्रष्टुम्, दृष्ट्वा, पश्यन् ।

विद्—ज्ञाने अदा० प० सक० सेट् । वेद-वेत्ति, विदतुः-वित्तः, विदुः-विदन्ति, वेत्थ-वेत्सि, अवेदौत्, विवेद, विदितः, वित्तः-वेदितुम्, विदित्वा, विदन् ।

७ । व्रज्—गतौ, भ्वा० प० सक० सेट् । व्रजति, अव्राजीत्, वव्राज । व्रजितः, व्रजन् ।

८ । पूर—पूर्त्तौ, चुरा० उभ० सक० सेट् । पूरयति-पूरयते, अपू-पुरत्-त । पूरयाम्-बभ्रुव-आस-चकार । पूर्णः-पूरितः । पूरय-न्-माणः ।

गै—गाने, भ्वा० प० सक० अनिट् । गायति, अगासीत्, जगौ, गीतः, गीतिः, गातुम्, गीत्वा, गायन् ।

इष्—वाञ्छायाम्, तु० प० सक० सेट् । इच्छति, ऐच्छत्, ऐषीत्, इषेथ । एषिता-एष्टा । इष्टः, इष्टिः, एषित्वा । इष्ट्वा । एषितुम्-एष्टुम् । इच्छन् ।

गम्—गतौ, भ्वा० प० सक० अनिट् । गच्छति, अगच्छत्,
अगमत्, जगाम, गमिष्यति । गतः, गतिः, गन्तुम्, गत्वा,
गच्छन् ।

६। बी—प्रापणे, भ्वा० उभ० द्विक० अनिट् । नयति, नयते,
अनैषीत्, अनेष्ट, निनाय, निन्ये, नीतः, नीतिः, नेतुम्,
नयन्, नयमानः ।

सु—क्षरणे, भ्वा० प० अक० अनिट् । स्रवति, अस्रस्रवत्, सुस्राव,
स्रुतिः, स्रवन् ।

सू—(-घू-]-प्रसवे, अदा० आ० सक० वेट् । सूते, सुवे, असूत,
असविष्ट-आसोष्ट, सुषुवे । सूतिः, सूत्वा, सुवानः ।

भिद्—विदारणे, रुधा० उभ० सक० अनिट् । भिनत्ति
अभैत्सौत्, विभेद । भिन्नः, भित्तम् (सकलम्) भित्तिः,
भिन्दन् ।

रच्—पालने, भ्वा० ष० सक० सेट् । रक्षति, अरक्षीत्, ररक्ष,
रक्षितः । रक्षन् ।

१२। ली—श्लेषे, दि० आ० अक० अनिट् । लीयते, अलेष्ट-
अलास्त । लिल्ये, लौनः, लौतिः । लातुम्, लेतुम् । लीयमानः ।

१३। सृप्—गतौ, भ्वा० पर० सक० अनिट् । सर्पति, अस्रा-
प्सौत्, असाप्सीत्, असृपत्, ससर्प, सृप्तः, सृप्तिः, समुम्-
सर्पुम्, सर्पन् ।

क्त्—करणे, तना० उभ० सक० अनिट् । करोति, कुरुते,
अकार्षीत्, अकृत, चकार, चक्रे, करिष्यति-ते, कृतः,
कृतिः, कर्तुम्, कुर्वन्, कुर्वाणः ।

५। वह्—प्रापणे, भ्वा० उभ० द्विक० अनिट् यजादि । वहति,
वहते, अवाचीत्, अवोद, उवाह, ऊहे, वक्ष्यति-ते, वोढा,
ऊढः, ऊढिः, वोढुम्, वहन्, वहमानः ।

- १६। वृत्—वर्त्तने, भ्वा० आत्म० लुङि, लृटि, लृङि च, उभ०
अक० सेट्। वर्त्तते, अवृत्तत्, अवर्त्तिष्ट, ववृते, वर्त्स्वति
वर्त्तिष्यते, वृत्तः, वृत्तिः, वर्त्तमानः।
- १७। ईक्ष्—दर्शने, भ्वा० आत्म० अक० सेट्। ईक्षते, ऐक्षि
ईक्षाम्-बभूव-भास-चक्रे, ईक्षितः, ईक्षमाणः।
- १८। यम्—उपरमे, भ्वा० प० अक० अनिट्। यच्छति
अयंसीत्, ययाम, येमत्तुः। यतः, यतिः यन्तुम्, यमित्त्व
यान्वा, यच्छन्।
- २०। बन्ध्—बन्धने, क्रादि० प० सक० अनिट्। बध्नाति
अवान्सीत्, मतान्तरे अभान्सीत्। बबन्ध, बध्ः, बधि
बन्धुम्, बध्ना, बध्नन्।
- छिद्—छेदने, रु० उभ० सक० अनिट्। छिनत्ति, छिन्ते, अच्छिन
अच्छेत्सीत्, अच्छित्त, चिच्छेद, चिच्छेदे, छिन्नः, छिति
छेत्तुम्, छिन्दन्, छिन्दानः।
- क्रुध्—क्रोधे, दि० प० अक० उपसर्गपूर्वकस्तु सव
अनिट्। क्रुध्यति, अक्रुधत्, क्रुक्रोध, क्रुद्धः, क्रुधु
क्रुध्यन्।
- २१। युज्—युती, रु० उभ० सक० अनिट्। युनक्ति, युञ्जति
युङ्क्ते, अयुजत् अयौञ्चीत्, अयुक्त, युयोज, युयुजे, युज
युञ्जन्, युञ्जानः।
- पद्—गतौ, दि० आ० सक० अनिट्। पद्यते, अपादि, पे
पन्नः, पत्तिः, पद्यमानः।
- २४। काश्—प्रकाशे, भ्वा० आत्म० अक० सेट्। काश
अकाशिष्ट, काशाम्-बभूव-भास-चक्रे, चकाशे। काशित
काशित्त्व-माशः।
- २५। वृध्—वर्द्धने, भ्वा० आ० वृत्तवत् उभ० अक० ई

वृतादि । वर्धते, अवृधत्, अवर्धिष्ट, ववृधे । वर्त्स्यति,
वर्धिष्यते, वृद्धः, वृद्धिः, वर्धमानः ।

१७—पोषणे, दि० प० सक० अनिट् । पुष्यति, अपुष्यत्, पुपोष,
पुष्टः, पुष्टिः, पोष्टुम्, पुष्यन् ।

१६ । हे—आह्वाने, भ्वा० उभ० सक० अनिट् । ह्वयति-ते,
अह्वत्, अह्वत, अह्वास्त, ह्वतः ह्वतिः, ह्वातुम्, ह्वत्वा, ह्वयन्,
ह्वयमानः ।

१८—[ः-षि]-ध—गतौ, भ्वा० प० सक० सेट् । सिधति, असेधीत्,
सिधेध, सिद्धः, सिद्धिः, सिधित्वा, सिद्ध्वा, सिधितुम्, सिधन् ।

१८ । पू—शोधने, क्रा० उभ० सक० सार्वधातुके ङस्वः सेट् ।
पुनाति, पुनीते, अपावीत्, अपविष्ट, पुपाव, पुपुवे । पूतः-
पूनः, (नाशे-पूनः,) पावित्वा, पूत्वा । पुनन्, पुनानः ।

१९ । रम्—क्रोडने, भ्वा० आ० अक० अनिट् । रमते, अरंस्त,
रेमे, रतः, रतिः, रन्तुम्, रमित्वा, रत्वा, रममाणः ।

२०—उपवेशने, तु० प० सक० अनिट् । विशति, अविचत्,
विवेश, वेच्यति, विष्टः, विष्टिः, विशन् ।

२२ । भज्—भागे, भ्वा० उभ० सक० अनिट् । भजति-ते,
अभाञ्चौत्, अभक्त, बभाज, भेजे, भक्तः, भक्तिः, भक्तुम्, भजन्,
भजमानः ।

२३ । गृ—उदमने, तु० प० सक० सेट् । गिरति, अगारीत्,
जगार, गीर्षः, गीर्षिः । गरितुम्-गरीतुम् । गिरन् ।

२४—हरणे, भ्वा० उभ० द्विक० अनिट् । हरति-ते, अहर्षीत्,
अह्वत, जहार, जह्वे, हरिष्यति-ते, ह्वतः, ह्वतिः, ह्वत्तुम्,
ह्वत्वा, ह्वयमाणः ।

२५ । अस्—गतिदीप्त्यादौ, भ्वा० उभ० द्विक० सेट् । असति-ते
आसीत्, आस, असन् ।

यत्—यङ्, भ्वा० षा० चक० सेट् । यतते, अयतिष्ट, धेते, यत्तः
यत्तिः, यतमानः ।

३६ । लभ्—प्राप्तौ, भ्वा० षा० सक० अनिट् । लभते, अलब्ध
लेभे । लब्धः, लब्धिः, लब्धुम्, लब्ध्वा, लभमानः ।

न-[ण]-ह्—बन्धने, दि० उभ० सक० अनिट् । नद्धति-ते
अनात्सीत्, अनद्ध, ननाह, नेहे, नद्धः, नद्धिः, नद्धुम्, नद्धन्
नद्धमानः ।

जन्—जनने, दि० आ० अक० सेट् । जायते, अजनि, अजनिष्ट
जन्ने, जातः, जातिः, जनितुम्, जायमानः-जन्यमानः ।

३७ । मा—माने, अ० प० सक० अनिट् । माति, अमासौत्
मसौ मितः, मितिः, मातुम्, मित्वा, मान् ।

३८ । राज्—दीप्तौ, भ्वा० उभ० सक० सेट् फणादिः । राजति-ते
अराजौत्, अराजिष्ट, रराज, रेजतुः-रराजतुः, रेजे-रराजे
राजितः, राजित्वा, राजन्-मानः ।

क्रम्—क्रमणे, भ्वा० प० सक० सेट् । क्राम्यति, क्रामति
मतान्तरे क्राम्यति । अक्रमौत्, चक्राम, क्रान्तः, क्रान्तिः
क्रमितुम्, क्रामित्वा, क्रान्ता । क्राम्यन्-क्रामन्-क्राम्यन् ।

४१ । जि—जये, भ्वा० प० द्विक० अनिट् । जयति, अजेषौत्
जिगाय, जितः, जितिः, जेतुम्, जिष्णुः, जित्वा
जयन् ।

४२ । भुज्—भवे, ह० षा० सक० अनिट् । भुङ्क्ते, अभुक्त
बुभुजे । भुक्तः, भुक्तिः, भोक्तुम्, भुञ्जानः । अवने प०
भुनक्ति, बुभोज ।

षाप—प्राप्तौ, स्वा० प० सक० अनिट् । षाप्रीति, आपत्, आप
षाप्तः, षाप्तिः, षापुवन् ।

४६ । पृह्—पृहणे, क्रा० उभ० सक० सेट् । पृहति, पृहतीते

अकृहीत्, अकृष्टिष्ट, अकृष्ट, अकृष्टि, अकृष्टीतः, अकृष्टीतिः,
अकृष्टीतुम्, अकृष्टीत्वा, अकृष्टन्-अकृष्टाणः ।

१७। मुच्—मोचने, तु० उभ० सक० अणिट् । मुञ्चति-ते,
अमुञ्चत्, अमुञ्क्त, मुमोच, मुमुचे, मुञ्क्तः, मुञ्क्तिः, मुञ्क्तुम्,
मुञ्क्ता, मुञ्चन्-मानः ।

१०। दिश्—देशने, तु० उभ० सक० अणिट् । दिशति-ते,
अदिशत्-त, दिदेश, दिदिशे, दिष्टः, दिष्टिः, देष्टुम्,
दिशन्-मानः ।

११। अर्ह—योग्यतायाम्, भ्वा० प० अस० सेट् । अर्हति,
आर्हीत्, आनर्ह, अर्हितः, अर्हन् ।

१२। याच्—प्रार्थने, भ्वा० उभ० द्वि० सेट् । याचति-ते,
अयाचीत्, अयाचिष्ट, ययाच, ययाचे, याचितः, याचित्वा,
याचन्-मानः-याच्यमानः ।

क्—शक्ती, स्वा० प० अक० इरित् वेट् । शक्नोति, शक्नुतः,
शक्नुवन्ति, अशकत्, शक्तः, शक्तिः, शक्नुवन् ।

बि—अंशने, भ्वा० आत्म० अक० सेट् । लम्बते, अलम्बिष्ट,
ललम्बे, लम्बितः, लम्बमानः ।

३। सृज्—विसर्गे, तु० प० सक० अणिट् । सृजति, असा-
चीत्, असृञ्चति, सृष्टः, सृष्टिः, सृष्टुम्, सृजन् ।

४। वस्—आच्छादने, अदा० आ० सक० सेट् । वस्ते,
अवसिष्ट, ववसे, वसितः, वस्तिः, वसितुम्, वसानः ।

स्—निवासि, भ्वा० प० अक० अणिट् यजादि । वसति, अवा-
स्यीत्, उवास, उवतुः, उषितः, उष्टिः, वस्तुम्, उषित्वा, वसन् ।

५। धा—धारणे, कु० उ० सक० अणिट् । दधाति, धत्ते,
अधात्, अधितः, दधी, दधि, दितः, दितिः, दित्वा, दधत्,
दधानः ।

स-[घ]-द्—गतौ अवसादे च, तु० प० सक० अनिट् । सीदति,
असदत्, ससाद, सेदत्, सन्नः, सत्तिः, सत्तम्, सौदन् ।

५६ । लिख्—लेखने, तु० प० सक० सेट् । लिखति, अलेखीत्,
लिलेख, लिखितः ।

न-[ण]-द्—शब्दे, भ्वा० प० अक० सेट् । नदति, अनादीत्-
अनदीत् । नदितः, नदन् ।

५७ । इन्ध्—द्युती, भ्वा० आत्म० सक० सेट् । इन्धते, ऐन्धिष्ट । इद्धः,
इन्धमानः ।

चर्—गमने, भ्वा० प० सक० सेट् । चरति, अचारीत् । चचार,
चेरतुः । चरितः, चूर्त्तिः, चरन् ।

५८ । अर्च्—पूजने, भ्वा० प० सक० सेट् । अर्चति, आर्चीत्,
आनर्च, अर्चिः, अर्चन् ।

५९ । मन्—बोधे, दि० आ० सक० अनिट् । मन्यते, अमंस्तु,
मेने, मतः, मतिः । मन्तुम्, मत्वा, मन्यमानः ।

६० । सृज्—शोधने, अदा० प० सक० वेट् । मार्षि, सृष्टः,
मार्षन्ति, सृजन्ति । अमार्षीत्-अम्राक्षीत्-अमार्षीत् ।
ममार्ष, सृष्टः, मार्षितुम् । म्रष्टुम्, मार्षुम् । मार्षन्-सृजन् ।
द्वितीयसर्गं ।

१ । या—गतौ, अदा० प० सक० अनिट् । याति, अयात्, अयुः,
अयान्, अयासौत्, ययी, यातः, यातिः, यान् ।

४ । इ—गतौ, अदा० प० सक० अनिट् । एति, इतः, यन्ति ।
एषि, अगात्, इयाय, एथति, इतः, एतुम्, इतिः, इत्वा,
यन् ।

५ । वप्—बीजवपने, भ्वा० उभ० सक० अनिट् यञादि । वपति-ते,
अवाप्सीत्, अवप्त, उवाप, ऊपे, उप्तः, वप्तुम्, उपत्वा,
वपन्-मानः ।

- ६। ईर्—नतौ, वृ० उ० पक्षे म्वा० प० सक० सेट्। ईरयति-
ते, ईरति, ऐरिरत्-त्, ऐरीत्, ईरयाम्-इराम् वा -बभूव-
आस-चकार-चक्रे, ईरितः, ईरयन्, ईरयमाणः, ईरन्।
- ७। झृ—आरुचि, म्वा० घ० सक० अनिट् घटादिर्वा। झरति,
अस्रार्षीत्, सञ्चार, आरिष्यति, झृतः, झृतिः, झर्तुम्,
झरन्।
- १३। ज्ञा—अभ्यासे, म्वा० प० सक० अनिट्। मनति,
अन्नासौत्, मन्त्री, ज्ञातः, ज्ञातिः, ज्ञातुम्, मनन्।
- १५। ध्वे—चिन्तायाम्, म्वा० प० सक० अनिट्। ध्वायति,
अध्यासौत्, दध्वी, ध्यातः, ध्यातिः, ध्यातुम्, ध्यात्वा,
ध्वयन्।
- १६। श्रु—श्रवणे, म्वा० प० सक० अनिट्। श्रुषीति, श्रुषुतः,
श्रुषन्ति। श्रुषीत्, अश्रीषीत्, श्रुश्राव, श्रुतः, श्रुतिः,
श्रुतुम्, श्रुषन्।
- वच्—कथने, अदा० प० द्विक० हुवादेशस्तु उभ० अनिट्। वक्ति,
वक्तः, वक्तु, अवोचत्, उवाच, उचतुः, उचुः, उक्तः, उक्तिः,
वक्तुम्, उक्त्वा, वचन्।
- २०। लक्ष्—दर्शने, चु० उभ० सक० सेट्। लक्षयति-ते, अल-
लक्षत्-त्, लक्षयाम्-बभूव-आस-चकार-चक्रे। लक्षितः,
लक्षयितुम्। लक्षयित्वा, लक्षयन्, लक्षयमाणः।
- २२। शन्स्—कथने, म्वा० प० सक० सेट्। शंसति, अशंसीत्,
शशंस, शस्तः, शस्तिः, शंसितुम्। शंसित्वा-शस्त्वा। शंसन्।
- १८। हु—कथने, अदा० उभ० द्वि० सेट्। हुवीति-आह।
ब्रूतः-आहूतुः। हुवन्ति-आहुः। अवोचत्-त्। उवाच, उचतुः,
उचे, वक्षति-ते, उक्तः, उक्तिः, वक्तुम्, उक्त्वा, हुवन्, हुकावः।
- अर्ध्—आचने, अदा० वु० आ० द्वि० सेट्। अर्धयति, आर्तिष्यत,

अर्थयाम्-बभूवे-आसे-चक्रे । अर्थितः, अर्थयितुम्, अर्थयित्वा
अर्थयमानः । मतान्तरे,—अर्थापयते, आर्त्तथापत ।

२८ । शुभ्—दीप्तौ, भ्वा० आ० अक० सेट् इदित् । शोभते
अशुभत्, अशोभिष्ट, शुशुभे, शोभितः, शो(-शु-)-भित्वा
शोभितुम् । शोभमानः । ॥६४९३

३१ । सृश्—मर्शने, तु० प० सक० अनिट् । सृशति, अस्त्रा
चीत्-अमार्शीत्-असृच्छत् । ममर्श, म्रक्षति-मर्क्षति । सृष्ट
सृष्टिः । म्रष्टुम्-मर्ष्टुम्, सृष्ट्वा, सृशन् ।

ज्ञा—बोधे, क्रा० प० सक० अनिट् । जनाति, अज्ञासीत्
जज्ञौ, ज्ञातः, ज्ञातिः, ज्ञात्वा, जानन् ।

३३ । तन्—विस्तृतौ, तना० उभ० सक० सेट् । तनीति, तनुते
अतानीत्-अतनीत्, अतत-अतनिष्ट, ततान-तेने, ततः
ततिः, तनित्वा-तत्वा, तन्बन्-तन्वानः ।

दा—दाने, लु० उभ० सक० अनिट् । ददाति, दत्तः, ददति
दत्ते, ददाते, ददते । अदात्, अदित, ददौ, ददे, दत्त
दत्तिः, दातुम्, दत्त्वा, ददत्, ददानः ।

३५ । वा—गमने, अदा० प० सक० अनिट् । वाति, अवासीत्
ववौ, वातः, वातिः, वातुम्, वात्वा, वान् ।

४० । क्लिश्—बाधने, क्रा० प० सक० वेट् । क्लिञ्जाति
क्लिञ्जीतः, क्लिञ्जन्ति । अक्लेशीत्, अक्लिञ्चत्, चिक्लेश
क्लिष्टः, क्लिष्टिः । क्लेशितुम्-क्लेश्टुम् । क्लेशित्वा-क्लिष्ट्वा
क्लिञ्जन् ।

४० । लू—छेदने, क्रा० उभ० सक० सेट् । लुनाति-लुनीते
अलाबौत्-अलविष्ट । लुलाव, लुलुवे, लूनः, लुनिः, लुन
लुनानः ।

शम्—शान्ती, दि० प० अक० सेट् शमादि । शान्ति, अशमीत्

अशमत् । अशाम । शान्तः, शान्तिः । शमितुम्, शमित्वा,
शान्त्वा । शम्यम्-शाम्यम् ।

। वीज्—व्यजने, अदन्त० चु० उभ० सक० सेट् । वीजयति-
ते, अविवीजत्-त, वीजयामास । वीजितः, वीजयन्,
वीजयमानः ।

। स्व-(ष्व)-प्—शयने, अदा० प० अक० अनिट् । स्वपिति,
अस्वाप्सोत्, सुष्वाप, सुप्त, सुप्तिः, सुपत्वा, स्वप्तुम्, स्वपन् ।

। पट्—भ्रंशने, चु० उ० सक० सेट् । पाटयति-ते, अपौ-
पटत-त । पाटितः, पाटयन्, पाटयमानः ।

। क्षुद्—पेषणे, रु० उभ० सक० अनिट् इरित् । क्षुण्ति,
अक्षुदत्, अक्षीत्सीत्, अक्षुत्, चुक्षोद, चुक्षुदे, क्षुष्णः, क्षुन्दन्,
क्षुन्दानः ।

। यज्—देवपूजनादौ, म्वा० उभ० सक० अनिट् । यजति-
ते । अयाक्षीत्-अयष्ट । इयाज, ईजी, इष्टः, इष्ट्वा, यष्टुम्,
यज-न्-मानः ।

। हन्—हिंसायाम् अदा० प० सक० अनिट् । हन्ति, हतः,
घ्नन्ति । हन्यात्, हन्तु, हताम्, घ्नन्तु, जहि, अबधीत्,
जघान, हनिष्यति, हतः, हतिः, हन्तुम्, हत्वा, घ्नन्,
जघ्नवान्-जघन्वान् ।

अस्—क्षेपणे, दि० प० सक० सेट् । अस्यति, आस्यत्,
आस्यत् । आस, अस्तः, अस्तिः । असितुम्-अस्तुम् । असित्वा-
प्रस्त्वा । अस्यन् ।

गुप्—रक्षणे, म्वा० प० सक० वेट् । गोपायति, अगोपायो
प्रगोपौत्, अगौप्सौत्, जुगोप, गुप्तः, गुप्तिः । गोपायितुम्,
गोपितुम्, गोप्तुम्, गोपायित्वा, गोपित्वा, गुप्त्वा,
गोपायन् ।

- ५३ । ली-[-ली]-नामे, दि० प० अक० अनिट् । स्वति, अस्मा
असासीत्, ससी, सितः, सितिः, सातुम्, सित्वा, स्वन् ।
जि—जये, स्वा०प० सक० अनिट् । जयति, अजेषीत्, जिगाः
जितः, जितिः, जेतुम्, जित्वा, जयन् ।
६३ । चि—चयने, स्वा०उभ० द्वि० अनिट् । चिनोति, चिनुर्त
अचेषीत्, अचेष्ट, चिकाय-चिचय, चिक्ये-चिच्ये । चित
चितः, चितिः, चेतुम्, चिन्वन्, चिन्वानः ।
६४ । स-(ष)-न्ज्—सङ्गे, स्वा०प० अक० अनिट् । सर्जा
असाङ्गीत्, ससङ्ग, सक्तः, सक्तिः, सङ्क्तुम्, सङ्क्ता, सजन्

तृतीयसर्गे ।

- १ । हा—त्यागे, जु० प० सक० अनिट् । जहाति-जहीत्
जहितः । जहति, जहातु । जहीहि-जहिहि-जहाति
अहासीत्, जहौ, हीनः, हानिः, हातुम्, हित्वा, जहत् ।
पत्—पतने, स्वा०प० अक० सेट् । पतति, अपसत्, पपा
पेततुः, पतितः, पत्तिः, पतितुम्, पतित्वा, पतन् ।
२ । कृष्—कर्षणे, स्वा०प० सक० अनिट् । कर्षति । अक्राक्षौ
अकाक्षीत्-अकृक्षत् । चकर्ष । कृष्टः, कृष्टिः, कृष्टुम्-कृष्टुः
कृष्टा, कर्षन् ।
८ । धू—कम्पने, स्वा०क्रा०स्वा० उभ० सक० वेट् । धूनी
धूनुते, धुनाति, धुनीते, धवति-ते, अधावीत्-अधविष्ट-अधो
मतान्तरे अधावीत् अधीषीत् । धूतः, धूतिः, धवितु
धोतुम्, धृन्वन्-धृन्वानः, धूनन्-धुनानः । ध्वन्-ध्वानः ।
९ । अम्—आयासे, दिवा० प० अक० सेट् शमादि । आम्ना
अशमीत्-अशमत् । शशामे, शान्तः, शान्तिः, शमित
शाम्यन् । *

१—भयि, जु० प० अक० अनिट् । विभेति, अभैषीत्, विभाय,
भीतः, भीतिः, भेतुम्, बिभ्यत् ।

२—गती, स्वा० आ० सक० अनिट् । अयते, अच्यविष्ट, चुच्युवे,
च्युतः, च्युतिः, च्योतुम्, च्युत्वा, अयमानः ।

—तरणे, स्वा० प० सक० सेट् । तरति, अतारीत्, ततार,
तेरतुः, तीर्णः । तरितुम्-तरोतुम् । तीर्त्वा, तरन् ।

३ । वृ—वरणे, स्वा० प० उभ० सक० सेट् ।
वृणोति, वृणुतः, वृण्वन्ति । वृणुते । अवारीत्-अवारिष्टाम्-
अवारिषु । अवरिष्ट-अवरीष्ट-अवहत । ववार, वव्रे । वृतः,
वृतिः, वृण्वन्, वृण्वानः ।

४—कथने, स्वा० आ० द्विक० सेट् । भाषते, अभाषिष्ट,
बभाषे, भाषितः, भाषितुम्, भाषमाणः ।

५ । युज्—युतौ, रु० उभ० सक० अनिट् । युनक्ति । अयुजत्
अयौक्षीत्-अयुक्त १ युयोज, युक्तः, युञ्जन् । युञ्जानः ।

६ । बुध्—बोधने, स्वा० उभ० सक० अनिट् । बोधति-ते,
अभौक्षीत्, बुबोध । बुधः, बुद्धिः, बोडुम्, बोधन् ।

७ । वश्—इच्छायाम्, अदा० प० सक० सेट् । वष्टि, उष्टः,
उशन्ति । वक्षि, उष्टः, उष्ट । वशिम, उश्वः उशमः । वष्टु,
उष्टाम्, उशन्तु । अवाशीत्-अवशीत् । उवाश, ऊशतुः ।
उशितः, उष्टिः, वशितुम्, उशित्वा, उशन् ।

८ । स्पृह्—इच्छायाम्, अदन्त० चु० उभ० सक० सेट् ।
स्पृहयति-ते, अपस्पृहत्-त, स्पृहयामास, स्पृहितः, स्पृह-
यितुम्, स्पृहयित्वा, स्पृहयन्-माणः-स्पृहमाणः ।

९ । स्पृश्—स्पर्शने, तु० प० सक० अनिट् । स्पृशति । अस्पृ-
शत्-अस्पृक्षत् । अस्पर्शौत्-अस्पर्शीत् । पस्पृश । स्पृष्टः,
स्पृष्टिः । स्पृष्टम्-स्पृष्टुम् । स्पृष्ट्वा, स्पृशन् ।

- २४। जृम्—जृम्भणे, स्वा० आ० अक० सेट्। जृम्भते, अजृम्भिट्, जजृम्भे। जृम्भितः, जृम्भित्वा, जृम्भमाणः।
- २८। दु—अनुतापे, स्वा० प० अक० वेट्। दुनोति, दुनुतः दुन्वन्ति। अदावीत्-अदौषीत्। दुदाव, दूनः। दवितुम् दौतुम्। दुन्वन्।
- २९। भा—दौषी, अदा० प० अक० अनिट्। भाति अभासोत्। बभौ। भातः, भातिः। भातुम्। भात्वा, भान्।
- ३२। कूज्—अव्यक्तशब्दे, स्वा० प० अक० सेट्। कूजति, अकूजोत्। चुकूज। कूजितः। कूजितुम्। कूजन्। कूजयि-ष्यन्-ष्यमाणः।
- ३६। पा—पाने, भ्वा० प० सक० अनिट्। पिबति। अपात्। पपौ। पीतः। पीतिः। पातुम्, पीत्वा, पिबन्, पास्यन्।
- ३८। चुम्ब—चुम्बने, चु० उभ० पक्षे भ्वा० प० सक० सेट् इदित्। चुम्बयति-ते, चुम्बति। अचुचुम्बत्-त्, अचुम्बोत्। चुम्बयामास। चुचुम्ब, चुम्बितः। चुम्बय-न्-मानः, चुम्बन्।
- ३९। स्फूर्—स्फूर्त्तौ, तु० प० अक० सेट् कुटादि। स्फुरति, अस्फुरोत्, पुस्फोर, स्फूर्त्तिः स्फुरितुम्, स्फुरन्।
- ४२। शास्—शासने, अदा० प० द्विक० सेट् क्त्वा वेट् जच्चादि। शास्ति, शिष्टः, शासति, अशासोत्, शशास। शिष्टः शिष्टिः। शासितुम्, शिष्ट्वा, शासत्।
- ४५। फुल्ल—विकाशे, स्वा० प० अक० सेट्। फुल्लति। अफुल्लोत्। पुफुल्ल। फुल्लितः। फुल्लिः। फुल्लितुम्। फुल्लन्।
- ४०। स्पन्द्—ईषत् कम्पे, स्वा० आ० अक० सेट्। स्पन्दते। अस्पन्दिट्। पस्पन्दे। स्पन्दितः। स्पन्दितुम्। स्पन्दमानः स्पन्दिष्यमाणः।
- ४८। रुष्—आवरणे, रु० उभ० द्विक० अनिट्। रुषति।

- रन्धः, रन्धन्ति । अरुणत्, अरुणः । अरुधत्, अरीक्षीत्,
अरुह । अरोध, अरुधे । रुधः, रुधिः । रोहुम्, रुह्वा ।
रन्धन्, रन्धानः ।
- ३८ । ग्लै—विषादे, भ्वा० प० अक० अनिट् । ग्लायति,
अग्ल्यासीत्, जग्लौ । ग्लानः, ग्लानिः । ग्ल्यातुम् । ग्ल्यात्वा,
ग्लायन् ।
- ३९ । लोक्—दर्शने, भ्वा० आ० सक० सेट् । लीकते, अलो-
किष्ट, लुलोके । लोकितः, लोकितुम्, लोकित्वा । लोक-
मानः । लोक्यमानः ।
- ४० । धृष्—हिंसायाम्, भ्वा० प० सक० सेट् । धर्षति । अध-
र्षीत्, दधर्ष, दधृषतुः । धर्षितः, धृष्टिः । अत्यन्तस्य धर्षणा
धर्षितुम् । धर्षितव्यम् । धर्षित्वा-धृष्ट्वा । धर्षन् ।
- ४१ । स्रन्स्—भ्रंशे, भ्वा० आ० अक० सेट् । स्रंसते । अस्रंसत्, अस्रं-
सिष्ट । स्रस्तः, स्रस्तिः । स्रंसितुम् । स्रंसमानः ।
- ४२ । धुच्—सन्दौपने, भ्वा० आ० सक० सेट् । धुञ्जते, अधु-
ञ्चिष्ट । दुधुञ्चे । धुञ्जमाणः ।
- ४३ । भर्त्स—भर्त्सने, चु० उभ० पाणिनीयमते आत्म० सक०
सेट् । भर्त्सयति-ते, अबभर्त्सत्-त । भर्त्सितः । भर्त्सयितुम् ।
भर्त्सयन्-मानः, भर्त्स्यमानः ।
- ४४ । क्षिप्—प्रेरणे, तु० उभ० सक० अनिट् । क्षिपति-ते । अक्षे-
प्सीत्, अक्षिप्त । चिक्षेप, चिक्षिपे । क्षिप्तः, क्षिप्तिः । क्षेप्तुम् ।
क्षिप्त्वा, क्षिपन्-क्षिप्यमाणः । क्षेप्स्यन्-क्षेप्स्यमानः ।
- ४५ । कृ—क्षिपे, तु० प० सक० सेट् । किरति । अकारीत् । चकार ।
कीर्णः, कीर्णिः । करितुम्-करीतुम् । करित्वा-करीत्वा ।
किरन्-कीर्यमाणः । करीष्यन्-करिष्यन् ।
- ४६ । न-[ण]-म्—नमने, भ्वा० पर० सक० अनिट् । नमति ।

अनंसीत् । ननाम, नेमतु । नतः, नतिः । नन्तुम् । नत्व
नमन् ।

६३ । पुष्—पोषणे, क्त्वा० प० सक० सेट् । पुष्णाति, पुष्णीत
पुष्णन्ति । अपोषीत् । पुपोष । पुष्टः, पुष्टिः । पुष्णन्, पोषितुम्

७४ । भन्ज्—भञ्जने, क्त्वा० प० सक० अनिट् । भनक्ति । अभ
ङ्गीत्, बभञ्ज । भन्नः । भक्तिः, भञ्जन् ।

चतुर्थसर्गे ।

२ । मिष्—स्पर्द्धायाम्, तु० प० सक० सेट् । मिषति । अमे
षीत् । मिषितः । मिष्टिः । मेषितुम् । मेषित्वा, मिषन् ।

३ । जीव्—प्राणने, भ्वा० प० अक० सेट् । जीवति । अजीवीत्
जीवितः, जीवितुम्, जीवित्वा, जीवन् ।

४ । लप्—भाषणे, भ्वा० प० द्वि० सेट् । लपति । अलापीत्
अलपोत् । ललाप, लेपतुः । लपितः, लप्तिः । लपितुम्
लपित्वा । लपन्, लप्यमानः । लपिष्यन्-थ्यमाणः ।

६ । द्रु—गतौ, भ्वा० पर० सक० अनिट् । द्रवति । अद्रुद्रवत्
द्रुदाव । द्रुतः, द्रुतिः । द्रोतुम्, द्रुत्वा, द्रवन् ।

१२ । घूर्ण्—भ्रमणे, तु० उभ० अक० सेट् । घूर्णति-ते, अघृ
र्णीत्, अघूर्णिष्ट । जुघूर्ण, जुघूर्णे । घूर्णितः, घूर्णितुम्
घूर्णित्वा, घूर्णन्-मानः । घूर्णिष्यन्-थ्यमाणः ।

खल्व्—चलने, भ्वा० प० सक० सेट् वा घटादि । खलति
अखालीत्, चख्वाल, खलितः । खलितुम् । खलित्वा
खलन् ।

१५ । रु—ध्वनौ, अ० प० अक० वेट् । रवीति-रौति । रवीतः
मताम्तरे रतः, रवन्ति । अरावीत्-अरीषीत् । रराव-
रतः, रतिः । रीतुम्-रवितुम् । रत्वा । रवन् । रविष्यन्
रीष्यन् ।

५। रुद्—रोदने, भ्वादि० प० सक० सेट्। रोदिति, रुदितः,
रुदन्ति। अरुदत्-अरोदौत्। अरोद। रुदितः, रुत्तिः,
रोदितुम्, रुदित्वा, रुदन्।

७। गुह्—संवरणे, भ्वादि० उभ० सक० वेट्। गूहति-ते,
अंगूहौत्, अघुक्षत्। अंगूह्छिष्ट, अगूढ, अघुक्षत। जुगूह,
जुगुहे। गूढः, गूढिः। गूहितुम्-गोढुम्। गूढ्वा। गूहन्,
गूहमानः।

८। रच—रचने, अदन्त० चु० उभ० सक० सेट्। रचयति-ते,
अररचत्-त, रचितः, रचयितुम्। रचय-न्-मानः।

—स्थितौ, तु० आ० अक० अनिट्। ध्रियते, अधृत, दध्रे।
धृतः, धृतिः, धर्त्तुम्, धृत्वा, ध्रियमाणः।

६। बाध्—विघाते, भ्वा० आ० सक० सेट्। बाधते, अबाधिष्ट,
बबाधे, बाधितः, बाधितुम्, बाधित्वा। बाधमानः, बाध्यमानः।

६। सह्—शक्ती, भ्वा० आ० सक० सेट्। सहते, असहिष्ट,
सेहे। सोढः, सोढिः। सहितुम्-सोढुम्। सहमानः।

८। शुष्—शोषे, दि० प० सक० अनिट्। शुष्यति, अशुषत्,
शुशोष। शुष्कः, शुष्यन्।

१। लष्—इच्छायाम्, दि० पक्षे भ्वा० उभ० सक० सेट्।
लष्यति-ते, लषति-ते। अलाषौत्-अलषीत्। अलषिष्ट।
ललाष, लेषतुः, लेषे। लषितः। लषिः, लषितुम्, लषित्वा,
लषन्, लष्यन्।

प्—आक्रोशे, भ्वा० पक्षे दिवा० उभ० सक० अनिट्। शपति-
ते, शप्यति-ते, अशाप्सौत्, अशप्त, शशाप, शपे, शप्तः, शप्तिः,
शप्तुम्, शप्ता, शप-न्-मानः, शप्यमानः।

। रक्ष्—पालने, भ्वा० प० सक० सेट्। रक्षति, अरक्षौत्,
अरक्ष, रक्षितः, रक्षितुम्, रक्षित्वा, रक्षन्।

४५ । श्वस्—प्राणने, अदा० जच्चा० प० सक० सेट् । श्वसिति
श्वसितः, श्वसन्ति । अश्वसीत् । शश्वस । श्वसितः, श्वस्ति
श्वसितुम्, श्वसन् ।

४६ । पाल्—रक्षणे, चु० उभ० सक० सेट् । पालयति-ते, श्यपी
पलत्-त, पालितः । पालयन्-मानः-पाल्यमानः ।

४६ । क्षि—क्षये, भ्वा० प० अक० अनिट् । क्षयति, अक्षेपीत्
चिक्षाय, क्षीणः, क्षितः, क्षयन् ।

पञ्चमसर्गे ।

१ । दह्—दाहे, भ्वा० प० सक० अनिट् । दहति, अधाक्षीत्
ददाह, देहतुः, दग्धः, दग्धिः । दग्धुम्, दग्धा, दहन् ।

नि-[-णि]-दि—निन्दायाम्, भ्वा० प० सक० सेट् । निन्दति
अनिन्दीत्, निनिन्द, निन्दितः, निन्दितुम्, निन्दित्वा
निन्दन् ।

७ । तुष्—तोषे, दि० प० अक० अनिट् । तुष्यति, अतुषत्
ततोष, तुष्टः, तुष्टिः, तोष्टुम्, तुष्ट्वा, तुष्यन् ।

१२ । दृ खेदे, दि० आ० अक० सेट् । दूयते, अदविष्ट, ददुर्वे
दूनः, दूतिः, दवितुम्, दूत्वा, दूयमानः । दविष्यमाणः ।

शी—शयने, अदा० आ० अक० सेट् । शीते, शयाति, शीरते, शीषे
अशयिष्ट, शिष्ये, शयितः, शय्या, शयितुम्, शयानः ।

१३ । चेष्ट्—ईहायाम्, भ्वा० आ० अक० सेट् । चेष्टते, अचे
ष्टिष्ट, चिचेष्टे, चेष्टितः । चेष्टमानः ।

१६ । सि-[-षि]-च्—सेचने, तु० उभ० सक० अनिट् मुचादि
सिञ्चति-ते, असि(ञ्च)चत्-त, असिक्त, सिषेच-सिषिचे
सिक्तः, सिक्तिः । सेक्तुम्, सिञ्चन्-मानः-सिच्यमानः ।

१८ । काङ्क्—वाञ्छायाम्, भ्वा० प० सक० सेट् । काङ्कति, अका
ङ्कीत्, चकाङ्क, काङ्कितः, काङ्कित्वा, काङ्कन्, काङ्क्यमाणः ।

- ११ । तप्—दाहे, स्वा० उभ० सक० सेट् । तपति-ते, अतापीत्-
अतपीत्-अतपिष्ट । तताप, तपे, तप्तः, तप-न्-मानः ।
- १२ । रिच्—वियोगे, चु० उभ० पक्षे स्वा० प० सक० सेट् ।
रेचयति-ते, रेचति, अरोरिचत्-त, अरेचीत् ।
- १३ । उच्च्—सेचने, स्वा० प० सक० सेट् । उच्चति । औच्चीत्,
उच्चाम्-बभूव-आस-चकार ।
- १६ । क्रन्द्—क्रन्दने, भ्वा० प० अक० सेट् । क्रन्दति, अक्र-
न्दीत्, चक्रन्द, क्रन्दितः, क्रन्दन्-क्रन्दिष्यन् । क्रन्दय-न्-
मानः, क्रन्द्यमानः ।
- २७ । वेप्—चलने, स्वा० आ० अक० सेट् । वेपते, अवेपिष्ट,
विवेपे, वेपितः, वेपमानः ।
- २८ । शृ—हिसने, क्वा० प० सक० सेट् । शृणाति, अशारीत्,
शशार, शेरतुः, शीर्णः, शृण्वन् ।
- वद्—वाचि, भ्वा० प० द्विक० सेट् यजादि । वदति, अवादीत्,
उवाद, उदतुः । उदितः, उक्तिः, वदितुम्, उदित्वा, वदन्-
उद्यमानः ।
- ३० । धृ—धारणे, चु० उभ० सक० सेट् । धारयति-ते, अदी-
धरत्-त, धारय-न्-माणः ।
- ३२ । उञ्च्—त्यागे, तु० प० सक० सेट् । उञ्चति, औञ्चीत्,
उञ्चाञ्चकार, उञ्चितः, उञ्चित्वा, उञ्चन् ।
- ३३ । क्षम्—सहने, दि० प० अक० सेट् । क्षाम्यति, अक्षमीत्,
अक्षाम, क्षान्तः, क्षान्तिः, क्षमितुम् । क्षमित्वा-क्षाम्वा ।
क्षाम्यन् ।
- ३४ । रुह्—रोहणे, भ्वा० प० सक० अनिट् । रोहति, अरु-
क्षत्, हरोह । रुढः, रुढिः । रोदुम् । रुद्धा, रोहन् ।
रुह्यमाणः । रोह्य-न्-माहः ।

- ३० । हस्—हासे, भ्वा० पा० अक० सेट् । हसति । अहसीत् ।
जहास, हसितः, हस्तिः, हसितुम्, हसित्वा, हसन् ।
- ३० । प्रच्छ्—जिज्ञासायाम्, तु० प० द्विक० अनिट् । पृच्छति
अप्राचीत्, पप्रच्छ, पृष्टः, पृष्टिः, प्रष्टुम्, पृच्छन् ।
- ३३ । शुच्—शोके, भ्वा० प० सक० सेट् । शोचति । अशो-
चीत् । शुशोच । शोचितः मतान्तरे शुक्तः, शुक्तिः ।
शोचितुम्-शोक्तुम् । शोचित्वा-शुचित्वा-शुक्त्वा । शोचन् ।
- कृप्—कल्पने, भ्वा० आ० लुङि, लुटि, लृटि, लृङि च, उभ-
अक० वेट् । कल्पते । अकृपत्-अकल्पिष्ट, अकृप्त । चकृपे
कृप्तः, कृप्तिः । कल्पितुम्-कल्पुम् । कल्पित्वा-कृप्त्वा
कल्पमानः ।
- ३८ । कृश्-तनूकरणे, दि० पर० सक० सेट् । कृश्यति । इरित्
अकृशत्-अकशीत् । कृशः । कृष्टिः, कृश्यन् ।
- ३८ । झुष्—दाहे, भ्वा०, प० सक० सेट् । झोषति, अझोषीत्
पुझोष, झुष्टः, झुष्टिः, झोषितुम्, झुष्ट्वा, झोषन् ।
- ३९ । वन्च्—प्रतारणे, भ्वा० प० सक० सेट् । वञ्चति, अव-
ञ्चीत्, वञ्चितः, वञ्चन् । वञ्चयमानः । वञ्चमानः ।
- ५० । विद्—भावे, दि० आ० अक० अनिट् । विद्यते
अवित्त, विवेद, वित्तः, वित्तिः, वेत्तुम्, विदित्वा
विद्यमानः ।
- ५१ । शक्—शक्ती, स्वा० प० अक० इरित् वेट् । शक्नोति
अशकत्-अशाचीत् । शशाक, शकतुः । शक्तः, शक्तिः, शक्तुम्
शक्नुवान् । शक्यन् ।
- ५८ । मील्—निमेषणे, भ्वा० प० सक० सेट् । मीलति, अमी-
लीत्, मीलितः, मीला, मीलित्वा, मीलितुम्, मीलन् ।
- ६४ । लघि—अतिक्रमे, भ्वा० आ० सक० सेट् । लघति

अलङ्घित, लङ्घने लङ्घितः लङ्घितुम्, लङ्घित्वा, लङ्घमानः ।
लङ्घ्यमानः ।

१। चिन्त—चिन्तने, अदन्त० चु० उभ० सक० सेट् । चिन्त-
यति ते, अचिचिन्तत्-त, चिन्तयिषौष्ट । चिन्तितः चिन्ता,
चिन्तयितुम्, चिन्तयन्-मानः । चिन्त्यमानः ।

२। सृग-अन्वे षणे, अदन्त० चु० आ० सक० सेट् । सृगयते,
अमसृगत, सृगितः, सृगणा, सृगयितुम्, सृगयित्वा,
सृगयमाणः । सृग्यमाणः ।

३। द्विष्—द्वेषे, अ० उभ० सक० अनिट् । द्वेष्टि, द्विष्टः,
द्विषन्ति । द्विञ्चि, द्विष्टे । अद्विञ्चत्-अद्विञ्चत । अद्विष्ट,
दिविष, दिद्विषे । द्विष्टः, द्विष्टिः, द्विष्टुम्, द्विष्ट्वा, द्विषन्-
द्विषाणः ।

८। भास्—दौर्गम्ये, स्वा० आ० अक० सेट् । भासते, अभा-
सिष्ट, बभाषे, भाषितः, भासितुम् । भासित्वा, भासमानः ।
भास्यमानः ।

९। शुध्—शोधने, दि० प० सक० अनिट् । शुध्यति, अशुधत्,
शुशोध, शुद्धः, शुद्धिः, शुद्धुम्, शुद्धा, शुध्यन् । शोक्षन् ।

लिप्—लेपने, तु० उभ० सक० अनिट् मुचादि । लिम्पति-ते,
अलिपत्-अलिपत-अलिप्त । लिलिप, लिलिपे । लिप्तासि-से ।
लिप्तः । लिप्तिः । लिम्पन्, लिम्पमानः । लिप्यमानः ।
लेप्स्यन्, लेप्स्यमानः ।

१०। द्रा—स्वप्ने, अ० प० अक० अनिट् । द्राति, अद्रासीत्,
द्राणः ।

१। क्रौ—क्रये, क्वा० उभ० सक० अनिट् । क्रौणाति,
क्रौणौते । क्रौणात् । अक्रौषीत्, अक्रौष्ट । चिक्राय, चिक्रिये ।
क्रौतः, क्रौतिः, क्रौतुम्, क्रौणन्, क्रौणानः । क्रौयमाणः ।

षष्ठसर्गे ।

- ४ । द्युत—विद्योते, भ्वा० प्रा० षक० सेट् । द्योतते । द्युति
 उभयपदौ । अद्युतत्, अद्योतिष्ट । दिद्युते । द्युतितम्
 द्योतितम् । द्योतितुम् । द्योतित्वा । द्योतमानः ।
- ५ । झु—सर्पणे उत्प्लुत्य गतीच, भ्वा० प्रा० सक० षनिट् । झवते
 अझोष्ट, पुझवे, झुतः, झुतिः, झुत्वा, झोतुम्, झवमानः ।
- ७ । वृज-त्यागे, चु० उभ० पक्षे भ्वा० प० सक० सेट् । वर्ज
 यति-ते, वर्जति, अववर्जत्-अवीवृजत् । अवर्जीत्, वर्जन्
 वर्जितः, वर्जय-न्-मानः ।
- ८ । कृत—कीर्त्तने, चु० उभ० सक० सेट् । कीर्त्तयति-ते
 अचिकीर्त्तत्-त, कीर्त्तयाम्-बभूव-आस-चकार-चक्रे । कीर्त्तित
 कीर्त्तिः, कीर्त्तयितुम् । कीर्त्तयित्वा । कीर्त्तय-न्-मानः
 कीर्त्थमानः ।
- ५४ । तर्क—वितर्के, चु० उभ० सक० सेट् । तर्कयति-ते
 अततर्कत्-त । तर्कितः । तर्कय-न्-माणः । तर्कमाणः
- ५८ । मूर्च्छ—वृद्धौ, भ्वा० प० षक० सेट् । मूर्च्छति । अमू
 र्च्छीत् । मूर्त्तम् । मूर्च्छितुम् । मूर्च्छन् । मूर्च्छिथन् ।
- ६५ । नुद्—प्रेरणे, तु० उभ० सक० षनिट् । नुदति-ते, अनौ
 त्सात्, अनुत्त । नुनोद । नुनुदे । नुत्तः, नुत्तः, नुत्तिः । नोत्तम्
 नुत्वा, नुद-न्-मानः । नुद्यमानः ।
- ८४ । गण—संख्याने, अदन्त० चु० उभ० सक० सेट् । गणयति
 ते । अजौगणत्-त, अजगणत्-त । गणितः, गणयितुम्
 गणय-न्-मानः । गण्यमानः ।
- ८३ । ख्या—कथने, अ० उभ० सक० षनिट् । आद्येषु चतु
 लकारेषु रूपं नास्ति । अख्यत्-त । अख्ये । ख्यात
 ख्यातिः । ख्यातुम् । ख्यात्वा ।

सप्तमसर्गे ।

- ५ । अङ्—चिह्निकरणे, षदन्त० चु० उभ० सक० सेट् । अङ्क-
यति-ते, आङ्किकत्-त । अङ्कयाम्-अभूव-आस-चकार-चक्रे ।
अङ्कितः, अङ्कयितुम्, अङ्कयित्वा । अङ्कयन् । अङ्कयमानः ।
- ६ । लघ्ज्—ब्रीडायाम्, म्वा० आ० अक० सेट् । लज्जते,
अलज्जिष्ट, लग्नः । लज्जमानः । लज्जिष्यमाणः ।
- ७ । रन्ज्—रञ्जने, दि० उभ० सक० अनिट् । रज्यति-ते । अरा-
ङ्गीत्-अरङ्क्त । ररञ्ज, ररञ्जिथ-ररङ्क्य । ररञ्जिव-ररजिव ।
ररजे-ररञ्जे । रक्तः, रक्तिः । रङ्क्तुम्, रज्यन् । रज्यमानः ।
रङ्क्यन्-रङ्क्यमाणः ।
- ८ । षिव्—निरसने, दि० प० सक० उदित् क्त्वा वेट् । षीव्यति,
अष्टेवौत् । तिष्ठेव, टिष्ठेव । षूतः, षूयतिः । षेवितुम्,
षेवित्वा-षूयत्वा । षीव्यन् ।
- ९ । नु—स्तुतौ, अ० प० सक० वेट् । नूति, नुतः, नुवन्ति ।
अनावीत्-अनीषीत् । नुवाष । नुतः, नुतिः । नवितुम्-नोतुम् ।
नवित्वा-नुत्वा । नव्यम्-नाव्यम् । नविष्यन्-नोष्यन् ।
- १० । पू—शोधने, क्त्वा० उभ० सक० सार्वधातुके ङ्स्वः सेट् ।
पुनाति, पुनीतः, पुनन्ति । पुनीते । अपुनात्-अपुनीत ।
अपावीत्, अपविष्ट । पुपाव-पुपुवे । पूतः, पूतिः । निष्ठायां
नाशेऽर्थे पूनः, अन्यत्र पूतः ।

कुमारसम्भवटीका सञ्जीवनी ।

मङ्गलाचरणम् ।

मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्द्धजानये ।

सद्यो दक्षिणदृक्पातसङ्कुचद्वामदृष्टये ॥

अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तापावनमचिन्त्यवैभवम् ।

तं नरं वपुषि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥

शरणं करवाणि शर्मदं ते चरणं वाणि ! चराचरोपजौघ्यम् ।

करुणामृगैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब ! कृतार्थसार्थवाहम्

प्रतिज्ञा ।

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।

नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥

भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्याविषमूर्च्छिता ।

एषा सञ्जीवनो व्याख्या तामद्योज्जोवयिष्यति ।

कुमारसम्भवम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अस्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा

हिमालयो नाम नगाधिराजः ।

पूर्वापरौ तोयनिधौ वगाच्च

स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥ १ ॥

तत्रभवान् कालिदासः कुमारसम्भवं काव्यं चिकीर्षुः
[शीर्षमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्] इति शास्त्रात्
आदौ वक्ष्यमाणार्थानुगुणं वस्तु निर्दिशति,—

अस्तौति । [उत्तरस्यां दिशि] । अनेन अस्य देवभूमित्वं
यते । [देवता आत्मा] अधिष्ठाता यस्य सः । एतेन अस्य
[माण-मेनकापरिणयपार्वतीजननादिचेतनव्यवहारयोग्यत्व-
द्धिः । हिमस्य आलयः स्थानमिति [हिमालयो नाम]
मालय इति प्रसिद्धः । अधिको राजा [अधिराजः] राजाष्टः-
स्रभ्यष्टच् । (१) (५, ४, ६१, पा०) न गच्छन्तीति [नगाः]
[लाः] तेषाम् अधिराजः [नगाधिराजः] अस्ति । [कथम्भूतः ?
[पूर्वापरौ] प्राच्यपश्चिमी [तोयनिधौ] समुद्रौ [वगाच्च] प्रविश्य ।
एव । [पृथिव्याः] भूमेः [मानम्] हस्तादिना परिच्छेदः ।
[ल्युट्] तस्य [दण्डः] । यद्वा मीयतेऽनेनेति [मानम्] कारणे

(१) राजाद्यन्तात् तत्पुञ्जात् टच् स्यात् ।

यं सर्वशैलाः परिकल्प्या वत्सं
मेरो स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।

खुट् । स च असौ [दण्डश्च] स इव [स्थितः] आयामपरिच्छेद
कदण्ड इव स्थित इत्यर्थः । पूर्वापरसागरावगाहित्वञ्च अस
हिमालयस्य अस्येव । उक्तञ्च ब्रह्माण्डपुराणे,—“कैलासे
हिमवाञ्चैव दक्षिणे वर्षपर्वती । पूर्वपश्चायतावेतावर्णवान्तरुप
स्थितौ ।” अत्र हिमाचलस्य उभयाब्धिव्याप्तिसाम्यात् मान
दण्डत्वेन उत्प्रेक्षणात् उत्प्रेक्षालङ्कारः । “प्रकृते अप्रकृतगुण
क्रियादिसम्बन्धात् अप्रकृतत्वेन प्रकृतस्य सम्भावनम् उपेक्षा
इत्यलङ्कारसर्वस्वकारः । अस्मिन् सर्गे प्रायेण वृत्तमुपजाति
क्वचिदिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रं च । तन्नक्षणन्तु “स्यादिन्द्रवज्रा यति
ती जगौ गः । उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ । अनन्तरोदौरित
लक्ष्मभाञ्जी पादौ यदीयावुपजातयस्ताः” इति ॥ १ ॥

इतः परं षोडशभिः श्लोकैः हिमाद्रिं वर्णयति,—त
नगाधिराजत्वं निर्वोदुमाह, यमिति । सर्वे च ते शैलाः
[सर्वशैलाः ।] पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधि
करणेनेति (१) (२, १, ४९ पा०) समासः । (यम्) हिमालय
[वत्सं परिकल्प्या] विधाय [दोहदक्षे] दोहनसमर्थे [मेरो
दोग्धरि स्थिते] सति । यस्य च भावेन भावलक्षणमिति (२
(२, ३, ३७ पा०) सप्तमी । [पृथूपदिष्टाम्] पृथुना वैष्णो
उपदिष्टाम् ईहत्तया प्रदर्शिताम् [धरित्रीम्] मोरूपधरामिति

(१) पूर्वकालादयः समानाधिकरणेन अभेदान्वयिग्रह्ये
सह समस्यन्ते स तत्पुरुषः ।

(२) यस्य क्लिबया क्रियान्तरं लक्ष्यते तत्र सप्तमी स्यात्

भास्वन्ति रत्नानि महीषधीश्च

पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम् ॥ २ ॥

प्र. । “गौर्भूत्वा तु वसुन्धरा” इति विष्णुपुराणात्, अक-
तञ्चेति (१, ४, ५१ पा०) कर्मत्वम् (१) । [भास्वन्ति च
स्वत्यश्च [भास्वन्ति] द्युतिमन्ति ओषधिविशेषणश्च एतत् ।
सकमनपुंसकेन (१, २, ६६ पा०) इत्यादिना (२) नपुंसकैक-
ः । [रत्नानि] मणीन् जातिश्रेष्ठवस्तूनि च । “रत्नं श्रेष्ठे
णावपि” इति विश्वः । “जातौ जातौ यदुत्कृष्टम् तद्रत्नमिति
यते” इति यादवः । [महीषधीश्च] सञ्जीवनीप्रभृतीश्च
रत्नेन परिणता इति शेषः । “ताः क्षीरपरिणामिनीः”
ते विष्णुपुराणात् । [दुदुहुः] । दुहियाचीत्यादिना (१,
५१ प्रा०, भा०) (३) द्विकर्मकत्वम् । अत्र प्रयोजकत्वेऽपि
ज्ञानाम् पञ्चभिर्हलेः कर्षति ग्रामं ग्रामणीरिति वत् तत्कर्मर्था-
णात् कर्तृत्वेन व्यपदेशः । दुहेः स्वरितेत्त्वेऽपि (४) अक-
भेदायविवक्षायां परस्मै पदम् । अत्रार्थे प्रमाणम्,—“गौर्भूमि-

(१) अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंबन्धं स्यात् ।

(२) अस्त्रीवेन सञ्जीवनी क्लीवं शिष्यते अपरं लुप्यते ।

(३) दुहियाच्चिदधिप्रच्छिभिच्चिचिआमुपयोगनिमित्तमपूर्व-
त्ति । नुविशासिगुणेन च यत् सचते तदकीर्णतभाचरितं
वेना । इति भाष्यकारिका । सचते संबन्धाति ।

(४) स्वरितधितः कर्षभिप्राये क्रियाफले इति (१, १, ७२

) स्वरितः स्वरविशेषः अकारश्च इत् यस्व तस्मात् घातोः
आफले कर्त्तृगामिनि अस्त्रनेपदं स्यादिति सूत्रेणास्त्रनेपद-
त्वावपि कर्त्तृगामिस्वविवक्षाभावात् तद् अदादौ अश्च चत्वा-
रितित इत्युपलब्ध पाठात् दुहेः स्वरितेत्त्वम् ।

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य

हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।

एको हि दोषो गुणसन्निपाते

निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥ ३ ॥

रचलाः सर्वे कर्तारोऽत्र पर्यासि च । औषध्यश्चैव भास्वनि
रत्नानि विविधानि च । वत्सश्च हिमवानासौदोग्धा मेरुर्मह
गिरिः ॥” इति । एतेन वत्सस्य मातुः प्रेमास्पदत्वात् अस्य सा
आहित्वं गम्यते । तथा च अस्य नगस्य रत्नविशेषभोक्तृत्वा
नगाधिराजत्वं युक्तमिति भावः । अत्र हिमवद्दर्शनस्य प्रकृत
त्वात् तद्वतौषधिरत्नानां इयानामपि प्रकृतत्वात् तेषां दोह
क्रियारूपसमानधर्मसम्बन्धात् औपम्यस्य गम्यत्वात् केवलप्राक
शिकविषयः तुल्ययोगिता नामालङ्कारः । तदुक्तं “प्रस्तुता
तथान्येषां केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र सा मा
तुल्ययोगिता ॥” न चात्र रूपकपरिणामाद्यलङ्कारशङ्का कार्य
तेषाम् आरोपहेतुत्वात् हिमहेमाचलादिषु वत्सत्वदोग्धृत्व
दीनाम् आगमसंसिद्धत्वेन अनारोप्यमाणत्वादिति ॥ २ ॥

ननु हिमदोषदूषितस्य तस्य अत्यन्तमनभिगम्यत्वाच्छि
इव सर्वमपि सौभाग्यं विफलम् ? इत्याशङ्क्याह,—

अनन्तेति । प्रभवन्ति अस्मादिति प्रभवः कारणम् । [अ
न्तानाम्] अपरिमितानाम् [रत्नानाम्] अष्टवस्तूनाम् [प्र
वस्य यस्य] हिमाद्रेः [हिमम्] कर्तृ, सुभगस्य भावः सौभ
ग्यम् । इन्द्रमसिन्धन्ते पूर्वपदस्येति (७, ३, १८ पा०) उभयप
द्विः । तद्विसृज्यतीति [सौभाग्यविलोपि] सौन्दर्यविघात
[न जातम्] न अभूत् । तथाहि [एको] दोषः गुणसन्नि

यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां
सम्पादयित्रीं शिखरैर्बिभर्त्ति ।
वलाहकच्छेदविभक्तरागाम्
अकालसन्ध्यामिब धातुमत्ताम् ॥ ४ ॥

ति इन्दोः किरणेषु अङ्ग इव निमज्जति] अन्तर्लीयते इत्यर्थः ।
हि स्वल्पो दोषोऽमितगुणाभिभावकः, किन्तु कश्चित् इन्दु-
लङ्कादिवत् गुणैः अभिभूयते अन्यथा सर्वरम्यवस्तुहानि-
सङ्गात् इति भावः । अत्र उपमानुप्राणितोऽर्थान्तरन्यासः
ङ्कारः । तल्लक्षणन्तु,—“ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य
कञ्चन । तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥” इति
खड्गी ॥ ३ ॥

यश्चेति । किञ्चेति चकारार्थः । [यः] हिमाद्रिः [अप्स-
सां विभ्रममण्डनानि] विलासालङ्करणानि । अथवा
विभ्रमो विपरीतन्यासः “विभ्रमस्वरयाऽकाले भूषास्थान-
पर्य्ययः” इति दशरूपकात् । तेन मण्डनानि तेषाम्
सम्पादयित्रीम् ।] एतद्वातुरागदर्शिन्योऽप्सरसः सन्ध्याभ्रमेण
साधनाय त्वरयन्तीति भावः । तथात्वे भ्रान्तिमदलङ्कारो
प्रच्यते । कर्त्तृकर्मणोः कृतीति (२, ३, ६५ पा०) (१) कर्मणि
षष्ठी । वारीणां वाहकाः [बलाहकाः] पृषोदरादित्वात् (२)
पाधुः । तेषां [च्छेदेषु] खण्डेषु [विभक्तः] सङ्गमितो [रागः]
याताम् । एतेनाद्रेरभ्रङ्गषट्वं गम्यते । इदं विशेषण-
त्वं सन्ध्यायामपि योज्यम् । [धातवः] सिन्दूरगैरिकादयो-

(१) कदन्तयोगे अनुक्तो कर्त्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् ।

(२) पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् । [६, ३, १०८, पा०] ।

आमेखलं सञ्चरतां घनानां

छायामधः सानुगतां निषेव्य ।

उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते

शृङ्गाणि यस्यात्पवन्ति सिद्धाः ॥ ५ ॥

ऽस्य सन्तीति [धातुमान्] नित्ययोगे (१) मतुप् तस्य भाव [धातुमत्ता] ताम् । धातुयोगित्वमिति सम्बन्धोऽपि वाच्यार्थः समासकृतद्वितेषु सम्बन्धाभिधानम् भावप्रत्ययेनेति (२) वचनात् । लक्षण्या नित्यानुषङ्गिकधातुमित्यर्थः । [अकालसन्ध्यामिव] अनियतकालप्राप्तसन्ध्यामिव [शिखरैर्बिभर्त्ति] धत्ते । अत्र सन्ध्याशब्दस्य जातिवाचित्वात् जाल्युत्प्रेक्षा ॥४॥

आमेखलमिति । [सिद्धाः] अणिमादिसिद्धाः देवयोनि- विशेषाच्च “पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽसौ देवयोनयः” इत्यमरः । आ मेखलाभ्यः [आमेखलम्] नितम्बपर्यन्तम् । “मेखला खड्गबन्धे स्यात् काञ्चीशैलनितम्बयोः” इति विश्वः । आङ् मर्यादाभिविध्योः (१, १, १३ पा०) इत्यव्ययीभावः (३) [सञ्चरतां घनानाम्] मेघानां [अधःसानूनि] मेघमण्डलात् अधस्तटानि [गताम्] प्राप्ताम् । द्वितीयाश्रितातौतपतितः गतात्यस्तप्राप्तपत्रैरिति (२, १, २४पा० समासः (४) [छायाम्]

(१) भूमनिन्दात्रशंसाशु नित्ययोगेऽतिशयने । सम्बन्धेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुवादयः । इति भाष्यकारिकयेति शेषः ।

(२) कृतद्वितसमासोत्तरभावप्रत्ययेन सम्बन्धस्याभिधान- मिति वार्त्तिकार्थः ।

(३) मर्यादा सौमा अभिविधिव्याप्तिः एतयोरर्थयोर्वर्त्तमानं आङ् पञ्चम्यत्तेन सह वा समस्यते सोऽव्ययीभावः ।

(४) द्वितीयान्तं श्रितादिभिः सह वा समस्यते स तत्पुरुषः

पदं तुषारस्रुतिधौतरक्तं

यस्मिन्नदृष्टापि हतद्विपानाम् ।

विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तैः

मुक्ताफलैः केशरिणां किराताः ॥ ६ ॥

न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र

भूर्जत्वचः कुञ्जरविन्दुशोणाः ।

पातपम् । “छाया सूर्यप्रियाकान्तिःप्रतिविम्बमनातपम्”
रमरः । [निषेव्य दृष्टिभिरुद्देजिताः] क्लेशिताः सन्तः ।
दे गस्तिमिते क्लेशे भये मन्यरगामिनि” इति शब्दार्थवः ।
स्य] हिमाद्रेः [आतपवन्ति] सातपानि [शृङ्गाणि आश्र-
ते] आश्रित्य स्थिता इत्यर्थः । अतिमेघमण्डलमस्य औन्नत्य-
ति भावः ॥ ५ ॥

पदमिति । [यस्मिन्] अद्वौ [किराताः] [तुषारस्रुतिभिः]
मनिथन्दैः [धौतम्] चालितम् [रक्तम्] शोणितं यस्य
[तथोक्तम्] । अतो दुर्ग्रहमिति भावः । हताः द्विपाः
॥ यैः तेषाम् । [हतद्विपानां केशरिणाम्] सिंघानाम्
द्रम्] पादप्रक्षेपस्थानम् [अदृष्टापि नखरन्ध्रैः] नखद्रोणिभिः
तैर्मुक्ताफलेर्मार्गम् विदन्ति] जानन्ति । अत्र व्याधाः सिंघ-
तिनो गजेन्द्राश्च मुक्ताकरा इति भावः । “करीन्द्रजीमूत-
हृद्यङ्गमत्स्याद्विशुक्त्थुङ्गववेणुजानि । मुक्ताफलानि प्रधि-
नि लोके तेषां तु शुक्त्थुङ्गवमेव भूरि ॥” ॥ ६ ॥

न्यस्तेति । [यत्र] हिमाद्री [धातुरसेन] सिन्दूरादिद्रवेषु ।
ङ्गारादौ विषे वोर्ध्वं गुणं रागी द्रवे रसः” इत्यमरः ।
स्ताक्षराः] लिखितवर्णाः अत एव [कुञ्जरस्र] ये [विन्दवः]

व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणाम् ।
 अनङ्गलिखक्रिययीपयोगम् ॥ ७ ॥
 यः पूरयन् कौचकरम्भृभागान्
 दरीमुखोत्थेन समीरणेन ।
 उद्गास्यतामिच्छति किन्नराणां
 तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥ ८ ॥

काये वयोविशेषभाविनः पद्मकाख्याः “पद्मकं विन्दुजालकम्
 इत्यमरः । ते इव शोणाः] रक्तवर्णाः लिखितभागेषु इति
 शेषः । [भूर्जत्वचः] भूर्जपत्रवल्कलानि । [चर्मिका] भुजं
 भूर्जो ष्टदुत्वक् चर्मिका अपि” इति याज्ञिके । [विद्याधर
 सुन्दरीणाम्] लिख्यन्ते येषु ते [लिखाः] पत्रिकाः [अनङ्ग
 लिखाः] तेषाम् [क्रियया] कामव्यञ्जकलिखकरणेन इत्यर्थः
 [उपयोगम्] उपकारम् [व्रजन्ति] दिव्याङ्गनाविहारयोग्यं
 ऽयं शैल इति भावः ॥७॥

य इति [यः] हिमाद्रिः [दरी] गुहा सैव [मुखम्] तस्मात्
 [उत्थेन] उत्पन्नेन । आतश्चोपसर्गे (३, १, १३६ पा०) इति
 कप्रत्ययः । (१) [समीरणेन] वायुना [कौचकाः] वेणु
 विशेषाः । “वेणवः कौचकास्ते स्युर्ये खनन्थनिलोहताः” इत्य-
 मरः । तेषाम् [रम्भृभागान्] छिद्रप्रदेशान् [पूरयन्] धमयन्
 वांशिकोऽपि वंशरम्भ्राणि मुखमारुतेन पूरयति” इति
 प्रसिद्धिः । [उद्गास्यताम्] देवयोनित्वात् उच्चैर्गान्धारगानि
 गानं करिष्यताम् । उक्तञ्च नारदेन,—‘षड्जमध्यमनामां

(१) उपसर्गे उपपदे आदस्तात् धातोः कः स्यात् ।

कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं
 विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ।
 यत्र सुतक्षीरतया प्रसूतः
 सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥ ६ ॥
 वनेचराणां वनितासखानां

।।मौ गायन्ति मानवाः। न तु गान्धारनामानं, स लभ्यो
 [वयोनिभिः ॥' इति । [किन्नराणाम्] देवगायकानाम् [तान-
 दायित्वम् ।] तानो नाम स्वरान्तरप्रवर्त्तको रागस्थिति-
 ष्ट्यादिहेतुरंशापरनामा वंशवाद्यसाध्यः प्रधानभूतः स्वर-
 विशेषः । 'तानस्वं शस्वरो मतः' इत्यभिनवगुप्तः "गाता यं यं
 वरं गच्छेत् तं तं वंशेन तानयेत्" इति भरतः । तत्प्रदान-
 गौलत्वं [तानप्रदायित्वम्] वांशिकत्वम् [उपगन्तुम् इच्छ-
 तीव] इत्युत्प्रेक्षा सा च दरीमुखीत्येन इत्येकदेशविवर्त्ति-
 ह्यकोज्जीविता, मुखसाध्यत्वात् तानप्रदायित्वस्य । यत्र
 प्रवयवरूपत्वात् अपवयविरूपणं गम्यते, तत् एकदेशविवर्त्ति-
 ह्यकम् । गम्यते च अत्र अपवयविनः पुंसो रूपणं यच्छब्द-
 निर्दिष्टे हिमाद्राविति अलं बहुना ॥८॥

कपोलेति । [यत्र] हिमाद्रौ [करिभिः] गजैः [कपोल-
 कण्डूः] गण्डस्रलकण्डूः [विनेतुम्] अपनेतुम् [विघट्टितानाम्]
 विधितानाम् [सरलद्रुमाणाम्] सम्बन्धिन्याः [सूतानि] करि-
 कपोलघर्षत्वात् करितानि [क्षीराणि] येषां तेषां भावस्तत्ता
 तथा हेतुना [प्रसूतः] उत्पन्नः [गन्धः सानूनि सुरभीकरोति ।]
 इति अत्र गजाकरत्वं गम्यते । तथाच गजामुर्वेदं "हिमव-
 द्भिन्धमलया गजानां प्रभवा नगाः" इति ॥८॥

दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः ।

भवन्ति यत्रौषधयो रजन्याम्

अतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥ १२ ॥

उद्देजयत्यङ्गुलिपार्श्वभागान्

मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ।

वनेचराणामिति । [यत्र] हिमाद्री [रजन्यां] [दर्यः] कन्दरा एव [गृहाः] तेषाम् [उत्सङ्गेषु] अभ्यन्तरेषु [निषक्ताः] संक्रान्ताः [भासः] यासां ताः [औषधयः] दृण्योतीषि “अग्नावौषधिषु च तेजो निधाय रविरस्तं याति” इत्यागमः वनितानां सखायः [वनितासखाः] राजाहः सखिभ्यश्च (५, ४, ६१ पा०) तेषां रममाणानामित्यर्थः । वने चरन्तीति [वनेचराः] किराताः । चरेष्टः (३, २, १६ पा०) (१) इति टप्रत्ययः तत्पुरुषे कृतिबहुलं (६, ३, १४ पा०) इत्यलुक् (२) तेषां [वनेचराणाम् अतैलपूराः] अनपेक्षिततैलसेका इत्यर्थः । [सुरते] सुरतकर्मणि [प्रदीपाः भवन्ति ।] अत्र औषधीषु आरोप्यमाणस्य प्रदीपत्वस्य प्रकृतसुरतोपयोगित्वात् परिष्णामालङ्कारः । तदुक्तम् “आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिष्णामः” इति । तथा प्रदीपकारणतैलपूरणनिषेधादकारणकार्योत्पत्तिलक्षणा विभावना च इत्युभयोः संसृष्टिः ॥१०॥

उद्देजयतीति । [यत्र] हिमाद्री [शिलीभूतम्] वनीभूतं [हिमम्] यत्र तस्मिन् अतएव [अङ्गुलीनां पार्श्वभागान्] प्रदेशान् [उद्देजयति] अतिशयेत्यात् क्लृप्तयत्यपि [मार्गे] औष-

(१) अधिकरणे उपपदे चरेष्टः स्यात् ।

(२) क्लृप्तो शब्दं परे तत्पुरुषसमासे समन्वा बहुलमलुक् स्यात् ।

न दुर्वहश्रोणिपयोधरात्ताः

भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः ॥ ११ ॥

दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु

लीनं दिवाभौतमिवान्धकारम् ।

क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने

ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव ॥ १२ ॥

पयोधराश्च श्रोणिपयोधरम् । [दुर्वहेण] दुर्वहेण [श्रोणि-
पयोधरेण आर्ताः] पीडिताः आङ्पूर्वादृच्छतेः क्तः । उपसर्गा-
त् धाताविति (६, १, ८१ पा०) (१) वृद्धिः । अश्वानां
खानीव मुखानि यासां ताः [अश्वमुख्यः] किन्नरस्त्रियः ।
इमुखवक्त्रमासः । “स्यात्किन्नरः किम्पुरुषस्तुरङ्गवदनो मयुः”
मरः । [मन्दां] मन्यरां [गतिं न भिन्दन्ति] न त्यजन्तौ-
र्थः । पादपीडाकरैऽपि अतिभारभङ्गुरशरीरतया न शीघ्रं
स्तुं शक्यते इति भावः ॥११॥

दिवाकरादिति । [यः] हिमाद्रिः [दिवा] दिवसे [भौतं]
प्राविष्टमिव । उलूकमिवेति च ध्वनिः । [गुहासु लीन-
न्धकारं] ध्वान्तं दिवा दिनं करोतीति दिवाकरस्तस्मात्
वाकरात् ।] दिवाविभानिशाप्रभाभास्करेत्यादिना (२)
, २, २१ पा०) टप्रत्ययः । भोत्रार्थानां भयहेतुः (१, ४, २५
०) इत्यपादानत्वात् (३) पञ्चमी । [रक्षति] आयते । ननु

(१) उपसर्गवर्धात् ऋकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः
त् ।

(२) दिवादिषूपपदेशु क्कञ्ष्टः स्यात् ।

(३) भयार्थानां ऋकारार्थाच्च प्रयोगे भयहेतुरपादानसंज्ञः
त् ।

लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभैः

द्वतस्ततश्चन्द्रमरोचिगौरैः ।

यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं

कुर्वन्ति बालव्यजनैश्चमर्थ्यः ॥ १३ ॥

यत्वांशुकाक्षेपविलज्जितानां

यदृच्छया किम्पुरुषाङ्गनानाम् ।

क्षुद्रसंरक्षणमनर्हमित्याशङ्क्याह,—क्षुद्र इति । [उच्चैःशिरसां
उन्नतानां [शरणां] [प्रपन्ने] शरणागते [क्षुद्रे] नौचेऽपि [सति]
सज्जने [इव] नूनं [ममत्वं] मम अयमित्यभिमानः अस्तीति
शेषः । ममशब्दात् त्वप्रत्ययः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥१२॥

लाङ्गूलेति । [चमर्थ्यः] मृगौविशेषाः [द्वतस्ततः] [लाङ्गू-
लानि] बालधयः । पुच्छोऽस्त्री लोमलाङ्गूले बालहस्तस्य
बालधिः” इत्यमरः । तेषां [विक्षेपैः] विधुननेः [विसर्पिण्यः]
विसृमराः [शोभाः] कान्तयो येषां तैः [चन्द्रमरोचिभिः] इ-
[गौरैः] शुभ्रैः । “गौरः करीषे सिद्धार्थं शुक्ले पीतेऽरुणेऽपि
च” इति यादवः । उपमानानि सामान्यवचनैः (२, १, ५५ पा १
इति (१) समासः । [बालव्यजनैः] चामरैः [यस्य] हिमाद्रौ
[गिरिराजशब्दम्] गिरिराज इति नाम [अर्थयुक्तम्] अभिधेय-
वन्तं [कुर्वन्ति ।] राजानो हि छत्रचामरादिचिह्निता इति
भावः ॥ १३ ॥

यत्रेति । [यत्र] हिमाद्रौ [अंशुकाक्षेपेण] वक्ष्यापहरणेन
[विलज्जितानां किम्पुरुषाङ्गनानाम्] किन्नरस्त्रीणाम् [यदृ-

(१) उपमानवाचकपदानि सादृश्यवाचकपदैः सह व
समस्यन्ते स तत्पुरुषः ।

दरीगृहद्वारविलम्बिविम्बाः

तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥ १४ ॥

भागीरथीनिर्भरशीकराणां

बोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः ।

यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातैः

आसेव्यते भिन्नशिखण्डिवर्हः ॥ १५ ॥

या] दैवगत्या [दरीगृहद्वारेषु] [विलम्बिविम्बाः] लम्बमान-
हलाः [जलदास्तिरस्करिण्यः] जवनिकाः [भवन्ति ।]
तिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा” इत्यमरः ।
रमोऽन्यतरस्यामिति (८, ३, ४२ पा०) सत्वम् (१) । अत्र
देषु आरोप्यमाणस्य तिरस्करिणीत्वस्य प्रकृतोपयोगित्वात्
रणामालङ्कारः ॥ १४ ॥

भागीरथीति । [भागीरथीनिर्भरशीकराणाम्] गङ्गाप्रवाह-
कणानाम् । कर्मणि षष्ठी । [बोढा] प्रापकः । बहे-
र् । [मुहुः] पुनः पुनः, सद्यो वा । “पौनःपुन्ये भृशार्थे च
ति वा स्यान्मुहुः पदम्” इति वैजयन्ती । [कम्पिताः देव-
वः] येन स तथोक्तः । [भिन्नानि] विक्षेपितानि [शिख-
नां वर्हाणि] गतिलाघवार्थं किरातकटिवहानि येन स
क्तः । क्रमात् विशेषणत्रयेण शैत्यसौरभ्यमान्यान्युक्तानि ।
] द्विमाद्रेः [वायुः] [अन्विष्टमृगैः] मार्गितमृगैः श्रान्तैः
भावः । “अन्विष्टं मार्गितम् मृगितम्” इत्यमरः ।
रातैः आसेव्यते ॥ १५ ॥

(१) तिरसः सी वा स्यात् कच्छपफेषु परेषु ।

सप्तर्षिहस्तावचितावशेषा-
 ण्यधो विवस्वान् परिवर्त्तमानः ।
 पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि
 प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखैः ॥ १६ ॥
 यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य
 सारं धरित्रीधरणक्षमञ्च ।

सप्तर्षीति । सप्त च ते ऋषयश्च [सप्तर्षयः ।] “दिक्सङ्घं
 संज्ञायाम् (१) (२, १, ५० पा०) इति समासः । तेषाम् [हः
 अवचितेभ्यः] लूनेभ्यः अवशेषाणि अवशिष्टानि । “शेषोऽप्यधः
 सन्तापे त्रिष्वन्यत्रोपयुज्यते” इति केशवः । कर्मणि घः
 प्रत्ययः । अनेन पद्मानाम् साफल्यं सूचितम् । [यस्य
 हिमाद्रेः । रोहन्तीति रुहाणि । इधुपध-ज्ञा-प्रौ-किरः
 (३, १, १३५ पा०) इति कप्रत्ययः । [अग्ने] उपरि या
 [सरांसि] तेषु [रुहाणि पद्मानि] [अधः परिवर्त्तमानः] भ्रमः
 विवस्वान् सूर्यः [ऊर्ध्वमुखैः मयूखैः प्रबोधयति] विकासय
 न कदाचित् अधोमुखैः अतिमार्त्तण्डमण्डलत्वात् अग्रभूमिरेति
 भावः । सप्तर्षिमण्डलं ध्रुवादपि ऊर्ध्वमिति ज्योतिषिकं
 अतः तेषाम् अग्रसरोरुहभागित्वं युक्तम् ॥ १६ ॥

यज्ञाङ्गैति । [यस्य] हिमाद्रेः [यज्ञाङ्गानाम्] यज्ञसा
 नानां सोमलतादीनां [योनिः] प्रभवः तस्य भावः तस्य
 “यज्ञाङ्गार्थं मया सृष्टो हिमवानचलेखरः” इति विश्वपुराणा

(१) दिग्वाचकः संख्यावाचकश्च संज्ञायामिव समानार्थं
 करणेन सह वा समस्यते स कर्मधारयः । असंज्ञायां
 द्विगुत्वमेव ।

प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं
 शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठत् ॥ १७ ॥
 स मानसीं मेरुसखः पितृणां
 वान्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः ।
 मेनां मुनीनामपि माननीयाम्
 आत्मानुरूपां विधिनोपयेमे ॥ १८ ॥

[रिचीधरणक्षमम्] भृभारधरणयोग्यं [सारम्] च
 “सारो बले स्थिरांशे च” इत्यमरः । [अवेक्ष्य] ज्ञात्वा
 [प्रजापतिः] [स्वयमेव] [कल्पितो यज्ञभागः] यस्मिन् तत् तथो-
 । “सोमस्य रात्रः कुलङ्गः इन्द्रोः शृङ्गी समुद्रस्य शिशुमारो
 वतो हृस्ती” इति श्रुतेः (१) इति भावः । [शैलानामा-
 धित्वम्] अधिपतित्वम् । “पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्” इति
 १, १२८, पा०) । * यक्प्रत्ययः । [अन्वतिष्ठत्] ददाति अ-
 र्थः । उक्तञ्च ब्रह्माण्डपुराणे,—“शैलानाम् हिमवन्तश्च
 नाश्चैव सागरम् । गन्धर्वाणामधिपतिश्चक्रे चित्ररथं
 मः ॥” इति ॥ १७ ॥

सम्प्रति कथां प्रस्तौति,—

स मानसीमिति । मेरोः सखा [मेरुसखः] बभ्रुसम्पन्न इति
 । [स्थितिज्ञः] मर्यादाभिज्ञः, अनेन श्रुतसम्पत्तिः
 ति । [सः] हिमवान् [पितृणाम्] [मानसीम्] मनःसङ्कल्प-
 तम् । [मुनीनामपि माननीयाम्] योगब्रह्मवादाभ्यां

(१) देवताविशेषे पश्चाद्विशेषालम्बनप्रकरणे यजुर्वेदे २४
 ये हिमवन्तमुद्दिश्य हृस्तौ आलम्ब्य इत्युक्तम् । कुलङ्गः
 १ ।

कालक्रमेणाथ तयोः प्रवृत्ते
 स्वरूपयोग्ये सुरतप्रसङ्गे ।
 मनोरमं यौवनमुद्वहन्त्या
 गर्भोऽभवद्भूधरराजपत्न्याः ॥ १६ ॥
 असूत सा नागबधूपभोग्यं
 मैनाकमम्भोनिधिवद्बुसख्यम् ।

पूज्यामित्यर्थः । उक्तञ्च विष्णुपुराणे,—“तेभ्यः शुभास्पदं जा
 मेनका हरिणी तथा । ते उभे ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यौ चाप्यु
 द्विज !” इति । [आत्मानुरूपाम्] कुलशौलसौन्दर्यादिति
 सदृशीम् । [मिनाम्] मेनका देवीति नामवतीं [कन्याम्
 [कुलस्य स्थितये] प्रतिष्ठायै [विधिना] यथाशास्त्रेण [उपयेन]
 परिच्यौतवान् । उपाद्यमः स्वरूपे (१) १, ३, ५६ पा०) इत्यु
 त्मनेपदम् । “तेषान्तु मानसी कन्या मैना नाम महागिरी
 पत्नी हिमवतो यस्याः पुत्रो मैनाक उच्यते ॥” इति ब्रह्मार्णव
 पुराणात् ॥ १८ ॥

कालक्रमेणेति । [अथ] [कालक्रमेण] गच्छता कार्त्त
 इत्यर्थः । [तयोः] मेनकाहिमवतोः [स्वरूपयोग्ये] सौन्दर्या
 गुणे । यद्वा रूप्यते निश्चीयते अनेनेति रूपं ज्ञानं तदुयो
 यास्त्रानुसारिण्येत्यर्थः । [सुरतप्रसङ्गे] सुरतकर्मणि [प्रहं
 सति] [मनोरमं यौवनमुद्वहन्त्याः] [भूधरराजपत्न्याः] मेनकाया
 गर्भोऽभवत् ॥ १६ ॥

असूतेति । [सा] मैना [नागबधूपभोग्यम्] नागकन्यार्पा

(१) स्वरूपं स्त्रीकारः तदर्थं वर्त्तमानादुपपूर्वात्, यं
 रात्मनेपदं स्यात् ।

ऋद्धेऽपि पक्षच्छिदि वृत्रशत्रौ

अवेदनाच्च कुलिशक्षतानाम् ॥ २० ॥

रिमित्यर्थः । [अश्वोनिधिना बहसख्यम्] समुद्रकृतमेतौ-
 । सख्यमूलं सूचयति,—[पक्षच्छिदि] पक्षच्छेत्तरि ।
 द्विषेत्यादिना (३, २, ६१ पा०) क्तिप्प्रत्ययः । [वृत्रशत्रौ]
 ६] कुपिते सत्यपि [कुलिशक्षतानाम्] वज्रप्रहारानाम् ।
 [असामान्ये षष्ठो । जानातीति क्षः । इगुपधञ्जेति (३, १,
 ५ पा०) कप्रत्ययः । वेदनानां क्षः । अथवा वेदनां जाना-
 ते वेदनाक्षः । आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३ पा०) इति
 त्ययः । उपपदमतिङ् (२, २, १८ पा०) (१) इति समासः ।
 भवतीति [अवेदनाक्षः] तं कुलिशक्षतवेदनानभिन्न-
 प्रर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः (२) । पक्षच्छेदोद्यत-
 तत् त्राणाय शरणागमनमनयोः सख्यमूलमिति भावः ।
 त्कं पुत्रमसूत] । सर्वपर्वतपक्षच्छेदेऽपि अयमच्छिन्नपक्ष-
 ति मैनाकस्योत्कर्षः । तादृक्पुत्रवच्च हिमाद्रेः, इति
 किं मैनाकस्य वर्णनम् । “पिता न ज्ञायते यस्या भ्राता
 न विद्यते । नोपयच्छेत्तु तां कन्यां धर्मलोपभयात् सुधीः”
 अभ्राह्मककन्यापरिणयनिषेधात् प्रकृते पार्वती भ्रात-
 एवेति सूचनार्थं मैनाकवर्णनमिति तात्पर्यार्थः ॥ २० ॥

(१) तिङ्भिन्नमुपपदं (प्रत्ययविधायकसूत्रे सप्तमीनिर्दि-
) समर्थेन सह समस्यते ।

(२) सापेक्षत्वेऽपि कुलिशक्षतानां सम्बन्धितयाऽपेक्षणेऽपि
 कत्वात् व्यास इव समासेऽपि तुल्यतयाऽर्थबोधकत्वात्
 सः । तथा चोक्तम् “समस्तस्यासमस्तेन नित्यापेक्ष-
 तिः” इति ।

अथावमानेन पितुः प्रयुक्ता
 दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी ।
 सती सती योगविच्छष्टदेहा
 तां जन्मने शैलबधूं प्रपेदे ॥ २१ ॥
 सा भूधराणामधिपेन तस्यां
 समाधिमत्यामुदपादि भव्या ।
 सम्यक्प्रयोगादपरिच्यतायां
 नौताविवोत्साहगुणेन सम्पत् ॥ २२ ॥

अथेति । [अथ] मैनाकजननानन्तरं [दक्षस्य] प्रजाप
 [कन्या] [भवस्य] महादेवस्य [पूर्वपत्नी] पूर्वभार्या [सती
 पतिव्रता । “सती साध्वी पतिव्रता” इत्यमरः । . [सती] न
 देवी । [पितुः] दक्षस्य । कर्त्तरि षष्ठी । [अवमानेन] स्वभ
 ज्ञया [प्रयुक्ता] प्रेरिता [योगमार्गेण विच्छष्टदेहा] त्यक्तरे
 सती । [जन्मने] पुनरुद्भवाय [ताम्] [शैलबधूं] मेनक
 [प्रपेदे] । अत्र, पुरा किल सती देवी दक्षाध्वरे तत्कृतां रु
 च्वञ्जामसहमाना पितरं प्रसूञ्च उपेञ्च मत्कर्त्तव्यकार्यं त्वव
 मातैव करिष्यतीति निर्द्धार्य देवकार्याणि साधयितुञ्च यो
 म्निना स्वशरीरं ददाह इति पुराहृतकथा अनुसन्धेया ॥२१॥

सेति । [भव्या] कल्याणी [सा] सती [भूधराणामधिपे
 हिमवता [समाधिमत्याम्] नियमवत्याम् [तस्याम्] मेन
 याम् [सम्यक् प्रयोगात्] साध्याचरणाहेतोः [अपरिच्यतायां
 अभ्रष्टायाम् [नौतौ] [उत्साहगुणेन] उत्साहशक्त्या त
 [सम्पदिव उदपादि] उत्पादिता उत्पद्यतेर्ष्णतात् कर्म

प्रसन्नदिक् पांशुविविक्तवातेः
 शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टिः ।
 शरीरिणां स्थावरजङ्गमानां
 सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव ॥ २३ ॥
 तथा दुहित्रा सुतरां सवित्रौ
 स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे ।
 विदूरभूमिर्नवमेघशब्दात्
 उद्भिन्नया रत्नशलाकयेव ॥ २४ ॥

१. चिष् भावकर्मणोः (३, १, ६६, पा०) इति चिष्प्रत्ययः ।

२. लुक् (६, ४, १०४, पा०) इति तस्य (१) लुक् ॥ २२ ॥

प्रसन्नेति । प्रसन्नाः निर्मलाः दिशो यस्मिन् तत् [प्रसन्न-
 क्] [पांशुविविक्ताः] रजोरहिताः [वाताः] यस्मिन् तत्
 शोक्तम् । [शङ्खस्य स्वनात् स्वनस्य] वा [अनन्तरं पुष्पवृष्टिः]
 यस्मिन् तत्तथोक्तम्, [तस्याः] पार्वत्याः [जन्मदिनम्] स्थिति-
 लाः [स्थावराः] शैलवृक्षादयः । श्लेषभासपिसकसो वरच्
 २, १७५ पा०) इति वरच्प्रत्ययः । जङ्गम्यन्ते वृशम्
 ष्यन्तीति [जङ्गमाः] देवतिर्यङ्गनुष्यादयः । स्थावराश्च
 जङ्गमाश्च तेषां द्वयानामपि [शरीरिणां सुखाय] आनन्दाय
 बभूव ॥ २३ ॥

तथेति । [स्फुरत्प्रभामण्डलया तथा दुहित्रा] [सवित्रौ]
 सवित्रौ । स्वरतिस्रयतिस्रुतिधूषूदितो वा (७, २, ४४ पा०) इति
 आगमः । विदूरस्य चद्रेः प्रान्तभूमिः [विदूरभूमिः ।] “अवि-

(१) चिष्ः परस्य एकवचनान्तशब्दस्य लुक् स्यात् ।

दिने दिने सा परिवर्द्धमाना
 लब्धोदया चान्द्रमसोव लेखा ।
 पुपोष लावण्यमयान् विशेषान्
 ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥ २५ ॥

दूरे विदूरस्य गिरेरुत्तुङ्गरोधसः । काकतालीयसीमान्ते मर्ण
 नामाकरो भवेत् ॥” इति बुधः । [नवमेघशब्दादुद्भिन्नया] रत्न
 शलाकया] रत्नाङ्कुरेण [इव] [सुतरां चकाशे] रराज ॥२४॥

दिनेदिने इति । लब्धः उदयो यया सा [लब्धोदया] उत्त
 न्नेत्यर्थः । अभ्युदितेत्यत्र । [दिने दिने] प्रतिदिनम् । नित्यवै
 षयोः (८, १, ४ पा०) (१) इति वीप्सायाम् द्विरुक्तिः । [पति
 वर्द्धमाना] उभयत्र समानमेतत् । [सा] बाला चन्द्रमस इय
 [चान्द्रमसो] [लेखेव] [लावण्यमयान्] कान्तिविशेषप्रचुरान्
 “मुक्ताफलेषु छायाया स्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यद
 ज्ञेषु तस्मावख्यमिहोच्यते ॥” इति भूपालः । विशेषान् अवयवा
 “विशेषोऽवयवे व्यक्ती” इत्युत्पलमाला । ज्योत्स्नायाम् अन्तर
 मन्तर्धानं येषां तानि [ज्योत्स्नान्तराणि] ज्योत्स्नया अन्त
 र्हितानि तन्मयानीति यावत् । अन्याः कलाः [कलान्तरा
 णीव] । सुप्सुपेति (२) समासः । “स्थानात्कीयान्यतादर्थ्यरन्ध्र
 न्तर्धिषु चान्तरम्” इति शाश्वतः [पुपोष] उपचितवती
 इयं वाक्योपमा इत्याह दण्डी । तल्लक्षणन्तु—“वाक्यार्थे”

(१) आभीक्ष्ण्ये च वीप्सायाश्च द्योत्ये सर्वस्य द्वित्वं स्यात् ।

(२) सह सुपा (२, १, ४ पा०) इति सूत्रे योगविभागात्
 सुप्सुपेत्यन्वयपक्षे सुबन्तं सुबन्तेन सह वा समस्यते इत्यर्थः
 वस्तुतः मयूरव्यंसकादित्वादेव (२, १, ७२ पा०) अत्र समासः

तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना
 बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाव ।
 उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा
 पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम ॥ २६ ॥
 महौभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिः
 तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।

कार्थः कोऽपि यद्युपमोयते । एकानेकेव शब्दत्वात् सा तु
 श्वोपमा द्विधा ॥” ॥ २५ ॥

तामिति । [बन्धुप्रियां तां] बालां [बन्धुजनः] पित्रादिः ।
 भिजनादागतेन [आभिजनेन] पित्रादिपूर्वसम्बन्धोपाधिकेन
 अर्थः । “अभिजनाः पूर्वबान्धवाः” इति काशिका । [नाम्ना] ।
 तस्यापत्यं स्त्री [पार्वती] । तस्यापत्यं (४, १, ६२ पा०)
 इत्यण्प्रत्ययः । [इति जुहाव] आहृतवान् । हृत्यतेर्लिटि
 प्रम् । पर्वतजन्यत्वोपाधिना पार्वतीति नाम्ना प्रसिद्धिरिति
 षः । [पश्चात्] आभिजननामप्रवृत्त्यनन्तरं [मात्रा] जनन्या
 इति सम्बोधने । “उ-इति वितर्कसम्बोधनपादपूरणेषु” इति
 व्याख्याने । मा-शब्दो निषेधे । [उ] हे वत्से ! [मा] मा
 इत्येवंरूपेण [तपसः] तपस्वर्यायाः । वारणार्थानामौषितः
 (४, २७ पा०) इति अपादानत्वात् पञ्चमौ । [निषिद्धा]
 वारिता सती [सुमुखी सा] बाला उमा इति आख्यां नाम-
 त्वम् [उमाख्यां जगाम] ॥२६॥

महौभृत इति । पुत्राश्च दुहितरश्च पुत्राः । भ्रातृपुत्री

(१) पठ्यन्तात् अपत्यमित्यर्थेऽच् स्यात् ।

अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते

द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥ २७

प्रभामहत्या शिखयेव दौपः

त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः ।

संस्कारवत्येव गिरा मनौषी

तया स पूतश्च विभूषितश्च ॥ २८ ॥

स्वसृदुहित्वाभ्यां (१, २, ६८ पा०) (१) इत्येकशेषः । तेऽसन्तीति पुत्रवान् । भूमार्थं मतुप् । तस्य [पुत्रवतोऽपि] वापत्यस्य अपोत्यर्थः । [महोभृतः] हिमाद्रेः [दृष्टिः] [चक्षु] [तस्मिन्नपत्ये] तोके “अपत्यं तोकं तयोः समे” इत्यमरः । तस्पावर्त्त्वामित्यर्थः । [दृष्टिं न जगाम] । तथाहि, [अनन्तपुष्पस्य] नानाविधकुसुमस्य अपि [मधोः] वसन्तस्य सम्बन्धिनी [द्विरेफमाला] भङ्गपङ्क्तिः चूतस्य विकारे [चूते] चूतकुसुमे । अत्र च प्राख्योषधिहस्तैः (५, ३, १३५ पा०) इति विकारार्थोक्तः स्थाणुप्रत्ययस्य लुप्प्रकरणे पुष्पमूलेषु बहुलम् (४, ३, १६ पा० सू० वा० इति पठनात्तुक् । [सविशेषः] सातिशयः [सङ्गा] यस्याः सा तथोक्ता अत्यन्तासक्तेत्यर्थः ॥२७॥

प्रमेति । [प्रभामहत्या] प्रकाशाधिकया [शिखया] ज्वालः [दौप इव] । शिखादौपयोः अवयवावयविभावाद्देन व्यदेशः । तयो मार्गा यस्यास्तया [त्रिमार्गया] मन्दाकिन्यततोया द्यौर्लोक इति [त्रिदिवः] स्वर्गः । वृत्तिविषये त्रिशब्दः

(१) क्रमेण स्वसृदुहित्वाभ्यां समासे भ्रातृपुत्रशब्दावेव वशिष्येते स्वसृदुहित्वाभ्यां तुष्येते इत्यर्थात् ।

मन्दाकिनौसैकतवेदिकाभिः

सा कन्दुकैः क्वचिमपुत्रकैश्च ।

रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां

क्रौडारसं निर्विशतीव बाल्ये ॥ २६ ॥

भागवत्पूरुखार्थत्वम् । पृषोदरादित्वात् दिव्शब्दादकारागमः
त्वं लोकात् । दीव्यतेष्वर्थे कविधानं दीव्यन्त्यत्र जना इति
इति क्षोरस्वामी । तस्य [मार्ग इव] । [संस्कारः] व्याक-
जन्या शुद्धिः तद्वत्या [गिरा] वाचा “भद्रैषां लक्ष्मीर्नि-
ताधिवाचि” इति श्रुतेः इति भावः । मनस ईषा मनोषा
प्रायास्तीति [मनीषी] विद्वान् [इव ।] शकन्नादित्वात्
[१, ८४, पा० वा०] साधुः । [तया] पार्वत्या [सः] हिमवान्
[ ] शोधितश्च [विभूषितश्च] । अत्र शिखागिरोरविशि-
तिः उपमानानङ्गत्वात् न विशेषणाधिक्यदोषः । इयं
लोपमा ॥ २८ ॥

मन्दाकिनौति । [सा] पार्वती [बाल्ये] वयसि क्रीडानां
[ ] स्वादः रुचिरिति यावत् तं [क्रौडारसम्] । “रसो गन्धे
[ ] स्वादः” इति विश्वः । [निर्विशतीव] भुञ्जानेव । “निर्वेशो
[ ] तभोगयोः” इति विश्वः । आच्छौनद्योर्नुम् (७, १, ८० पा०)
इति विकल्पात् नुमभावः । [सखीनां मध्यगता] सती [मन्दा-
[ ] याः सैकतेषु] पुलिनेषु [वेदिकाभिः] [कन्दुकैः] । क्रियया
[ ] तैः [क्वचिमैः] [ ] डितः क्लिः (३, २, ८८ पा०) इति (२)

(१) अवर्षान्तात् परो यः शत्रुवयवस्तदन्तस्य नुम् वा स्यात्
मयोः परयोः । औस्थाने शौ । नदीति लोपः संज्ञा ।

(२) डुकारितो धातोः क्लिः स्वान्नावेऽकार्त्तरि च कारके ।

तां हंसमालाः शरदीव गङ्गां
 महौषधिं नक्तमिवात्मभासः
 स्थिरोपदेशामुपदेशकाले
 प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ॥ ३० ॥
 असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टेः
 प्रनासवाख्यं कारणं मदस्य

क्लिप्रत्ययः । क्लेर्मव् नित्यं (४, ४, २० पा०) इति (१
 मवागमश्च । [पुत्रकैः] पाञ्चालिकाभिः । “पाञ्चालिव
 पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता” इत्यमरः । संज्ञाय
 कन् (५, ३, ८७ पा०) इति कन्प्रत्ययः । [सुहृः] पुनः पु
 रिमे ॥२६]

तामिति । [स्थिरः] स्वेयान् [उपदेशः] प्राग्भवीयो यस्य
 तादृशीं मेधाविनौमित्यर्थः । [ताम्] पार्वतीम् [उपदेशकां
 [प्राक्तनजन्मविद्याः] पूर्वजन्माभ्यस्तविद्या इत्यर्थः । [शर
 गङ्गां हंसमाला इव] [नक्तम्] रात्रौ [महौषधिम्] दृणविशेष
 [आत्मभासः] स्वदीप्तयः [इव प्रपेदिरे] । उपमानसामर्थ्य
 उपदेशमन्तरेण एवेति गम्यते ॥३०॥

असम्भृतमिति । [अथ] [सा] पार्वती [अङ्गयष्टेः] [प्रसा
 तम्] अयन्नसिद्धं [मण्डनम्] प्रसाधनम् [प्रनासवाख्यम्] अ
 वाख्यारहितम् [मदस्य कारणम्] साधनम् [कामस्य पुष्पव्यं
 रिक्तमस्त्रम्] असम्भृतं [वाख्यात्] शैशवात् [परम्] अनन
 भावि [वयः] यौवनं [प्रपेदे] प्राप । यौवनेनेव हि युव

(१) क्लिप्रत्ययान्तरात् नित्यं मप् स्यात् निर्हृत्तेऽर्थे ।

कामस्य पुण्यव्यतिरिक्तमस्त्रं
 बाल्यात् परं साधु बधः प्रपेदे ॥ ३१ ॥
 उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं ॥
 सूर्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् ।
 बभूव तस्याश्चतुरश्रशोभि
 वपुर्विभक्तं नवयौवनेन ॥ ३२ ॥

।ध्यन्ते काम्यन्ते चेति भावः । अत्र द्वितीयपादे आसवरूप-
 रणाभावेऽपि तत्कार्यमदीक्षेर्विभावनालङ्कारः । तदुक्तं
 रणाभावे कार्योत्पत्तिर्विभावना” इति । प्रथमद्वितीय-
 तु आरोप्यमाणयोः मण्डनमदनास्त्रत्वयोः प्रकृतोपियो-
 तु परिणामालङ्कारः । तद्वक्ष्यन्तु ११ श्लोकव्याख्याने
 म् ॥ ३१ ॥

उन्मीलितमिति । [नवयौवनेन] प्रथमयौवनेन [विभक्तम्]
 भव्यञ्जितं पीनजघनादिसंस्थानमित्यर्थः । [तस्याः] पार्वत्याः
 पुः] [तूलिकया] कूर्चिकया शलाकया इत्यर्थः । “तूलिका
 यथा लेख्यकूर्चिका तूलशय्ययोः” इति विश्वः । [उन्मी-
 तम्] रञ्जनद्रव्येण उद्भासितं समुत्कीर्णं रूपमिति यावत्
 त्वम्] आलेख्यम् [इव] [सूर्यांशुभिः] [भिन्नम्] विकसितम्
 [विन्दम्] पद्मम् [इव] । चतस्रः अश्रयो यस्य तच्चतुरश्रम् (१)
 न्नातिरिक्तं यथा तथा शोभते इति [चतुरश्रशोभि]
 शोभे शिनिः । [बभूवः] चिन्तारविन्दयोस्तूलिकातरणि-

(१) सुप्रातेत्यादिना (५, ४, १२०) निपातनात् सिद्धम् ।

अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिः
 निक्षेपणाद्रागमिवोद्गिरन्तौ ।
 आजङ्गतस्तच्चरणी पृथिव्यां
 स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्थाम् ॥ ३३ ॥

किरणसम्बन्ध इव स्वतःसिद्धस्य एव अङ्गसौष्ठवस्य यौवनप्रा-
 भावः अभिव्यञ्जको बभूव इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

देवतानां रूपं पादाङ्गुष्ठप्रभृति वर्ण्यते, मानुषाणां केश-
 दारभ्येति धार्मिकाः । सस्रति सप्तदशभिः श्लोकैः पार्वत्य
 पादादिकेशान्तवर्णनमारभते,—

अभ्युन्नतेति । [अभ्युन्नतयोः अङ्गुष्ठनखयोः प्रभाभिः] निरि-
 त्तेन [निक्षेपणात्] निर्भरन्यासाद्धेतोः [रागम्] अन्तर्गतं लौहि-
 त्वम् । “रागः क्लेशादिके रक्ते मात्सर्ये लोहितादिषु” इ-
 शाश्वतः । [उद्गिरन्तौ] वमन्तौ वह्निर्निःसारयन्तौ इव स्थि-
 इत्यर्थः । अत्रोद्गिरतेः गौणार्थत्वात् न ग्राम्यतादोषः, प्रत्युत ए-
 एव । यथाह दण्डी,—“निष्ठूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्ति-
 व्युत्पत्त्यम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते” इति
 तस्याः चरणी [तच्चरणी] [पृथिव्यामव्यवस्थाम्] व्यवस्थारहि-
 सच्चरणीमित्यर्थः । [स्थलारविन्दश्रियम्] आजङ्गतुः । स्थ-
 विशेषणात् नियतलौहित्यलाभः । अत्र सामुद्रिकाः,—“य-
 रक्ततलो पादावुन्नताग्रौ तलसृष्टौ । निगूढगुल्फौ निहैतौ
 स्वाङ्गपतिसम्भता ॥” इति । अत्र उपमानधर्मस्य अरविन्दश्रि-
 चरणयोः उपमेययोः असम्भवात् अरविन्दश्रियमिव श्रियमि-
 प्रतिविम्बीकारणाच्चेपात् निदर्शनालङ्कारः । सा च सम्बन्-
 ऽसम्बन्धसङ्घातिशयोक्त्यनुप्राप्तिता अव्यवस्थामित्यनेन स्थल-

सा राजहंसैरिव सन्नताङ्गी
 गतेषु लीलाञ्छितविक्रमेषु ।
 व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धैः
 आदित्सुभिर्नूपुरशिञ्जितानि ॥ ३४ ॥
 वृत्तानुपूर्वे च न चातिदीर्घे
 जङ्घे शुभे सृष्टवतस्तदीये ।

विन्दस्य स्थैर्यसम्बन्धेऽपि असम्बन्धाभिधानात् । निदर्शना-
 च्छणन्तु,—असम्भवद्वर्मयोगादुपमानोपमेययोः । प्रतिविम्ब-
 क्रिया गम्या यत्र सा स्यान्निदर्शना ॥” इति ॥ ३३ ॥

सेति । [प्रत्युपदेशलुब्धैः] “गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन
 मेन वा । अथवा विद्यया विद्या, चतुर्थी नोपपद्यते ॥” इति
 आयादिति । भावः । तदेव व्यनक्ति,—[नूपुरशिञ्जितानि
 आदित्सुभिः] आदातुमिच्छुभिः मञ्जोरशिञ्जितमञ्जुकुजितो-
 दिशमिच्छद्भिः इत्यर्थः । [राजहंसैः] [सन्नताङ्गी] कुचभारा-
 ति भावः । [सा] पार्वती [लीलाभिः] विलासैः [अञ्चिताः]
 जिताः [विक्रमाः] पादन्यासा येषु तेषु । अञ्जेः पूजायाम्
 ७,२,५३ पा०) (१) इतीडागमः । “लीला विलासक्रिययोः”
 अमरः । गतेषु विषयेषु [व्यनीयत इव] विनीता किमु ?
 यथा कथमस्या हंसगमनम् ? इत्युत्तेषा ॥ ३४ ॥

वृत्तेति । वृत्ते वर्तुले पूर्वमनुगते, अनुपूर्वे गोपुच्छाकारे
 अर्थः वृत्ते च ते अनुपूर्वे च [वृत्तानुपूर्वे] [नातिदीर्घे च]

(१) पूजार्थे वर्तमानादञ्जतेः परयोः ज्ञानिहयोरिट् स्यात् ।
 डा च ज्ञानावनू ।

शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुः

लावस्य उत्पाद्य इवास यत्नः ॥ ३५ ॥

नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वात्

एकान्तशैत्यात् कदलोविशेषाः ।

महाविभाषया न समासः । नञो विशेषणत्वं च शब्दप्रयोगा
देव ज्ञेयम् । [शुभे] मङ्गले तस्या इमे [तदोये जङ्गे] प्रस्यं
“जङ्गा तु प्रस्यता” इत्यमरः । [सृष्टवतः] निर्मितवतः [विधातुः
स्रष्टुः] [शेषाङ्गनिर्माणविधौ] जङ्गाव्यतिरिक्तावस्यनिर्माणार्थं
मित्यर्थः । [उत्पाद्ये] पुनःसम्पाद्ये [लावस्ये] कान्तिविशेष
विषये । लावस्यलक्षणन्तु—२५ श्लोकव्याख्याने उक्तम् । [यत्न
आसेव] बभूव इवेति उत्प्रेक्षा । उपादानमन्तरेण कार्यस्य
दुष्करत्वात् तदङ्गानाञ्च लावस्योपादानकत्वात् पूर्वसम्पादितस्य
च जङ्गार्थमेव कार्त्स्न्येन विनियोगात्, पुनर्लावस्यसम्पादनं
यत्नः स्यादेव इति एतादृक्सौन्दर्यं, तज्जङ्गे इति भावः । आसेति
बभूवार्थं, तिङन्तप्रतिरूपकम् अव्ययमित्याह शाकटायनः
वङ्गभस्तु—न तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम्, अस्तेभूरिति (१, ४
५२ पा०) (१) भ्वादेशनियमात् तादृक्त्विङन्तस्यैवाभावः
किन्तु कवीनामयं ग्रामादिकः प्रयोग इत्याह । वामनस्तु—
अस गतिदीत्यादानेषु इति धातोर्लिटि रूपमिदम् इत्याह
अस इत्यनुदात्तेत् (२) दीत्यर्थे, आस दिदीपे प्रहृत्त इत्यर्थं
॥ ३५ ॥

नागेन्द्रेति । [नागेन्द्राणाम्] ऐरावतादीनां [हस्ताः]

(१) अस्तेभूः स्यादाहधातुके विषये ।

(२) अनुदात्तेत् आत्मनेपदमनित्यं चञ्चिडो डित्कारणात्
ज्ञापकात् ।

लब्धापि लोके परिणाहि रूपं
जातास्तदूर्वीरुपमानवाद्याः ॥ ३६ ॥
एतावता नन्वनुमेयशोभि
काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः ।
आरोपितं यत् गिरिशेन पञ्चात्
अनन्यनारीकमनीयमङ्गम् ॥ ३७ ॥

१। [त्वचि] चर्मणि कर्कशत्वात् [कदलीविशेषाः] राम-
नादयः [एकान्तशैत्यात्] नियतशैत्याद्धेतोः [लोके] [परि-
हि] वैपुष्ययुक्तम् । “परिणाहो विशालता” इत्यमरः ।
[पं लब्धापि] अपिशब्दात् करिकदलीमात्रस्य तादृक्परि-
हो नास्तौति भावः । तस्याः ऊर्वोः [तदूर्वोः] [उपमान-
या जाताः] उपमनक्रियानर्हा बभूवुः । तदूर्वोर्न कार्कश्यं
पि एकान्तशैत्यम् इति भावः ॥ ३६ ॥

एतावतेति । [अनिन्दितायाः] अनवद्यायाः [पार्वत्याः]
काञ्चीगुणस्थानम्] नितम्बविम्बम् [एतावता ननु] एताव-
। “प्रश्नावधरणातुश्चाविनयामन्त्रणे ननु” इत्यमरः ।
मते इति शोभि । आवश्यके णिनिः, ततस्तत्प्रत्ययः । अनु-
शोभित्वं शोभा यस्य तत् [अनुमेयशोभि ।] त्वप्रत्ययस्तु
र्यत्वात् न प्रयुक्तः—इत्याह वामनः । [पञ्चात्] आदौ
पि पञ्चात् तपश्चर्यानन्तरमित्यर्थः । गिरौ शेते इति
शिवः । गिरौ उच्छन्दसीति (३, २, १५, पा० वा०)
प्रत्ययः । भाषायामपि क्वचिदिष्यते । अथवा गिरिः कैलासो-
स्ति गिरिशः । लोमादित्वात् (५, २, १०० पा०) श-प्रत्ययः ।
[गिरिशेन ।] अन्यासां नारीणां कमनीयः कामयितुं

तस्याः प्रविष्टा नतनाभिरभ्रु'
 रराज तन्वी नवलोमराजिः ।
 नीवीमतिक्रम्य सितेतरस्य
 तन्मोखलामध्यमणेरिवार्चिः ॥ ३८ ॥
 मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या
 बलिचयं चारु बभार बाला ।

शक्यः न भवतीति [अनन्यनारीकमनोयः] तम् [अङ्ग] निजो
 सङ्गम् [आरोपितम्] अधिरोपितमिति यत् एतावता लिं
 नेति पूर्वेणान्वयः । रोहतेर्ण्यन्तात् कर्मणि क्तः । रुहः पोऽन्यः
 रस्यामिति (७, ३, ४३ पा०) हकारस्य पकारः । गत्यः
 विवक्षायां द्विकर्मकत्वम् । प्रधाने कर्मणि क्तः । गिरिजाति
 तम्बविम्बं विश्वातिशायिसौन्दर्यं गिरिशाङ्कारूढत्वात् व्यति
 रिकेण नार्थान्तरनितम्बविम्बवत् । विपक्षे हेत्वनुक्तिरेव बाधिका
 दाक्षायणीनितम्बविम्बस्य तु पक्षसपक्षयोः अन्यतरभावान्ना
 हत्तेः निष्कलङ्कमनुमानमिति अलमस्थानसंरम्भेण ॥ ३७ ॥

तस्या इति । [नोवीम्] वस्त्रग्रन्थिम् । “स्त्रीकटीवस्त्रवत्
 ऽपि नोवी परिपणोऽपि च” इत्यमरः । [अतिक्रम्य] अती
 [नतम्] निम्नम् । [नाभिरभ्रुम् प्रविष्टा] प्रविशन्ती [तन्वी
 स्रज्या [तस्याः] पार्वत्याः [नवलोमराजिः] । [सितेतरस्य] अति
 तस्य इन्द्रनोल्स्येत्यर्थः । तस्याः पार्वत्याः मेखला [तन्मोखला]
 तस्या इत्यनुवृत्तौ पुनः तच्छब्दोपादानं वाक्यान्तरत्वात् सो
 व्यम् । यद्वा तस्याः नोव्याः मेखला तन्मोखला तत्र तदवस्थ
 नात् । तस्याः [मध्यमणेरर्चिः] प्रभा [इव रराज] । “ज्वाल
 भासोर्नपुंस्वर्चिः” इत्यमरः ॥३८॥

आरोहणार्थं नवयौवनेन

कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ॥ ३६ ॥

अन्योऽन्यमुत्पीडयदुत्पलाच्याः

स्तनद्वयं पाण्डु तथा प्रवृद्धम् ।

मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य

मृणालसूत्रान्तरमप्यलभ्यम् ॥ ४० ॥

मध्येनेति । “वेदिः परिष्कृता भूमिः” इत्यमरः । [वेदि-
ज्ञानमध्या] वेदिवत् कृशमध्या (१) तनुमध्येति यावत् ।
[तु बाला] पार्वती [मध्येन] मध्यभागेन [चारु] सुन्दरम्
[लित्वयम्] [कामस्य आरोहणार्थम्] नवयौवनेन [प्रयुक्तम्]
[सोपानम्] [सोपानमिव बभार] इत्युत्प्रेक्षा ॥ ३६ ॥

अन्योऽन्यमिति । [अन्योऽन्यम्] परस्परम् । कर्मव्यतिहारे
नान्त्रो द्वे वाच्ये इति (८, १, १२ पा० वा०) द्विरुक्तिः ।
[पासवश्च बहुलमिति बहुलवचनादसमासपक्षेऽपि पूर्वपट-
स्य सुपः सुर्वक्तव्य इति तत्रत्यवार्त्तिकम् । [उत्पीडयत्] उप-
[यत्] [पाण्डु] गौरम् [उत्पलाच्याः स्तनद्वयम्] [तथा] तेन
[पारिश] [प्रवृद्धम्] । कर्त्तरि क्तः । [श्याममुखस्य] कृष्णसुचुक-
[ति स्वरूपवर्णनम्] [तस्य स्तनद्वयस्य मध्ये यथा] येन प्रका-
[मृणालसूत्रान्तरम्] विसतन्तुमात्रावकाशोऽपि [अलभ्यम्]
[अशक्यम्] । “अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिर्भेदता-
” इत्यमरः । अत्र सम्बन्धे असम्बन्धरूपातिशयोक्त्यलङ्कारः,

(१) आथर्वणिकमध्यवेदेरुत्तरवेद्यपेक्षया कृशमध्यतया
गृह्यम् । आथर्वणिकवेदिश्च कृशमध्येति दर्शितं तुला-
नादिपद्धतौ ।

शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यौ
 बाहू तदीयाविति मे वितर्कः ।
 पराजितेनापि कृतौ हरस्य
 यौ कण्ठपाशौ मकरध्वजेन ॥ ४१ ॥
 कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य
 मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।
 अन्योऽन्यशोभाजननात् बभूव
 साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥ ४२ ॥

कुचयोः पीवरत्वातिशयार्थम् अक्काशसम्बन्धेऽपि असम्बन्ध-
 भिधानादिति ॥ ४० ॥

लोके सुकुमारत्वमेव कुसुमास्त्रस्य साधकत्वमिति हि
 सत्याह, शिरीषेति । तस्या इमौ [तदीयौ] [बाहू] [शिरी-
 पुष्पादधिकं सौकुमार्यं] मार्दवं ययोः तथोक्तौ [इति]
 वितर्कः ऊहः कुतः ? [यौ] बाहू [पराजितेनापि] पूर्वं निर्जि-
 नापि [मकरध्वजेन] कामेन [हरस्य कण्ठपाशौ] कण्ठबन्ध-
 रञ्जौ [कृतौ] कण्ठालिङ्गनं प्रापितौ इत्यर्थः । तदसाध्यसा-
 नात् तत् आधिक्यमिति भावः । अत्र बाह्वोः आरोपितकण-
 पाशत्वस्य प्रकृतवैरनिर्यातनोपयोगात् परिणामालङ्कारः ॥४१

कण्ठस्येति । [स्तनाभ्यां बन्धुरस्य] उन्नतस्य [तस्याः] पार्वत्य
 [कण्ठस्य] गलस्य [निस्तलस्य] वर्तुलस्य [मुक्ताकलापस्य]
 मुक्ताभूषणस्य च । “वर्तुलं निस्तलं वृत्तं बन्धुरन्तुन्नतानतम्
 “कलापो भूषणे वर्हे तूष्णीरि संहतात्रपि” इति चामरः
 [अन्योऽन्यशोभाजननात्] [भूषणभूष्यभावः] अलङ्कारालङ्कार्य

चन्द्रं गता मङ्गगुणाद्भुङ्क्ते
 पद्माश्रिता चान्द्रमसौमभिख्याम् ।
 उमामुखन्तु प्रतिपद्य लोला
 द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥४३॥
 पुष्यं प्रबालोपहितं यदि स्यात्
 मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।

वः [साधारणः] समानः [बभूव] । उभौ अपि अन्योऽन्यस्य
 भूषणे च बभूवतुः इत्यर्थः । अत्र कथमुक्ताकलापयोः
 प्राक्रियाद्वारेण अन्योऽन्यभूषाजनकत्वात् अन्योऽन्यालङ्कारः ।
 “परस्परं क्रियाजननम् अन्योऽन्यम्” इति ॥ ४२ ॥
 इदानीं पार्वतीवदनं चन्द्रकमलसदृशमित्येतदेव वचो-
 ष्यते, चन्द्रमिति । [लोला] चपला परिभ्रमणशैला इत्यर्थः ।
 [लोः] कान्त्यभिमानिनी देवता [चन्द्रं गता] प्राप्ता सती
 [गुणान्] सौगन्ध्यादीन् । [न भुङ्क्ते] न अनुभवति । पद्मा-
 [श्रिता] सती चन्द्रमस इमाम् [चान्द्रमसौम् अभिख्याम्]
 अभिख्याम् । “अभिख्या नामशोभयोः” इत्यमरः । अद्यतवदा-
 [श्रिता] न भुङ्क्ते । [उमामुखं प्रतिपद्य तु] हे चन्द्रपद्मे
 त्वयः कारणं यस्याः तां [द्विसंश्रयां प्रीतिम्] आनन्दम्
 [प] तत्र उभयगुणसम्भवादिति भावः । अत्र उपमानभूत-
 [पद्मापेक्षया उपमेयस्य उमामुखस्य अधिकगुणवत्त्वोक्त्या
 रित्वास्तद्वदः । तदुक्तं “भेदप्राधान्येनोपमानादुपमेयस्था-
 [प] द्वियर्क्ये वा व्यतिरेकः” इति ॥ ४३ ॥
 [पद्ममिति] । [पुष्यम्] पुष्करीणादिकम् [प्रबाले] बालपक्षवे
 [उपहितम्] निहितं [स्याद्यदि] । “प्रबालो बलशौदण्डे विद्रुमे

ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्याः
 ताम्नीष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥ ४४ ॥
 स्वरेण तस्याममृतसुतेव
 प्रजल्पितायामभिजातवाचि ।
 अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा
 श्रोतुर्वितन्वीरिव ताद्यमाना ॥ ४५ ॥

बालपक्षवे” इति विश्वः [मुक्ताफलं वा] स्फुटे निर्मले वि-
 तिष्ठतीति [स्फुटविद्रुमस्थं] स्यात् यदि [ततः] तर्हि [विशद-
 शुभ्रस्य [ताम्ने] अरुणे [श्रोष्ठे] [पर्यस्ता] प्रसृता [रु-
 कान्तिर्यस्य । तथोक्तस्य [तस्याः] पार्वत्याः [स्मितस्य अनु-
 र्यात्] स्मितमनुकुर्यादित्यर्थः । अत्र “भाषाणामश्रीयात्” इ-
 वत् सस्तन्वमात्रविवक्षया षष्ठौ । अप्र पुष्यप्रवालयोः सु-
 विद्रुमयोश्च असम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्त्या प्रतिशयोक्तिः । सा
 सम्भावना इत्यलङ्कारसर्वस्वकारः । विशेषतस्तु पुष्यमुक्ताफ-
 योरुपमानयोः प्रकृतोत्कर्षार्थमुपमेयताकल्पनात् प्रतीपा-
 ह्वारः । तदुक्तम्, “उपमानस्वाक्षेप उपमेयताकल्पनं
 प्रतीपः” इति लक्षणात् । स च पूर्वीक्तातिशयोक्त्यनुप्राप्ति-
 इति ॥ ४४ ॥

स्वरेणिति । [अभिजातवाचि] मधुरभाषिष्याम् [तस्य
 पार्वत्याम् [अमृतसुता] अमृतस्त्राविणा [इव] क्षिप् । [स्वरे-
 नादेन [प्रजल्पितायाम्] आलपन्त्याम् । कर्त्तरि क्तः । अ-
 काकादिभिः पुष्टा [अन्यपुष्टा] क्लोक्त्रापि । मुख्यया इ-
 जातिवचनत्वाभावात् लीबभावः । [ताद्यमाना] वाद्यमा-
 विषमबद्धा तन्वीः [वितन्वीः] इव । अद्वितस्रुतन्विभ्यः (

प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषम्

अधीरविप्रेक्षितमायताच्या ।

तया गृहीतं नु मृगाङ्गनाभ्यः ?

ततो गृहीतं नु मृगाङ्गनाभिः ? ॥ ४६ ॥

तस्याः शलाकाङ्गननिर्मितैव

कान्तिभ्रुवोरायतलेखयोर्या ।

तां वीक्ष्य लोलां चतुरामनङ्गः

स्वचापसौन्दर्यमदं मुमोच ॥ ४७ ॥

उ०) तन्निधातोरौणादिक ईप्रत्ययः । डीवभावात् न
आब्भ्यं इति (६, १, ६८ पा०) सुलोपः । तदुक्तम्
लक्ष्मीतरी तन्वी क्लीधी-श्रीणामुणादितः । स्त्रीलिङ्गा-
दीषाम् न सुलोपः कदाचन ॥' इति । एते डीवन्ता न
नीत्यर्थः । [श्रीतुः] जनस्य [प्रतिकूलशब्दा] कर्णकठोर-
भवतीति शेषः ॥ ४५ ॥

वातेति । प्रवाते प्रभृतवातस्थले [यन्नीलोत्पलम्] ततः
शेषम्] निर्भेदं तद्वदृशमित्यर्थः । [अधीरविप्रेक्षितम्]
विलोकितम् [आयताच्या] विशालनेत्रया पार्वत्या
ङ्गनाभ्यः] हरिणीभ्यः [गृहीतम्] अभ्यस्तम् [नु ?]
मृगाङ्गनाभिः [ततः] तस्याः पार्वत्याः । पञ्चम्यास्तसिलु ।
न नु ?] अत्र विवक्षितस्य परस्परग्रहणस्य उपेक्षणात्
इति केचित् । तदुपजीविसन्देहालङ्कार इत्यन्ये ।
सङ्कर इत्यपरे ॥ ४६ ॥

या इति । [आयतलेखयोः] दीर्घरेखयोः [तस्याः]
[भ्रुवोः] सम्बन्धिनी शलाकया [अप्यनेन] निर्भि-

लज्जा तिरश्चां यदि केनसि स्नात्

असंशयं पर्वतराजपुत्र्याः ।

तं केशपाशं प्रसमौक्ष्य कुर्युः

बालप्रियत्वं शिथिलं चमर्युः ॥ ४८ ॥

सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन

यथाप्रदेशं विनिवेशितेन ।

तेव] स्थिता या [कान्तिः] [लीलाचतुराम्] विलाससुभग
[ताम्] कान्तिम् [वौच्य] [अनङ्गः] [स्वचापसौन्दर्येण]
[मदः] तं [मुमोच] इह सौन्दर्यातिशयोक्तिः ॥ ४७ ॥

लज्जेति । [तिरश्चाम्] तिर्यग्जातीनां [चेतसि] ल
[स्याद्यदि] संशयाभावः [असंशयम्] सन्देहो नास्ति इत्यर्थः
[पर्वतराजपुत्र्याः] शार्ङ्गरवाद्यजो डीन् (४, १, ७३ पा
इति डीन् । [तम्] प्रसिद्धम् [केशपाशम्] केशकलाप
“पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात् परे” इत्यमरः
[प्रसमौक्ष्य] दृष्ट्वा [चमर्युः] मृगोविशेषाः बालाः प्रिया या
मिति विग्रहे बालप्रियास्तासां भावः [बालप्रियत्वम्] वि
बालत्वमित्यर्थः । आहिताग्न्यादिपाठात् वा परनिपात
त्वतलोर्णवचनस्येति (६, २, ३५ पा० वा०) (१) पुंवङ्गात्
[शिथिलं कुर्युः] निर्लज्जत्वात् न शिथिलयन्तीत्यर्थः ।
एव अत्र निर्लज्जत्वकरणहेतोः आद्यपादे वाक्यार्थत्वेनो
काव्यलिङ्गाख्यालङ्कारः । तदुक्तम्—“हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे का
लिङ्गमुदाहृतम्” इति ॥ ४८ ॥

(१) गुणवाचकस्य पुंस इव रूपं स्यात् स्वतन्त्रोः परयोर्नि
वार्तिकार्थः ।

सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नात्

एकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव ॥ ४६ ॥

तां नारदः कामचरः कदाचित्

कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे ।

समादिदेशैकबधूं भवित्रीं

प्रेम्णा शरीरार्द्धहरां हरस्य ॥ ५० ॥ ✕

सर्वेति । किम्बहुना [सा] पार्वती [विश्वसृजा] विधाता
 तत्र तिष्ठतीति [एकस्थम्] तस्य [सौन्दर्यस्य] सर्ववस्तुगतस्य
 अर्थः । [दिदृक्षयेव] [प्रयत्नात् यथाप्रदेशम्] क्रमात् [विनि-
 श्रितेन] स्थापितेन [सर्वेषामुपमाद्रव्याणाम्] चन्द्रारविन्दा-
 रमानवस्तूनाम् [समुच्चयेन] समाहारेण [निर्मिता] दिदृ-
 क्षा एवेति फुलोत्प्रेक्षा दर्शनार्थित्वात् विश्वसृजा इति ॥४६॥

तामिति । कामिनेच्छया चरतीति [कामचरो नारदः
 कदाचित् पितुः] हिमवतः [समीपे कन्यां ताम्] पार्वतीं
 किल किलो [प्रेम्णा] न तु अन्यथा [हरस्य] शिवस्य अर्द्धं हर-
 ति अर्द्धहरा । हरतेरनुद्यमनेऽच् (३, २, ६ पा०) इत्यच्-
 यः । शरीरस्यार्द्धहरां [शरीरार्द्धहराम्] कुलधुरन्धरादिव-
 यवहारा समुदायविशेषकत्वात् समासः अन्यथा तु अर्द्धस्य (१)
 प्रविभागवचनत्वात् अर्द्धशरीरेति स्यात् [एकबधूं] अस-

(१) अर्द्धं नपुंसकं (२, २, २ पा०) समार्द्धवाचिनोऽर्द्धशब्दः
 सा सह समस्यते इति षष्ठीसमासापवादकसूत्रेणार्द्धशब्दस्य
 निपातेन अर्द्धशरीरेति स्यात् तथाच धुरन्धर इति समासा-
 रं यथा कुलशब्दस्य योग एवमिहापि अर्द्धहर इति समासान-
 शरीरस्य योगः ।

गुरुः प्रगल्भेऽपि वयस्यतोऽस्त्राः
 तस्थौ निवृत्तान्यवराभिलाषः ।
 ऋते क्लृप्तानोर्न हि मन्त्रपूतम्
 अर्हन्ति तेजांस्यपराणि हव्यम् ॥ ५१ ॥
 अयाचितारं न हि देवदेवम्
 अद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक ।

पत्नीकां भार्याम् । पूर्वकालेत्यादिना (२, १, ४६ पा०
 समासः । [भवित्रीम्] भाविनीं [समादिदेश] हरस्य अर्हन्ति
 हारिण्येकपत्नी भविष्यतीति आदिष्टवानित्यर्थः ॥ ५० ॥

गुरुरिति । [गुरुः] पिता “गुरू गौष्यतिपित्राद्यौ” इत्य-
 मरः [अतः] नारदवचनाद्देतोः [अस्याः] पार्वत्याः [प्रगल्भ-
 वयस्यपि] यौवने सत्यपि [निवृत्तोऽन्यस्मिन् वरे] जामातां
 [अभिलाषः] यस्य स तथोक्तः सन् । “वरो ना रूपजामात्रोः”
 इति वैजयन्ती । [तस्थौ] वरान्तरं न अन्विष्टवानित्यर्थः । ननु
 कुतोऽसौ निर्वन्धः ? इत्यत आह,—ऋत इति । तथाहि
 [मन्त्रैः पूतम्] संस्कृतम्, ह्यत इति [हव्यम्] प्राज्यादिकं
 [क्लृप्तानोः] पावकात् [ऋते] क्लृप्तानुं विना । अन्यारादित-
 रेत्यादिना (२, ३, २६ पा०) पञ्चमी । [अपराणि तेजांसि]
 सुवर्णादीनि [नार्हन्ति] न भजन्तीत्यर्थः । ईश्वरादन्यस्य तद्
 योग्यस्य अभावात् उपेक्षेति भावः ॥ ५१ ॥

तर्हि तमेवाङ्गय दौयताम् ? इत्याशङ्क्याह,—

अयाचितारमिति । [अद्रिः] हिमवान् [अयाचितारम्]
 अयाचमानं [देवदेवम्] महादेवं [सुताम्] पार्वतीं [ग्राहयितुम्]

अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुः
 माध्यस्थामिष्टेऽप्यवलाभ्यतेऽर्थे ॥ ५२ ॥
 यदैव पूर्वे जनने शरीरं
 सा दक्षरोषात् सुदती ससर्ज ।
 तदा प्रभृत्येव विमुक्तसङ्गः
 पतिः पशूनामपरिग्रहोऽभूत् ॥ ५३ ॥

यमाह्वय (१) परिग्राहयितुं [न शशाक] न उल्लेहे । तथा
 [साधुः] सज्जनः । “साधुर्वाहुषिके चारी सज्जने चाभि-
 वत्” इति विश्वः । [अभ्यर्थनाभङ्गभयेन] याञ्जावैफल्य-
 त्या [इष्टेऽप्यर्थे] विषये [माध्यस्थ्यम् औदासीन्यम्] [श्रव-
 षते] ॥ ५२ ॥

न च तथैव स्थितः, किन्तु उपायान्तरं चिन्तितवानिति
 प्रस्तीति,—

यदेति । शोभना दन्ता यस्याः सा [सुदती] वयसि
 तस्य ददृ (५, ४, १४१ पा०) इति दन्तादेशः । उगितश्च
 १, ६ पा०) इति ङीप् । [सा] पार्वती [पूर्वे जनने] पूर्व-
 न् जन्मनि । पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वेति (७, १, १६ पा०)
 तादेशविकल्पः । “पूर्वं ज्वलने” इति पाठे पूर्वं दान्नाय-
 ज्ञे ज्वलने योगाग्नी । [यदा] काले [दक्षरोषाच्छरीरम्]
 [ससर्ज] तत्याज । [तदा प्रभृत्येव] तदाद्येव यथा तथा
 [पशूनां पतिः] शिवः [विमुक्तसङ्गः] त्वन्नाविषयासङ्गः रुन्
 [परिग्रहः] अपञ्चोकः [अभूत्] स्वन्तरं न परिजग्राह

(१) पाणिनिना गृह्णधातीर्ष्यन्तकर्तुः कर्मरूपाया अननुशा-
 न्ना गृह्णयति । पदमध्याहार्यं देवदेवस्य च तत्क्रियाकर्तृत्व-
 त्याह्वयति ।

स क्लृप्तिवासाक्षयसे क्लृप्तात्मना
 गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु ।
 प्रस्थं हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धि
 किञ्चित् क्लृप्तिक्लृप्तरमध्युवास ॥ ५४ ॥
 गणा नमेरुप्रसवावतंसाः
 भूर्जत्वचः स्पर्शवतोर्दधानाः ।
 मनःशिलाविष्कुरिता निषेदुः
 शैलेयनक्षेषु शिलातलेषु ॥ ५५ ॥

इत्यर्थः । “पद्मीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः” इत्यमरः ॥ ५३

स इति । [क्लृप्तिवासाः] चर्मास्वरः । “अजिनं चर्म क्लृप्तिः
 स्त्री” इत्यमरः । [यताक्षा] नियतचित्तः [सः] पशुर्पातः [तपसे]
 तपोऽर्थं [गङ्गाप्रवाहोक्षिताः] सिक्ताः [देवदारवः] यस्मिन्
 तत्तथोक्तम् [मृगनाभिगन्धि] कस्तूरीगन्धवत् कस्तूरीमृग-
 सञ्चारादिति भावः । “मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी चाथ कोल-
 कम्” इत्यमरः । [क्लृणन्तः] गायन्तः [क्लृप्तराः] यस्मिन् तत्त-
 थोक्तम् । [किञ्चित्] किमपि [हिमाद्रेः प्रस्थम्] सानुम् [अध्यु-
 वास] कुत्रचित् प्रस्थे उवास इत्यर्थः । उपान्वध्वाङ्क्स इति (१,
 ४, ४८ पा०) (१) आधारस्य कर्मत्वम् । “प्रस्थोऽस्त्री सानुमा-
 नयोः” इत्यमरः ॥ ५४ ॥

गणा इति । [गणाः] प्रमथगणाः । “गणाः प्रमथसंख्यौघाः”
 इति वैजयन्ती । [नमेरुप्रसवावतंसाः] सुरपुत्राङ्गुसुमशेष्वराः ।
 “नमेरुः सुरपुत्राङ्गः” इति विश्वः । [स्पर्शवतोः] सुखस्पर्शाः

(१) उपादिपूर्वकवसधातोराधारः कर्मसञ्चः स्यात् ।

तुषारसङ्घातिशिलाः खुराग्रैः
 समुल्लिखन् दर्पकलः ककुद्धान् ॥ ५६ ॥
 दृष्टः कथञ्चिद्भवयैर्विविग्नेः
 असोढसिंहध्वनिरुन्ननादं ॥ ५६ ॥
 तत्राग्निमाधाय समित्समिद्धं
 स्वमेव मूर्त्यन्तरमष्टमूर्तिः ।

द्वीरित्यर्थः प्रशंसायां मतुप् । भूर्जत्वचः भूर्जवल्कलानि
 दधानाः] वसाना इत्यर्थः । [मनःशिलाभिः] धातुविशेषैः
 विच्छरिताः] अनुलिप्ताश्च सन्तः । शिलायां भवं शैलेयम्]
 श्लेषधिविशेषः । शिलायाः स्त्रीभ्यो ढक् (१) (४, १, १२०
 १०) इति भवार्थे ढक् । “शिलाजतु च शैलेयम्” इति यादवः ।
 न [नक्षेषु] व्यासेषु • [शिलातलेषु] [निषेदुः] उपविविशुः
 त्यर्थः ॥ ५५ ॥

तुषारिति । [तुषारसङ्घाताः] हिमघनाः ते एव [शिलाः]
 । [खुराग्रैः समुल्लिखन्] विदारयन् दर्पेण कलो मधुरध्वनिः
 स्य सः [दर्पकलः] [विविग्नेः] भीतैः [गवयैः] गोसदृशमृग-
 शेषैः [कथञ्चित्] कञ्चिद्दृष्टेण [दृष्टः] ककुदमस्यास्तीति [ककु-
 दान्] वृषभः [असोढः सिंहानां ध्वनिः] येन सः सिंहध्वनि-
 समानः सन् [उन्ननादं] उच्चैर्ननादं जगर्ज इत्यर्थः । स्वभा-
 क्तिरलङ्कारः । तदुक्तम्,—“स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तु-
 षणम्” इति ॥ ५६ ॥

तत्रेति । [तपसः फलानाम्] इन्द्रत्वादीनां [स्वयं विधाता]

(१) स्त्रीप्रत्ययावाच्यस्त्रीभ्यो ढक् स्यात् । ढस्य एयः ।

स्वयं विधाता तपसः फलानां
 केनापि कामेन तपश्चचार ॥ ५७ ॥
 अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्रिनाथः
 स्वर्गोक्तसामर्चितमर्चयित्वा ।
 आराधनायास्य सखीसमेतां
 समादिदेश प्रयतां तनूजाम् ॥ ५८ ॥

जनयिता दाता इत्यर्थः । अष्टौ मूर्त्तयो यस्य सः [अष्टमूर्त्तिः] ईश्वरः । “भूता (१) कंचन्द्रयज्वानो मूर्त्तयोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः” इति । [तत्र] प्रथे [स्वम्] स्वकीयमेव [मूर्त्त्यन्तरम्] मूर्त्तिभेदं [समिद्धिः समिद्धम्] दौषितम् [अग्निमाधाय] प्रतिष्ठाप्य [केनापि कामेन] कयापि फलकामनया [तपश्चचार] चक्रे । (प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तत/इति न्यायात् कामेन इत्युक्तम् । तस्यावाप्तसमस्तकामत्वात् केनापीत्युक्तम् ॥५७॥

अनर्घ्यमिति । अद्रीणां नाथः [अद्रिनाथः] हिमवान् अर्घं मूल्यमर्हतीत्यर्घ्यः । “मूल्ये पूजाविधावर्घः” इत्यमरः । दण्डादिभ्यो यः (५, १, ६६ पा०) इति यप्रत्ययः । [अर्घ्यः] न भवतीति [अनर्घ्यः] तमनर्घ्यममूल्यमित्यर्थः । स्वर्गः शोकः स्थानं येषां तेषां [स्वर्गोक्तसाम्] देवानाम् [अर्चितम्] देवैः पूज्यमानमित्यर्थः । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च (३, २, १८८ पा०) इति वर्त्तमाने ज्ञः । ज्ञस्य च वर्त्तमाने (२, ३, ६७ पा०) इति षष्ठी [तम्] ईश्वरम् [अर्घ्येण] पूजार्थोदकेन । पादार्याभ्याश्चेति (५, ४, २५ पा०) यप्रत्ययः । “षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय

(१) भूतानि पञ्च पृथिव्यादीनि ।

प्रत्यर्थिभूतामपि तां समाधेः
 शुश्रूषमाणां गिरिशोऽनुमेने ।
 विकारहेतौ सति विक्रियन्ते
 येषां न चेतांसि त एव धीराः ॥ ५६ ॥
 अवचितबलिपुष्या वेदिसन्मागद्दद्या
 नियमविधिजलानां वह्निषाञ्चोपनेत्री ।

गिरिणि' इत्यमरः । [अर्चयित्वा] पूजयित्वा [अस्य] ईश्वरस्य
 आराधनाय [सखीभ्याम्] । जयाविजयाभ्यां [समेताम्]
 प्रयताम्] नियतां [तनूजाम्] सुतां [समादिदेश] आन्नपया-
 रास ॥ ५८ ॥

प्रत्यर्थीति । [गिरिशः] शिवः [समाधेः प्रत्यर्थिभूतां]
 [तिपक्षभूतामपि] सुप्पुपेति समासः । श्रोतुमिच्छन्तीं
 शुश्रूषमाणां] सेवमानाम् । सेवका हि सेव्ये दत्तकर्णा
 भवन्ति । इच्छार्थे सन्प्रत्ययः । ज्ञा-श्रु-स्मृ-दृशां सनः (१, ३,
 ७°पा०) इत्यात्मनेपदं [ताम्] पार्वतीम् [अनुमेने] अङ्गीचकार
 । प्रतिषिद्धवान् इत्यभिप्रायः । न च एतावता धीरस्य कश्चित्
 वेकार इत्याशयः । धीरत्वमेवार्थान्तरन्यासेनाह,—विका-
 रिति । [विकारस्य] प्रकृतेरन्यथात्वस्य [हेतौ] स्त्रीसन्निधाना-
 देकारणे [सति] विद्यमानेऽपि [येषां चेतांसि न विक्रियन्ते]
 । विकृतं नीयन्ते [त एव धीराः] विक्रियन्ते इति कर्मणि
 णट् ॥ ५६ ॥

शुश्रूषाप्रकारमेवाह,—

अवचितेति । [सुकेयी] शोभनमूर्धजा । स्वाङ्गाञ्चोपसर्जनाद्-

गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी
नियमितपरिखेदा तच्छिरस्त्रपादैः ॥६०॥

इति श्रीकालीदासकृतौ कुमारसंभवे महाकावे
उमोत्पत्तिर्नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

संयोगोपधादिति (१) (४, १, ५४ पा०) डीप् । [सा] पार्वती
[अवचितानि] लूनानि [बलिपुष्पाणि] पूजाकुसुमानि यया स
[वेदेः] नियमवेदिकायाः [सम्भार्गं] सम्भार्जने [दक्षा] [नियम
विधेः] नित्यकर्मानुष्ठानस्य यानि [जलानि] तेषां [वर्हिषाम
कुशानाम्] [च] [उपनेत्री] आनेत्रो सतो [तस्य] गिरिश
[शिरसि] [चन्द्रस्य पादैः] रश्मिभिः । “पादा रश्मिर्द्ध्रि
र्यांशा” इत्यमरः । [नियमितपरिखेदा] निवर्तितपरिश्रम
सती अहन्यहनि [प्रत्यहम्] । अव्ययं विभक्तिसंमीपसम्बन्धोत्प
दिना (२, १, ६, पा०) नियतार्थेऽव्ययीभावः । नपुंसकात्
न्यतरस्याम् (५, ४, १०८ पा०) इति अच्प्रत्ययः । [गिरिश
मुपचचार] शुश्रूषाश्चके ॥ ६० ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविर-
चितायां कुमारसंभवव्याख्यायां सञ्जीवनीसमा-
ख्यायां प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

(१) उपसर्जनभूतात् (इतरांशे विशेषणभूतात्) स्वाङ्गभाष
कात् डीप् स्याद्वा न तु संयोगोपधात् । उपधा उपान्तिमः ।

द्वितीयः सर्गः ।

तस्मिन् विप्रकृताः काले तारकेण दिवोकसः ।
 तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुः ॥ १ ॥

तस्मिन्निति । [तस्मिन् काले] पार्वतीशुश्रूषाकाले [तार-
 केण] तारकनाम्ना वक्ष्यणखपुत्रेण केनचित् असुरेण [विप्रकृताः]
 उपप्लुताः दिवमोकः स्थानं येषां ते [दिवोकसः] देवाः । “दिवं
 स्वर्गोऽन्तरीक्षे च” इति विश्वः । द्यौः ओक इति पक्षे षोड-
 रादित्वात् साधुः । तुरं त्वरितं साहयत्वमिभवतीति तुराषाट् ।
 साहयतेद्यौरादिकात् क्विप् । नहि वृत्ति-वृधौत्यादिना (६, ३,
 ११६ पा०) पूर्वपदस्य दीर्घः प्रकृतिग्रहणे (१) प्रातिपदिक-
 स्यापि ग्रहणात् । सुग्धबोधकारस्तु तुरशब्दष्टाबन्त इत्याचष्टे ।
 तं [तुरासाहम्] देवेन्द्रम् । अजादिषु साङ्करूपत्वाभावात्
 सहेः साङ्गः सः (२) (८, ३, ५६ पा०) इति षत्वं न भवति ।
 पुरोधाय] पुरस्कृत्य । स्वायम्भुवो ब्रह्मण्य इदं [स्वायम्भुवम्]
 तं प्रापूर्वकविधेरनित्यत्वात् ओर्गुणः (६, ४, १४६ पा०) (३)

(१) न हि वृत्तिवृधौत्यादिसूत्रे नद्यादौनां धातूनामेव
 ग्रहणेऽपि धातूनां केवलप्रयोगाभावात् कृताद्यन्तत्वा प्राति-
 पदिकस्यापि ग्रहणमिति अत एवात्र सूत्रे क्वावित्युक्तम् ।

(२) साङ्ग इति कृतङकाररूपणनिर्देशात् उवादेशपक्षे
 एव षत्वं मान्यम् ।

(३) ओरोदिति करणेन एवं रूपसिद्धेः अदेङ्गुण इति गुण-
 तं प्रापूर्वकतया निर्देशोऽनित्यतां ज्ञापयति तेनात्र न गुणः
 अपि नु उच्यते ।

तेषामाविरभूद्ब्रह्मा परिक्लानमुखप्रियाम् ।
 सरसां सुप्तपद्मानां प्रातर्दीधितिमानिव ॥ २ ॥
 अथ सर्वस्य धातारं ते सर्वे सर्वतोमुखम् ।
 वागोशं वाग्भिरर्ध्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे ॥ ३ ॥
 नमस्त्रिमूर्त्तये तुभ्यं प्राक् सृष्टेः केवलात्मने ।

इति गुणो न । [धाम] स्थानं [ययुः] ब्रह्मलोकं जग
 रित्यर्थः ॥ १ ॥

तेषामिति । [परिक्लाना] परिक्लीणा [मुखप्रियोः] सुप्त
 कान्तिः येषां तथोक्त्तानां [तेषाम्] देवानां [ब्रह्मा] [सुप्तपद्मान
 मूकुलितारविन्दानां] [सरसाम्] [प्रातर्दीधितिमान्] सूर्य्यः ।
 [आविरभूत्] प्रकाशोऽभूदित्यर्थः । “प्रकाशे प्रादुराविः स्यात्
 इत्यमरः । सूर्य्योपमानेन तेषां क्लानिह्वरत्वं सूचितम् । अतः
 पमालङ्कारः । तल्लक्षणम्—“स्वतःसिद्धे न भिन्नं न सम्प्रतेन
 धर्मतः । सास्यमन्येन वर्य्यस्य वाचञ्चेकपदोपमा ॥” इति ॥

अथ इति । [अथ] आविर्भावानन्तरं [सर्वे ते] देव
 [सर्वतः] समन्ततः मुखानि यस्य तं [सर्वतोमुखम्] चतुर्मु
 मित्यर्थः । [वाचाम्] विद्यानाम् [ईशम्] [सर्वस्य] जग
 [धातारम्] स्रष्टारं ब्रह्माणं [प्रणिपत्य] नमस्कृत्य अर्थाद
 पेशाभिः [अर्ध्याभिः] अर्धयुक्ताभिरित्यर्थः । धर्मोपत्यर्थं न्याय
 दनपते (४, ४, ६२ पा०) इति यद्यतत्रयः । [वाग्भिरुपतस्थिं
 तुष्टवुरित्यर्थः । उपाह्वेवपूजासङ्गतिकारणमित्यपथिष्वति वा
 व्यम् (१, ३, २५ पा० वा०) इत्यात्मनेपदम् (१) ॥ ३ ॥

(१) पूजाव्यर्थे वक्तव्यमात् तिष्ठतेरुपपूर्वादात्मनेपदं स्यात्

गुणत्रयविभागाय पञ्चाग्नेदमुपेयुषे ॥ ४ ॥

यदमोघमपामन्तरुप्तं वीजमज ! त्वया ।

अतश्चराचरं विप्रवं, प्रभवस्तस्य गीयसे ॥ ५ ॥

स्तुतिप्रकारमाह, नम इत्यादिभिर्द्वादशभिः श्लोकैः—

नम इति । हे भगवदित्यध्याहार्ये व्याख्येयम् । [सृष्टेः
शक्तम्] अन्यारादित्यादिना (२, ३, २६ पा०) अक्षुत्तरपद-
योगे पञ्चमी । [केवलात्मने] एकरूपाय “आत्मा वा इदमेक
एवाय आसीत्” इति श्रुतेः । “निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं
वेककतृचयोः” इत्यमरः । [पश्चात्] सृष्टिप्रवृत्तिकाले । विभ-
ज्यते अनेनेति [विभागः] [गुणानाम्] सत्त्वादीनां [त्रयम्]
एव विभागो यस्य तस्मै । “गुणाः सत्त्वं रजस्तम” इत्यमरः ।
भेदम्] उपाधिं सृष्टत्वादिकमित्यर्थः [उपेयुषे] प्राप्तवर्ते ।
उपेयिवाननाश्वाननूचान्श्चेति (३, २, १०६ पा०) निपातः ।
प्रत एव [त्रिमूर्त्तये] ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपिणे [तुभ्यं नमः] नमः
वस्तीत्यादिना (२, ३, १६ पा०) चतुर्थी । उक्तञ्च । “नमो
[जोषुषे सृष्टौ स्थितौ सत्त्वमयाय च । तमोरूपाय संहारे
त्ररूपाय स्वयम्भुवे ॥” इति ॥ ४ ॥

यदिति । न जायते इत्यजः हे [अज !] [अपाम्] जला-
णाम् [अन्तः] [त्वया यदमोघम्] अवन्ध्यम् [वीजम्] वीर्यम्
उत्तमम्] निश्चितम् । “मुक्तम् इति पाठे विद्वष्टमित्यर्थः ।
उक्तं तेजोरितसौ च वीजवीर्येन्द्रियाणि च” इत्यमरः । [अतः]
। वीजात् [चराचरम्] स्थावरजङ्गमात्मकम् । समाहारे इन्द्रै-
तवज्ञावः । [विश्वम्] जगत् उत्पन्नमिति शेषः । तस्य विश्वस्य
भवत्यस्मादिति [प्रभवः] कारणं [गीयसे] । अत्र मनुः “अप
एव ससर्जादौ तासु वीजमवाहजत् । तदण्डमभवत्सैमं

तिसृभिस्त्वमवस्थाभिर्महिमानमुद्दीरयन् ।
 प्रलयस्थितिसर्गाणामेकः कारणतां गतः ॥ ६ ॥
 स्त्रीपुंसावात्मभागौ ते भिन्नमूर्तेः सिसृक्षया ।
 प्रसृतिभाजः सर्गस्य तावेव पितरौ स्मृतौ ॥ ७ ॥

सहस्रांशुसमप्रभम् ॥” इति । (१, अ० ८, ६, श्लो०) “अदक्षर
 चरं विश्वं प्रसवस्तस्य गीयते” इति पाठे अद इदं चराच्च
 विश्वं तस्य वीजस्य प्रसवो गीयते लोके इति शेषः ॥५॥

तिसृभिरिति । [एकः] सृष्टेः प्राक् केवलः त्वं [तिसृभिरव
 स्थाभिः] त्रैगुण्यमयीभिः हरिहरब्रह्मस्वरूपाभिः [महिमा
 नम्] निजशक्तिं [उद्दीरयन्] विजृम्भयन् [प्रलय स्थिति सर्गा
 नाम्] अन्तस्थित्युत्पत्तीनां [कारणताम् गतः] इदं “पञ्चाङ्गेद
 मुपेयुषे” इत्यस्य विवरणम् अतो न गतार्थत्वदोषः ॥६॥

भूतसृष्टिकर्तृत्वमुक्त्वा मिथुनसृष्ट्यर्थं मूर्तिमतो ब्रह्मणो
 भेदमाह,—

स्त्रीपुंसाविति । स्त्री च पुमांश्च [स्त्रीपुंसौ] अचतुरेत्
 दिना (५, ४, ७७ पा०) अच्प्रत्ययान्तो निपातः । [सिसृक्ष्ये
 सृष्ट्मिच्छया [भिन्नमूर्तेः] द्विधाकृतविग्रहस्य [ते] त
 आत्मनो देहस्य भागौ [आत्मभागौ] “आत्मा जीवे धृ
 देहे स्वभावे परमात्मनि” इति विश्वः । [तावेव] भागौ [प्र
 तिभाजः] उत्पत्तिभाजः । सृज्यत इति [सर्गः] तस्य निजसृष्टं
 रित्यर्थः । माता च पिता च [पितरौ] पिता माचेति (१
 २, ७० पा०) एकशेषः [स्मृतौ] वृद्धैरिति शेषः । अत्र मनुः
 “द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् । अर्धेन नारी तस
 स विराजमसृजत्यभुः” इति (१ अ०, ३२ श्लो० ॥ ७ ॥

स्वकालपरिमाणेन व्यस्तरात्रिन्दिवस्य ते ।

यौ तु स्वप्नावबोधौ तौ भूतानां प्रलयोदयौ ॥८॥

जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः ।

जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरोपह्वरः ॥९॥

स्वकालेति । [स्वकालस्य परिमाणेन] “चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते” इत्युक्तरूपेण [व्यस्तम्] विभक्तं [रात्रिन्दिवम्] रात्राह्वनी यस्य तस्य । यद्यपि अचतुरादिसूत्रेण (५, ४, ७७ पा०) रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवमिति सप्तम्यर्थे वृत्तौ इन्द्र इत्युक्तं तथापि दोषामन्य (१) महर्दिवामन्या रात्रिरित्यादौ कर्मवदत्रापि प्रातिपदिकार्थवृत्तित्वं कथञ्चिन्नयोगमलादाश्रयणीयम् । [ति] तव [यौ तु स्वप्नावबोधौ] तौ एव [भूतानां प्रलयोदयौ] संहारसृष्टौ । यदाहुः । “यदा स देवो जागर्त्त तदेव चेष्टते जगत् । यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं प्रलीयते ॥” (म० १ अ०, ५२ श्लो०) इति । एतच्च दैनन्दिनसृष्टिप्रलयाभिप्रायकं महाप्रलयस्य ब्रह्मणो वर्षशतान्ते भावि-
त्वात् ॥ ८ ॥

जगदिति । हे भगवन् ! [त्वम् जगद्योनिः जगत्कारणं स्वयम् [अयोनिः] आदित्वात् अकारणकः [त्वम्] अन्तःकाली-
त्यन्तः पचाद्यच् । [जगतः अन्तः] जगत्संहर्त्ता स्वयं [निरन्तकः]
नित्यत्वात् अन्तरहितः । त्वं जगतामादिः [जगदादिः] सृष्टेः

(१) स्वित्यनश्रयस्येति सूत्रेऽव्ययस्य सुप्रभाषप्रत्युदाहरण-
तया भाष्यकृता दोषामन्यमहरिति दिवामन्या रात्रिरिति प्रत्युक्तं
महर्ः, दिवा दिनं मन्यते इति दिवामन्या रात्रिरित्यादौ यथा
दिवामन्यस्य सप्तम्यन्तभिन्नद्वितीयान्तार्थपरता तथा इह अपि
प्रथमार्थरूपप्रातिपदिकार्थपरत्वम् ।

आत्मानमात्मना वेत्सि सृजस्यात्मानमात्मना ।
 आत्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रलीयसे ॥१०॥
 द्रवः सङ्घातकठिनः स्थूलः सूक्ष्मो लघुर्गुहः ।
 व्यक्तो व्यक्तेतरश्चासि प्राकाम्यं ते विभूतिषु ॥११॥

प्रागपि सन्नित्यर्थः । अत एव त्वम् [अन्नादिः] आदिरहितः ।
 [त्वम् जगतामोशः] नियन्ता स्वयम् [निरीश्वरः] अनियस्य
 इत्यर्थः । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादि श्रुति-
 रेवात्र प्रमाणम् । अत्र अयोनिरित्यादौ नञ्त्तत्पुरुषाश्रयणे
 विरोधः बहुव्रीहिणा तु तत्परिहार इति विरोधाभासालङ्कारः ।
 यथाहुः “विरोधाभासत्वे विरोधः” इति ॥ ८ ॥

तव तु न प्रपञ्चस्य इव जन्मतिरोधानज्ञानेषु परापेक्षेत्याह,—
 आत्मानमिति । हे भगवन् ! [त्वम् आत्मानम्] लोकानु-
 ग्रहार्थं ब्रह्मरूपेण उत्पिपादयिषितं स्वस्वरूपम् [आत्मना] एव
 [वेत्सि] जानासि सर्वापि क्रिया कर्त्तव्यार्थं ज्ञानपूर्विकेति भावः ।
 तथा [आत्मानम्] [आत्मनैव] आत्मनि एवेत्यत्रापि सम्बध्यते
 स्वस्मिन्नेव [सृजसि] अधिष्ठानमपि स्वयमेव इत्यर्थः । “स्वै
 महिन्नि प्रतिष्ठितम्” इति श्रुतेः । [कृतिना] समर्थेन इदं सर्वत्र
 सम्बध्यते । [आत्मना] स्वेनैव [आत्मन्येव प्रलीयसे] स्वस्मिन्नेव
 प्रलीनो भवसि । लौयतेर्देवादिकात् कर्त्तरि लट् । प्रकृत्यादिभ्य
 उपसंख्यानमिति (२, ३, १८ पा० सूत्रस्थात्) वार्त्तिकेण सर्व-
 चात्मनेति तृतीया । न हि ते प्रपञ्चस्य इव ज्ञानोत्पत्तिलयेषु
 परापेक्षेति फलितार्थः ॥ १० ॥

द्रव इति । त्वम् इत्यनुषण्यते । हे भगवन् ! त्वं [द्रवः]
 सरिस्समुद्रादिवत् रसात्मकोऽसि । [सङ्घातेन] निविडसंयोगेन

उद्घातैः प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम् ।

कर्म यच्चः फलं स्वर्गस्तासां त्वं प्रभवो गिराम् ॥१२॥

[कठिनः] मञ्जुधरादिवत् । [स्थूलः] इन्द्रियग्रहणयोग्यो घटादिवत् । [सूक्ष्मः] अतीन्द्रियः परमाण्वादिवत् । [लघुः] उत्पत्तनयोग्यः तूलादिवत् । [गुरुः] हेमाद्रिवत् अचलनीयः । [व्यक्तः] कार्यरूपोऽसि [व्यक्तोत्तरः] कारणरूपश्चासि । एवं [विभूतिषु] अणिमादिषु [ति] तव प्रकामस्य भावः [प्राकाम्यम्] यथाकामत्वम् ॥ ११ ॥

उद्घात इति । हे भगवन् ! [यासाम्] [गिराम्] वाचाम् [उद्घातः] उपक्रमः [प्रणवः] ओङ्कारात्मकः । “ओङ्कारप्रणवो समो” इति “स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः” इति च अमरः । इदमुपसंहारस्यापि उपलक्षणम् । “ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वतः । दहत्येनः कृतम्पूर्वम्परस्ताश्च विशेषतः ॥” इति निरुक्तपरिशिष्टयोर्यास्कः । नौयन्ते एभिः अर्षं विशेषा इति [न्यायाः] स्वराः । उक्तञ्च,—स्वरविशेषादर्थं प्रतिपत्तिः । (१) ययेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति । [यासां गिरां त्रिभिर्न्यायैः] उदात्तानुदात्तस्वरितैः (२) स्वरैः [उदीरणम्] उच्चारणम् ।

(१) “दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वचो यजमानं हिनस्तीत्यादिः महाभाष्यधृता युतिः मिथ्याप्रयुक्त इति यदर्थं प्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोऽर्थान्तरं प्रतिपादयन् नाभिमतमर्थमाहेत्यर्थः । वागिव वचो हिंसकत्वात् यथा इन्द्रशत्रुशब्दः स्वरदोषात् यजमानं हतवान् । इन्द्रस्य शत्रुरित्यर्थं प्रतिपाद्येऽन्तोदात्ते प्रयोक्तव्ये ऋत्विजा आद्युदात्तः प्रयुक्तस्तौन इन्द्र एव वृत्रस्य शत्रुः सम्पन्न इति कैयटः ।

(२) तास्त्रादिषु उच्चैरुच्चरित उदात्तः नीचैः, अनुदात्तः, मध्यमः स्वरित इत्युक्तलक्षणैः ।

त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्त्तिनीम् ।

तद्दर्शिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥ १३ ॥

यासां [कर्म] प्रतिपाद्यमित्यर्थः [यज्ञः] ज्योतिष्टोमादिः न-
चैत्यवन्दनादिरिति भावः । [फलं स्वर्गः] कर्मद्वारिति शेषः ।
कर्मस्वर्गौ ब्रह्मापवर्गयोरप्युपलक्षणे । [त्वं तासां गिराम्]
वेदानामित्यर्थः प्रभवति अस्मादिति [प्रभवः] कारणम् ।
प्रणेता (१) स्मर्त्ता वा मतभेदेन ॥ १२ ॥

साङ्ख्यमतेन स्तुवन्ति,—

त्वामिति । हे भगवन् ! [त्वाम्] पुरुषस्यार्थो भोगापवर्गरूप-
स्तदर्थं प्रवर्त्तत इति [पुरुषार्थप्रवर्त्तिनीम्] [प्रकृतिम्]
त्रैगुण्यात्मकं मूलकारणम् । “प्रकृतिः पञ्चभूतेषु प्रधाने मूल-
कारणे” इति यादवः । [आमनन्ति] कथयन्ति । आ अभ्यास
इति धातोर्लट् । पात्राध्यास्थान्नेत्यादिना (७, ३, ७८ पा०)
मनादेशः । प्रकृतिपुरुषभेदाग्रहणात् प्रकृतिपुरुषभेदव्यप-
देशः (१) । [त्वामेव] तां प्रकृतिं साक्षित्वेन पश्यतीति
[तद्दर्शिनम्] उदासीनं कूटस्थं [पुरुषं विदुः] विदन्ति । विदो
लटो वेति (३, ४, ८३ पा०) भेरुसादेशः । “अजामिकां लोहित-
शुक्लकण्ठाम् इति श्रुतिरत्र प्रमाणम् ॥ १३ ॥

(१) तदस्य महाभूतस्य निखसितमेतद् यदृग्वेदः यजुर्वेद-
सामवेदोऽथर्ववेदश्च इति श्रुतेः ईश्वरस्य वेदप्रणेतृत्वम् “न च
वेदस्य कर्त्तारः स्मर्त्तारः सर्व एव ह्येति” मीमांसकमते स्मर्त्तारः
पूर्वकल्पवेदसमानानुपूर्वीकमेवेह कल्पे प्राग्भवीयसंस्कारवशा-
द्वषयः स्मरन्ति न तु केषपि कुर्वन्ति ।

(२) प्रकृतिपुरुषयोरभेदेन व्यपदेशः व्यवहारः साङ्ख्यमते
इति शेषः । वेदान्तिमते तु ब्रह्मण एव प्रकृतित्वम् “प्रकृतिश्च
दृष्टान्तानुपरोधादिति” (२, ३, ५) सूत्रेण साधितम् ।

त्वं पितॄणामपि पिता देवानामपि देवता ।।
 परतोऽपि परश्चासि विधाता वेधसामपि ॥१४॥
 त्वमेव ह्ययं होता च भोज्यं भोक्ता च शाश्वतः ।
 विद्यञ्च वेदिता चापि ध्याता ध्ये यञ्च यत्परम् ॥१५॥
 इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा यथार्था हृदयङ्गमाः ।

त्वमिति । हे भगवन् ! [त्वं पितॄणाम्] अग्निष्वात्तादीना-
 मपि [पिता] तेषामपि तर्पणीय इत्यर्थः । [देवानाम्] इन्द्रा-
 दीनामपि [देवता] तेषामपि यजनीय इत्यर्थः । परतोऽपि
 परश्चासि सर्वोत्तरोऽसीत्यर्थः । “इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थे-
 यश्च परं मनः । मनसश्च परा बुद्धिर्बुद्धेराल्मा मह्यंस्ततः ।
 महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित्
 सा काष्ठा सा परा गतिः” इति सर्वोत्तरत्वाभिधानात् । [वेध-
 साम्] दक्षादीनामपि [विधाता] स्रष्टासि ॥ १४ ॥

त्वमेवेति । शाश्वत्सिद्धः शाश्वतः । शैषिकोऽणप्रत्ययः यद्यपि
 कालाद्भ्रजति ठञ् अपवादः अत एव सूत्रकारस्यापि प्रयोगः ।
 शेषञ्च विरोधः शाश्वतिकः (२, ४, ८ पा०) इति तथापि
 प्रयोगवशात् साधुरिति वामन इति । शाश्वतः प्रयुक्तः [शाश्वत-
 त्वमेव] ह्ययत इति [ह्ययम्] हविराज्यादिकम् । जुहोतीति
 होता] यजमानश्चासि । [भोज्यम्] अभ्यवहार्यमन्नम् । भोज्यं
 मन्त्र्ये (७, ३, ६८ पा०) इति निपातनात् कुत्वाभावः । [भोक्ता]
 मन्त्रादश्चासि । [वेद्यम्] साक्षात्कार्यं वस्तु [वेदिता] साक्षात्-
 कर्त्ता [चासि] [ध्याता] स्मर्त्ता [यत्परम्] वस्तु [ध्ययम्]
 स्रष्टासि । साक्षात्कारसाधनभूतप्रत्ययविशेषप्रवाहो ध्यानम्

प्रसादाभिमुखो वेधाः प्रत्युवाच दिवोकसः ॥१६
पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखसमोरिता ।
प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥१७

इतीति । [वेधाः] ब्रह्मा [इति तेभ्यः] देवेभ्यः । आख्य
तोपयोगे (१, १, २६ पा०) इति अपादानत्वात् (१) पञ्चमी
[यथार्थाः] सत्याः अत एव हृदयं गच्छन्तीति [हृदयङ्गमाः
मनोहराः । खच्प्रकरणे गमैः सुप्युपसंख्यानं (३, २, ३८ पा
वा०) इति खच्प्रत्ययः । अरुर्दिषत् अजन्तस्य मुमिति (६ः
६७ पा०) मुमागमः । [स्तुतौः] स्तोत्राणि [श्रुत्वा] [प्रसाद
मिमुखः] अनुग्रहप्रवणः सन् [दिवोकसः] देवान् [प्रत्युवाच
॥ १६ ॥

अथ कविराह—पुराणस्येति । द्रव्यगुणक्रियाजातिभेदे
चत्वारोऽवयवा यस्या इति [चतुष्टयी]० चतुर्विधा । संख्याया
अवयवे तयप् (५, २, ४२ पा० इति तयप् । टिङ्गाणजइय
सजित्यादिना (४, १, १५ पा०) डीप् । [शब्दानां प्रवृत्तिः
वैखरीप्रमुखा वाग्वृत्तिः । उक्तञ्च,—“वैखरी शब्दनिष्पत्ति
मध्यमा श्रुतिगोचरा । द्योतितार्था च पश्यन्ती सूक्ष्मा वागैत
पीयिनी” इति [पुराणस्य] पुरातनस्य पृषोदरादित्वात् साधुः
[कवेः कवयितुः [तस्य] ब्रह्मणः [चतुर्भिर्मुखैः] [समोरिता
सती । तद्वितार्थेत्यादिना (२, १, ५१, पा०) उत्तरपदसमासः
समाहारे चतुर्मुखो स्यात् चतुर्मुखोच्चारणाच्चातुर्विध्यं सफल
मासीदित्यर्थः ॥ १७ ॥

(१) नियमपूर्वकविद्यास्वीकार उद्दयोगः तदर्थं आख्याता
कथयिताऽपादानसंज्ञः स्यात् ।

स्वागतं स्वानधीकारान् प्रभावैरवलम्ब्य वः ।

युगपद्युगबाहुभ्यः प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः ! ॥१६

किमिदं द्युतिमात्मीयां न बिभ्रति यथा पुरा ।

हिमंक्लिष्टप्रकाशानि ज्योतीषीव मुखानि वः ॥१६

भगवानाह । स्वागतमिति । हे प्राज्यविक्रमाः !] प्रभूत पराक्रमाः ! देवाः ! । “प्राज्यं भूरि प्रभूतञ्च” इति यादवः । [स्नान्] स्वकीयान् [अधीकारान्] नियोगान् । उपसर्गस्य घञोति (६, ३, १२२पा०) वा दीर्घः । [प्रभावैः] सामर्थ्यैः [अवलम्ब्य] आस्थाय । यथाधिकारं स्थित्वा अपीत्यर्थः । [युगपत्] समकालं [प्राप्तेभ्यः] युगपत् प्राप्या महत्कार्यमनुमीयते इति भावः । [युगबाहुभ्यः] दीर्घबाहुभ्य इत्यर्थः । आजानुबाहुत्वं भाग्यलक्षणम् । [वः] युष्मभ्यम् । बहुवचनस्य वस्रसाविति (८, १, २१ पा०) वसादेशः । कर्मणा यमभिप्रैतीत्यत्र (१, ४, ३२ पा०) (१) कर्मपदेन क्रियाग्रहणात् सम्प्रदानत्वम् । [स्वागतम् ?] शोभमानमागमनम् ? काकुरत्वानुसन्धेया ॥१८॥

किमिति । वत्सा इत्युत्तरश्लोकीयं सम्बोधनमत्रापि अनुषङ्गनीयम् । हे वत्साः ! । पुत्रकाः ! [हिमेन] नीहारिण [क्लिष्टप्रकाशानि] मन्दप्रभाणि [ज्योतीषि] नक्षत्राणि [इव] “दीप्तिताराहुताशेषु ज्योतिः” इति शाश्वतः । [वः] युष्माकं [मुखानि] [पुरा यथा] पूर्वम् [इव] [आत्मीयां द्युतिं न बिभ्रति] इदं किम् ? किं निबन्धनमित्यर्थः किमिदमित्यनेन वाक्यार्थः परानुसन्धेयते ॥ १६ ॥

(१) कर्मणा क्रियाफलवता यमभिप्रैति स सम्प्रदानसंज्ञः स्वादित्यर्थके सूत्रे कर्मपदं क्रियापदमपि “कर्मक्रिये तत्सातत्ये” इत्यमरानुशासनात् ।

प्रशमादर्चिषामेतदनुद्गीर्णसुरायुधम् ।

वृत्रस्य हन्तुः कुलिशं कुण्ठिताश्रीव लक्ष्यते ॥२०॥

किञ्चायमरिदुर्वारः पाशौः पाशः प्रचेतसः ।

मन्त्रेण हतवीर्यस्य फणिनो दैन्यमाश्रितः ॥२१॥

कुवेरस्य मनःशल्यं शंसतीव पराभवम् ।

अपविद्मगदो बाहुर्भग्नशाख इव द्रुमः ॥ २२ ॥

उक्तमेव प्रपञ्चयति सप्तभिः श्लोकैः प्रशमादित्वादिभिः,—
प्रशमादिति । [अर्चिषां] तेजसां [प्रशमात्] निर्वाणात् [अनु-
द्गीर्णसुरायुधम्] (१) अनुदितचित्रप्रभमित्यर्थः । [एतत् वृत्रस्य
हन्तुः] इन्द्रस्य [कुलिशम्] वज्रं कुण्ठिता अश्रयो यस्य तत्
[कुण्ठिताश्री] कुण्ठितकोटि [इव] लक्ष्यते दृश्यते ॥ २० ॥

किञ्चेति । [किञ्चायम् अरिदुर्वारः] विपुदुष्प्रधर्षः [प्रचेतसः]
वरुणस्य । “प्रचेता वरुणः पाशौ” इत्यमरः । [पाशौ पाशः]
रज्जुः आयुधविशेषः । [मन्त्रेण] गारुडेन [हतवीर्यस्य] प्रति-
बद्धशक्तेः [फणिनः] सर्पस्य [दैन्यम्] शोच्यत्वम् [आश्रितः] अत्र
फणिनिष्ठदैन्यस्य पाशे असम्भवात् दैन्यमिव दैन्यमिति कल्प-
नात् असम्भवइस्तुसम्बन्धो निदर्शनालङ्कारः ॥ २१ ॥

कुवेरस्येति [अपविद्म] त्यक्ता [गदा] येन सः [अपविद्म-
गदः] अत एव [भग्नशाखः] [द्रुम इव] स्थितः [कुवेरस्य बाहुः]
[मनःशल्यम्] दुःखहेतुत्वात् मनसः शल्यप्रायमित्यर्थः । [परा-

(१) सुरायुधानां हि चित्रप्रभा स्वतःसिद्धा अत्र च अनु-
द्गीर्णसुरायुधम् अनुद्गीर्णसुरायुधत्वं भावप्रधाननिर्देशात् तदीय-
स्वाभाविकचित्रप्रभराहित्यमेवेह विवक्षितमित्याशयेन अनुदित-
चित्रप्रभमिति व्याख्यातम् ।

यमोऽपि विलिखन् भूमिं दण्डेनास्त्रमित्विषा ।
 कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्वाणालातलाघवम् ॥ २३ ॥
 अमी च कथमादित्याः प्रतापक्षतिशीतलाः ।
 चित्रन्यस्ता इव गताः प्रकामालोकनीयताम् ॥ २४ ॥
 पर्याकुलत्वान्मरुतां वेगभङ्गोऽनुमोयते ।
 अन्नसामोघसरोधः प्रतीपगमनादिव ॥ २५ ॥

भवन्] शत्रुकृतमिति शेषः । [शंसतीव] कथयतीव लक्षणया
 अनुमापयतीत्यर्थः । बाह्वी मुख्यकथनस्य असम्भवात् इव-
 शब्दोऽपि अत एव ॥ २२ ॥

यमोऽपीति । अस्त्रं नाशम् इताः प्राप्ताः अस्त्रमिति मका-
 शान्तमव्ययम् । तस्य द्वितीयाश्रितातीतपतितगताख्यस्त-
 पाप्तापन्नैरिति (२, १, २४, पा०) समासः । [अस्त्रमितास्त्रिषः]
 यस्य तेन निस्तेजस्केन [दण्डेन यमोऽपि भूमिं विलिखन्]
 [अमोघेऽपि] प्रागिति भावः । [अस्मिन् दण्डे] [निर्वाणा-
 शतस्य] शान्तोष्णकस्य । अलातं नाम भुल्लिखनशलाका
 तस्य यत् [लाघवम्] क्लैब्यं तत् [कुरुते] “अलातमुल्मुखं
 शियम्” इति इलायुधः । निर्वाणोऽवात इति (८, २, ५० पा०)
 निपातनात् निष्ठानत्वम् । अत्रापि लाघवमिव लाघवमिति
 कल्पनात् निदर्शनालङ्कारः ॥ २३ ॥

अमी इति । [प्रतापक्षत्या] तेजसां क्षयेण [शीतलाः अमी
 मादित्याश्च] द्वादशेति शेषः [कथम्] केन हेतुना ? इत्यर्थः ।
 [चित्रन्यस्ताः] चित्रलिखिताः [इव] [प्रकामम्] अत्यन्तम्
 [प्राप्तोक्तनीयताम्] दृश्यतां [गताः] प्राप्ताः ॥ २४ ॥

पर्याकुलत्वादिति । [मरुताम्] वायूनां सप्तसप्तानामिति

आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः ।

रुद्राणामपि मूर्धानः क्षतहुङ्कारशंसिनः ॥ २६ ॥

लब्धप्रतिष्ठाः प्रथमं यूयं किं बलवत्तरैः ।

अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः ॥ २७ ॥

तद्ब्रूत वत्साः ! किमितः प्रार्थयध्वं समागताः ।

शेषः । [पर्याकुलत्वात्] स्वलितगतित्वात् हेतोः [विगस्य भङ्गः
[अश्वसाम्] जलानां [प्रतीपगमनात्] उत्तानावरोहादित्यर्थः
[ओघस्य संरोधः] प्रवाहप्रतिबन्धः [इव] [अनुमीयते] ॥ २५ ॥

आवर्जितेति । [आवर्जितेषु] परिभवदुःखावनन्नेषु [जटा
मौलिषु] जटाजूटेषु [विलम्बिन्यः] संसिन्यः [शशिकोटय
चन्द्ररेखा येषां ते तथोक्ताः [रुद्राणामपि] एकादशानामि
शेषः [मूर्धानः] [क्षतं हुङ्कारं शंसन्ति] इति तथोक्ताः हुङ्कार
क्षत्यनुमापका इत्यर्थः । हुङ्कारशस्त्रा हि रुद्रा इति भावः ॥ २६ ॥

लब्धेति । [प्रथमम्] पूर्वम् [लब्धप्रतिष्ठाः] लब्धस्थित
लब्धावकाशा इति अन्यत्र [यूयं बलवत्तरैः] पौरुषातिरिक्ता
प्रबलतरैः । निरवकाशैः इति अपरत्र [परैः] शत्रुभिः [उत्सर्गा
सामान्यशास्त्राणि “मा हिंस्यात्” इत्येवमादीनि । अपवादय
एभिरिति [अपवादैः] “गामालमेत” इत्यादिभिः विशेषशास्त्रं
[इव] [कृतव्यावृत्तयः] कृतप्रतिष्ठाभङ्गा[किं ?] कृतविषयसङ्कोच
रूपबाधा इति अन्यत्र । विषयसङ्कोच एव बाध इत्याचार्यः
निषेधशास्त्रस्य वैदिकहिंसापरिहारेण लौकिकमात्रे व्यवस्था
नात् विषयसङ्कोच इति अलमतिगहनावगाहनेन ॥ २७ ॥ .

तदिति । [तत्] तस्मात् कारणात् हे [वत्साः !] पुत्रकाः
“वत्सस्वर्भक्तपुत्राद्योर्ध्वं वत्सन्तु वक्षसि” इति विश्वः ।

मयि सृष्टिर्हि लोकानां रक्षा युष्मास्वस्थिता ॥२८

ततो मन्दानिलोत्कमलाकरशोभिना ।

गुरुं नेत्रसहस्रेण नोदयामास वासवः ॥ २९ ॥

स द्विनेत्रं हरेश्चक्षुः सहस्रनयनाधिकम् ।

प्राचस्पतिरुवाचेदं प्राञ्चलिर्जलजासनम् ॥ ३० ॥

पतरमहत्वात् वक्ताः ! इत्यामन्त्रयते । सम्भूय आगताः [समा-
ताः] [इतः] मत्तः [किं प्रार्थयध्वम् ?] किमिच्छतेत्यर्थः ।
भूत] । लोकरक्षणे ययमेव कर्तार इत्याह,—[मयि लोकानां
सृष्टिः, रक्षा युष्मासु अवस्थिता] । अतस्तदर्थमपि नास्ति
दपेक्षेत्यर्थः ॥ २८ ॥

तत इति । [ततः] भगवत्प्रश्नानन्तरं वासवः इन्द्रः [गुरुम्]
हस्यति “गुरु, गौष्पतिपित्राद्यौ” इत्यमरः । [मन्दानिलो-
तः] यः [कमलाकरः] स इव [शोभते] इति तेन तयोक्तेन
त्राणां सहस्रेण] [नोदयामास] प्रेरयामास । सहस्रग्रहणम्
आस्थातिशयार्थम् । अनिमेषाणामपि प्रयत्नवशात् अस्मिन्सन्दो
विरुध्यते ॥ २९ ॥

स इति । [हरेः] इन्द्रस्य । “इन्द्रो दुस्रावनो हरिः” इति
लायुधः । सहस्रात्रयनेभ्योऽधिकं [सहस्रनयनाधिकम्] तत्
गोचरदर्शित्वादिति भावः । द्वे नेत्रे यस्य तत् [द्विनेत्रम्]
सिद्धात् चक्षुषोऽयं विशेष इत्यर्थः । [चक्षुः] चक्षुर्भूतः । चक्षु-
शारोपस्य प्रकृतोपयोगात्परिष्णामालङ्कारः । [स वाचस्पतिः]
स्कादित्वात् (८, ३, २८ पा०) अलुक्सत्वे । षष्ठ्याः पतिपुत्रे-
दिना (८, ३, ५३पा०) सत्वमिति स्वामौ तत्र छन्दोविषय-
त् । [प्राञ्चलिः सन् जलजासनम्] ब्रह्माणम् [इदमुवाच] ॥३०

एवं यदात्य भगवद्भ्रामृष्टं नः परैः पदम् ।
 प्रत्येकं विनियुक्तात्मा कथं न ज्ञास्यसि प्रभो ॥३॥
 भवन्नब्धवरोदीर्णस्तारकाख्यो महासुरः ।
 उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः ॥३२॥
 पुरे तावन्तमेवास्य तनोति रविरातपम् ।

एवमिति । हे [भगवन् !] षड्गुणैश्वर्यसम्पन्न । [यदात्
 "कृतव्याहृतयः परैः" इति यदब्रवीषि । ब्रुवः पञ्चानाम् (३,
 ८४ पा०) इत्यादिनाहादेशः । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमा
 वद्वेति (३, ३, १३१ पा०) वर्त्तमानप्रयोगः । वामना
 भ्रान्तोऽयं प्रयोग इत्याह । आहेति भूते णलन्तभ्रमवदिति
 आहेत्युपलक्षणम् । तदेव सत्यम् [नः] अस्माकं [पदम्] अ
 कारः [परैः शत्रुभिः आसृष्टम्] आक्षिप्तम् । हे [प्रभो
 [प्रत्येकम्] प्रतिपुरुषं [विनियुक्तात्मा] प्रवेशितस्वरूपः सर्व
 न्तर्यामीत्यर्थः । [कथं न ज्ञास्यसि ?] न वेत्सि । वर्त्तमान
 ऽपि वचनभङ्गा भविष्यन्निर्देशः प्रसिद्धः । अपप्लवे च्चः अक
 काञ्चेति (१, ३, ४४, ४५ पा०) आत्मनेपदविकल्पः ॥३१॥

उक्तमेव प्रपञ्चयति,—

भवन्नब्ध इति । [भवतः] त्वत्तः [लब्धेन वरेणोदीर्णः] उह
 तारक इति आख्या नामधेयं यस्य सः [तारकाख्यः] महा
 असुरः [महासुरः] सन्नहत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैरिति
 (२, १, ६१ पा०) तत्पुरुषः । [धूमकेतुः] उत्पातविशेषः [इ
 [लोकानामुपप्लवाय] उपद्रवाय [उत्थितः] उत्पन्नः ॥३२॥

पुर इति । [अस्य] तारकस्य [पुरे] [रविः] सूर्यः [तावन्त
 .तावन्मात्रम् [एव] [आतपं तनोति] [यावन्मात्रेण] या

दौर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते ॥३३॥

सर्वाभिः सर्वदा चन्द्रस्तं कलाभिर्निषेवते ।

नादत्ते केवलां लेखां हरचूडामणौकताम् ॥३४॥

व्यावृत्तगतिरुद्याने कुसुमस्ते यसाध्वसात् ।

न वाति वायुस्तत्पार्श्वे तालवृन्तानिलाधिकम् ३५

तेन यावतो मात्रा मितिर्यस्य यावन्मात्रं तेन वा । अल्पपरि-
मात्रेण इत्यर्थः । “मात्रा परिच्छेदे ऽल्पे च परिमाणे । मात्रा
ज्ञातं क्षेत्रावधारणे” इत्यमरः । [दौर्घिकासु] क्रीडावापीषु
[कमलानामुन्मेषः] विकाराः [साध्यते] निष्याद्यते । कठोर-
किरणोऽपि मन्दोष्णः सन्नैव तद्गीत्या पुरे प्रकाशते इत्यभि-
प्रायः ॥ ३३ ॥

सर्वाभिरिति । [चन्द्रस्तम्] तारकं [सर्वदा] कृष्णपक्षे-
ऽप्य इत्यर्थः । [सर्वाभिः कलाभिः निषेवते ।] “कला तु षोडशी
भागः” इत्यमरः । [केवलां हरचूडामणौकतां] शिवशिरो-
मणौकतां [लेखां नादत्ते] न गृह्णाति ॥ ३४ ॥

• व्यावृत्तेति । [वायुः] स्तेनस्य भावः कर्म वा [स्तेयं]
चोर्थम् । स्तेनाद्यन्तलोपश्चेति (५, १, १२५ पा०) यत्प्रत्ययः
नलोपश्च । [कुसुमानां स्तेयं] तस्मात् स्तेयाभियोगात् दण्डात्
वा [साध्वसं] भयं तस्माद्धेतोः [उद्याने व्यावृत्तगतिः] निवृत्तो-
द्यानसञ्चारः सन्नित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः ।
[तत्पार्श्वे] तस्मामीपे । तालस्य वृन्तेर्बद्धप्रथ्यते तालस्यैव वृन्त-
मस्येति वा [तालवृन्तं] तस्य [अनिलात्] व्यजनसञ्चारपव-
नात् [अधिकम्] यथा तथा [न वाति] “व्यजनं तालवृन्त-
कम्” इत्यमरः ॥ ३५ ॥

पर्यायसेवामुत्सृज्य पुष्पसम्भारतत्पराः ।

उद्यानपालसामान्यमृतवस्तमुपासते ॥ ३६ ॥

तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सरितां पतिः ।

कथमप्यम्भसामन्तरानिष्यत्तेः प्रतीक्षते ॥ ३७ ॥

ज्वलन्मणिशिखाश्चैनं वामुकिप्रमुखा निशि ।

स्थिरप्रदीपतामेत्य भुजङ्गाः पर्युपासते ॥ ३८ ॥

पर्यायेति । [ऋतवः] षट् वसन्तादयः [पर्यायसेवाम्] क्रमसेवाम् [उत्सृज्य] पुष्पाणां सम्भारे] संग्रहे [तत्पराः] आसक्ताः सन्त इत्यर्थः । “तत्परे प्रसितासक्तौ” इत्यमरः । [उद्यानपालैः] उद्यानाधिकृतैः [सामान्यम्] साधारणं यथा भवति तथा [तम्] तारकम् [उपासते] सेवन्ते शीतोष्णादिदोषप्रकाशनन्तु दूरापास्तमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

तस्येति । [सरिताम्पतिः] समुद्रः [तस्य] तारकस्य [उपायनानाम्] प्राभृतानां [योग्यानि] “प्राभृतं तु प्रदेशनम् उपायनम्” इत्यमरः । [रत्नानि] [अम्भसामन्तः] [आ निष्यत्ते] परिपाकपर्यन्तम् । विकल्पादसमासः । [कथमपि] महता यत्नेन [प्रतीक्षते] कदा वा परिपच्येरन्नित्येकाग्र्येण पालयतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ज्वलदिति । किञ्चेति चार्थः । [जलन्त्यो मणीनाम्] शिरोरत्नानां [शिखाः] ज्वालाः येषां ते [वासुकिप्रमुखाः भुजङ्गाः] सर्पाः विज्ञास्य ध्वन्यन्ते । “भुजङ्गः पिङ्गसर्पयोः” इत्यमरः । [निशि स्थिरप्रदीपताम्] अनिर्वाणदीपत्वम् [एत्य] [एनम्] तारकं [पर्युपासते] परिदृश्य सेवन्ते ॥ ३८ ॥

तत्कृतानुग्रहापेक्षी तं मुहुर्दूतहारितैः ।
 अनुकूलयतीन्द्रोऽपि कल्पद्रुमविभूषणैः ॥ ३९ ॥
 इत्यमाराध्यमानोऽपि क्लिञ्जाति भुवनत्रयम् ।
 शास्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः ॥ ४० ॥
 तिनामरबधूहस्तैः सदयालूनपल्लवाः ।
 अभिज्ञाच्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः ॥ ४१ ॥
 वीज्यते स हि संसुप्तः श्वाससाधारणानिलैः ।
 चामरैः सुरवन्दीनां वाष्पशौकरवर्षिभिः ॥ ४२ ॥

तत्कृतमिति । [इन्द्रोऽपि] [तिन तारकेण कृतं तत्कृतमनु-
 ग्रहम्] प्रसादम् [अपेक्षते] इति तथोक्तः सन् [मुहुर्दूतहारितैः]
 तत्प्रपितैः [कल्पद्रुमाणां विभूषणैः] तत्प्रसूनैः इत्यर्थः । [तम्]
 तारकम् [अनुकूलयति] अनुकूलं करोति ॥ ३९ ॥

इत्यमिति । [इत्यम्] उक्तप्रकारेण रविशशिपवनोदधिभुज-
 त्ससुरेन्द्रैः । [आराध्यमानोऽपि] [भुवनत्रयं क्लिञ्जाति] पीड-
 यति । तथाहि, [दुर्जनः प्रत्यपकारेण] प्रतीकारेणैव [शास्येत्]
 प्राप्तो भवेत् [उपकारेण तु न] शास्येत् प्रत्युत प्रकुप्यतीति
 भावः ॥ ४० ॥

तेनेति । [तिन] तारकेण [अमरबधूहस्तैः] सुकुमारैरिति
 भावः । तेः अपि [सदयम्] [आलूनाः] अवतंसार्थं छिन्नाः
 [पल्लवाः] येषां ते [नन्दनद्रुमाः] छेदाश्च पाताश्च [छेदपाताः]
 तेषाम्, अभिजानन्तीति [अभिज्ञाः] कथ्योगात् कर्मणि षष्ठी ।
 [क्रियन्ते] ॥ ४१ ॥

कथ्यते इति । [हि] यस्मात् कारणात्, [सः] तारकः

उत्पाद्य मिरुमृङ्गाणि च्छानि हरितां सुरैः ।
 आक्रीडपर्वतास्तेन कल्पिताः स्वेषु वैश्वसु ॥४३॥
 मन्दाकिन्याः पयःशेषं दिग्भारणमदाविलम् ।
 हेमाभोरुहश्यानां तद्वाप्यो धाम साम्प्रतम् ॥४४॥

[संसृतः] सन् [श्वाससाधारणः] निश्वाससमानः [अनिलः] ये
 तैः ततोऽपि आधिक्ये निद्राभङ्गभयादिति भावः । [वाप्यशीः
 रवर्षिभिः] तासां स्त्रीणां रोदनस्य अयमवसर इति भावः
 [सुरवन्दीनाम्] सुरप्रग्रहस्त्रीणां सम्बन्धिभिः । “प्रग्रहोपग्र
 वन्द्याम्” इत्यमरः । [चामरैर्विज्यते] ॥ ४२ ॥

उत्पाद्येति । [तेन] तारकेण [हरिताम्] सूर्याशानाम्
 “हरित् सूर्ये च सूर्याशे वने च हरिते दिशि” इति विश्वः
 [सुरैः] शपैः [च्छानि] चूर्णितानि । एतेन तेषाम् अत्थौच
 सूचितम् । [मिरुमृङ्गाणि उत्पाद्य] [स्वेषु वैश्वसु] । वैश्वस्वि
 बहुवचनेन अस्य भुवनत्रयनिवासः सूचितः । आक्रीडन्ते एष्वि
 [आक्रीडाः] ते च ते [पर्वताः कल्पिताः] कृताः ॥ ४३ ॥

मन्दाकिन्या इति । [साम्प्रतम्] सम्प्रति [मन्दाकिन्या
 भानौरथ्याः [दिग्भारणानाम्] दिग्गजानां [मदैराविलम्
 कसुषं [पयः] कसुमेव शिष्यते इति [शेषम्] शिष्टम् । कर्मा
 चक्षुःप्रत्ययः । त्रिषु अन्यत्रोपयुज्यते इति (१) नपुंसकत्वम् । तां
 कनककमलानि क्व गतानीत्याह,—हेमेति । [हेमाभोरुहाणि
 एव [शस्यानि] तेषाम्, तस्य वाप्यः [तद्वाप्यः एव धाम
 स्थानम् । सर्वाणि अपि उत्पाद्य स्वदीर्घिकास्तु एव प्रति
 रोपितवान् इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

(१) क्लोमपुंसकयोः शेष इत्यनेन क्लोवत्वमित्येष व्यायः

भुवनालोकनप्रोतिः स्वर्गिभिर्नानुभूयते ।

खिलीभूते विमानानां तदापातभयात् पथि ॥४५

यज्वभिः सम्भृतं हव्यं विततेष्वध्वरेषु सः ।

जातवेदो मुखान्मायी मिषतामाच्छिनत्ति नः ॥४६

उच्चै रुच्चैः श्रवास्ते न ह्यरत्नमहारि च ।

देहबद्धमिवेन्द्रस्य चिरकालार्जितं यशः ॥ ४७ ॥

भुवनेति । [तस्य] तारकस्य [आपातात्] समापत्तेः [भयात्] [विमानानां पथि खिलीभूते] अप्रहतीभूते सति । “हे खिलाप्रहते समे” इत्यमरः । [स्वर्गिभिः देवैः [भुवना-नामालोकेन प्रीतिर्नानुभूयते] ॥ ४५ ॥

यज्वभिरिति । [यज्वभिः] विधिवत् इष्टवद्भिः “यज्वा तु विधिनेष्टवान्” इत्यमरः । सुयजोङुनिप् [३, २, १०३ पा०] इति ङुनिप्प्रत्ययः । [विततेषु अध्वरेषु] यज्ञेषु [सम्भृतम्] दत्तं [हव्यम्] हविः [मायी] मायावौ । (५, २, ११६ पा०) व्रीह्यादित्वात् इनिप्रत्ययः । [सः] तारकः [नः] अस्माकं [मिषताम्] पश्यतां पश्यन्तु सत्सु इत्यर्थः । षष्ठी चानादरे (१) (२, ३, ३ पा०) इति षष्ठी । जातवेदाः वङ्गिरेव मुखं तस्मात् [जातवेदो-मुखात्] [आच्छिनत्ति] आच्छिष्य गृह्णातीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

उच्चै रिति । किञ्चेति चार्थः । [तेन] तारकेषु [उच्चैः] उच्चतः [उच्चैः श्रवाः] नाम हयो रत्नमिव [ह्यरत्नम्] अश्वश्रेष्ठः । “रत्नं श्रेष्ठं मषावपि” इति विश्वः । अस्य शब्दत्वात् उत्प्रेक्षते,—[देह-बद्धम्] बद्धदेहं मूर्त्तिमदित्यर्थः । (२, २, ३० पा०) आहिता-

(१) अनादरे मध्ये भावसङ्गणकस्य गम्यायां षष्ठी चात् सप्तमी स्यात् ।

कुमारसम्भवे

तस्मिन्नुपायाः सर्वे नः क्रूरं प्रतिहतक्रियाः ।
वीर्यवन्त्यौषधानीव विकारे सान्निपातिके ॥४८॥
जयाशा यत्र चास्माकं प्रतिघातोत्थितार्चिषा ।
हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्कमिवापितम् ॥४९॥
तदीयास्तोयदेष्वद्य पुष्करावर्तकादिषु ।

ग्यादित्वान्निष्ठायाः परनिपातः । [चिरकालार्जितम् इन्द्रं
यश इव अहारि] अपहृतम् ॥ ४७ ॥

तर्हि सामाद्युपायास्तत्र कथं न प्रयुक्ताः ? इत्यत्राह,—
तस्मिन्निति । [क्रूरं] घातुके । “नृशंसो घातुकः क्रूर” इत्यमर
[तस्मिन्] असुरे [नः] अस्माकं [सर्वे उपायाः] सन्निपातदोष
ब्रह्मस्य प्रकोपजे [सान्निपातिके विकारे] ज्वरादौ । सान्निपाता
श्चेति (५, ३१ पा० वा०) वक्तव्यात् ठक् । [वीर्यवन्ति] सार
वन्ति [औषधानीव] [प्रतिहतक्रियाः] विफलप्रयोगाः भवन्ति
॥ ४८ ॥

तदेव प्रतिहतक्रियत्वमाह—

जयेति । किञ्चेति चार्थः । नूनमनेन हरिचक्रेण वयं जेष्याम
इति [यत्र] हरिचक्रे [अस्माकं जयाशा] विजयाशंसा आसा
दिति शेषः । [प्रतिघातेन] प्रतिहत्या [उत्थितार्चिषा] उन्नत
तेजसा [तेन हरिचक्रेण] विश्वोः सुदर्शनेन [अस्य] तारकस्य
[कण्ठे] [निष्कम्] उरोभूषणम् [अपितमिव] इत्युत्प्रेक्षा
स्वयमेव निष्कमिव स्थितम् इत्यर्थः । तारकशिरश्छेदाय
हरिणा चक्रं त्यक्तं, तदपि नष्टशक्ति जातमिति भावः । “सांष्टे
शते सुवर्णानां हेन्दुरोभूषणे फले । दोनारोऽपि च निष्को
ऽस्त्रो” इत्यमरः ॥ ४९ ॥

अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावता गजाः ॥५०
 तदिच्छामो विभो ! स्रष्टुं सेनान्यं तस्य शान्तये ।
 कर्मबन्धच्छिदं धर्मं भवस्येव मुमुक्षुवः ॥ ५१ ॥
 गोप्तारं सुरसैन्यानां यं पुरष्कृत्य गोत्रभिः ।
 प्रत्यानेष्यति शत्रुभ्यो वन्दौमिव जयश्रियम् ॥५२॥

. तदीया इति । [अद्य] सम्प्रति [निर्जित ऐरावतः] यैः ते
 तथोक्ताः तस्य तारकस्य इमे [तदीयाः गजाः] [पुष्कराश्च
 आवर्त्तकाश्च] नाम [आदयः] येषां तेषु [तीयदेषु] मेघेषु [तटा-
 घातम्] वप्रक्रीडाम् [अभ्यस्यन्ति] ॥ ५० ॥

तदिति । [तत्] तस्मात् कारणात् हे [विभो !] स्वामिन् !
 मोक्षं भवं त्यक्तुम् इच्छवः [मुमुक्षुवः] विरक्ताः [भवस्य] संसा-
 रस्य [शान्तये] निवृत्तये] कर्मैव बन्धः तं क्रिनत्तीति [कर्मबन्ध-
 च्छित्] तं [धर्ममिव] आत्मज्ञानहेतुभूतमिति शेषः । “तमेव
 विदित्वा तिसृषुमेतीति” ज्ञानादेव मुक्तिः । तस्य तारकस्य
 [शान्तये] नाशाय । सेनां नयतीति सेनानीः चमूपतिः । सत्सू-
 र्विषैत्यादिना (३, २, ६१ पा०) क्विप् । तं [सेनान्यम्] कश्चित्
 [स्रष्टुमिच्छामः] वयमिति शेषः ॥ ५१ ॥

सेनानीस्रष्टुः फलमाह,—

गोप्तारं मिति । [सुरसैन्यानां] देवतासेनानां [गोप्तारम्] रक्षि-
 तारं [यम्] सेनान्यं [पुरस्कृत्य] पुरोधाय पुरोऽव्ययमिति (१,
 ४, ६७ पा०) गतित्वात् नमस्युरसोर्गत्योः (१) (८, ३, ४० पा०)

(१) अव्ययं पुर इति शब्दः गतिसंज्ञः स्यात् ।

(२) गतिसंज्ञयोर्नमस्युरः शब्दयोर्विसर्गस्थाने स स्यात्
 कश्चपफेषु परेषु ।

वचस्यवसिते तस्मिन् ससर्ज गिरमात्मभूः ।
 गर्जितानन्तरां वृष्टिं सौभाग्येन जिगाय सा ॥५३॥
 सम्पत्स्यते वः कामोऽयं कालः कश्चित् प्रतीच्यताम्
 न त्वस्य सिद्धौ यास्यामि संगव्यापारमात्मना ॥५४॥
 इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नत एवाहति क्षयम् ।

इति सकारः । गां पृथ्वीं त्रायन्ते इति गोत्रास्तान् भिनत्तीति
 [गोत्रभित्] इन्द्रः [जयश्रियं वन्देमिव] वन्देकृतां स्त्रियमिव
 [शत्रुभ्यः] सकाशात् [प्रत्यानेष्यति] प्रत्याहरिष्यति, तं स्रष्टुम्
 इति पूर्वण सम्बन्धः ॥ ५२ ॥

वचसोति । [तस्मिन्] वार्हस्यत्ये [वचसि अवसिते] परि-
 समाप्ते सति [आत्मभूः] ब्रह्मा [गिरं] वाचं [ससर्ज] जगत्
 इत्यर्थः । [सा] गीः [सौभाग्येन] मनोहरत्वेन । ऋद्धगसिन्धुत्वे
 पूर्वपदस्य च (७, ३, १६ पा०) इत्युभयपदवृद्धिः । [गर्जितात्]
 गर्जितस्य वा [अनन्तरम्] प्रवृत्तां [वृष्टिं जिगाय] जितवती ।
 गर्जितपरत्वाद् वृष्टेरिव तद्विघ्नापनफलत्वात् गिरः सुभगत्वं
 मिति भावः ॥ ५३ ॥

सम्पत्स्यते इति । [अयं वः] युष्माकं [कामः] मनोरथः
 सेनानीरूपः [सम्पत्स्यते] सिद्ध्यति । [कश्चित्] कियानपि [कालः]
 प्रतीच्यताम् [तु] किन्तु [अस्य] सेनान्यः [सिद्धौ] सिद्धिविषयं
 [आत्मना] स्वयं [सर्गः] वृष्टिरिव [व्यापारः] तम् [न यास्यामि]
 नाहं सख्यामीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

कुत इत्याशङ्क्याह,—

इत इति । [इतः] मत्त एव [प्राप्तश्रीः] सम्बोद्धयः [स दैत्यः]

विष्वक्षोऽपि संवक्ष्य स्वयं ह्येत्तु मसाम्प्रतम् ॥५५॥

वृतं तेनेदमेव प्राक् मया चास्मै प्रतिश्रुतम् ।

वरिण शमितं लोकानयं दग्धं हि तत्तपः ॥५६॥

संयुगे सायुगीनं तमुद्यतं प्रसहेत कः ।

तारकासुरः [इतः] मत्त एव [स्वयं नाशं नाहति ।] तथाहि—
अन्यो वृक्षस्तावदास्तां, विषस्य वृक्षः [विषवृक्षोऽपि संवक्ष्य]
कुतश्चित्कारणात् सम्यक् वर्धयित्वा [स्वयं ह्येत्तु मसाम्प्रतम्]
अनर्हः । असाम्प्रतमित्यनेन निपातेन अभिहितत्वात् वृक्ष इति
द्वितीयान्तो न भवति, अनभिहिते कर्मणि द्वितीयाभिधानात् ।
यथाह वामनः । निपातेनापि अभिहिते कर्मणि न विभक्तिः
परिगणनस्य (१) प्रायिकत्वादिति ॥ ५५ ॥

कृतमिति । [प्राक्] पूर्वं [तेन] असुरेण इदमेव देवैरबध्यत्व-
मेव [वृतम्] प्रार्थितम् । [मया] चास्मै तारकाय [प्रतिश्रुतम्]
प्रतिज्ञातम् प्रत्याहृभ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्तृति (१,४,४०पा०)(२)
सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । कर्त्तृव्यञ्जतदित्याह,—[लोकान् दग्धम्
अलम्] शक्तम् । पर्याप्तिवचनेषु अलमर्थेषु इति (२,४,६६पा०)
तमुन्प्रत्ययः । तस्य तपः [तत्तपः वरिण] वरदानेन [शमितं
हि] मयेति शेषः ॥ ५६ ॥

संयुग इति । [संयुगे] युद्धे [उद्यन्तम्] व्याप्रियमाणम् ।

(१) “उभसर्वतसोः कार्य्या धिगुपर्यादिषु चिषु । द्वितो-
याञ्चेदितान्तेषु तथाभ्युपि दृश्यते” इत्यनेन अन्याव्ययशब्दयो-
गेऽपि द्वितोयाविधानात् यावदादिनेव नेह द्वितोयां तस्य प्रायि-
कत्वादित्याह परिगणनस्येति ।

(२) प्रत्याहृपूर्वस्य श्रुवः याचनपूर्वकारणीकारार्थकतया
याचनरूपव्यापारस्य कर्त्ता सम्प्रदानसंज्ञः स्यात् ।

अंशादृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः ॥ ५७ ॥
 स हि देवः परं ज्योतिस्तमःपारे व्यवस्थितम् ।
 परिच्छिन्नप्रभावाद्भिर्न मया न च विष्णुना ॥५८॥
 उमारूपेण ते यूयं संयमस्तिमितं मनः ।
 शम्भोर्यतध्वमाक्रष्टमयस्कान्तेन लौहवत् ॥ ५९ ॥

संयुगे साधुं [सांयुगौनम्] प्रतिजनादिभ्यः खञिति (०
 ४, ६६ पा०) खञ्प्रत्ययः । [तम्] तारकं [निषिक्तस्य] क्वचि
 चेत् क्षरितस्य । “नीलः कण्ठे लोहितश्च केशेषु” इति नील
 लोहित इति पुराणमिति स्वामी । तस्य [नीललोहितस्य
 धूर्जटेः] [रेतसः] शुक्रस्य [अंशादृते] अंशं विना [अन्यः कः प्र
 हेत] अभिभवेत् । प्रसङ्गमभिभव इति वृत्तिकारः ॥५७॥

कथमसावौट्टकशक्तिः ? इत्याह—

स इति । [स देवः] नीललोहितः [तपसः पारे] पर
 [व्यवस्थितम्] तमोगुणातीतं [परम् ज्योतिः] परमात्मा
 अत एव [मया परिच्छिन्नप्रभावाद्भिः] अवगाढमहिर्मा
 शयो न भवति तथा [विष्णुना च न], अतस्तस्य असा
 नास्तीत्यर्थः ॥५८॥

सम्प्रति तदंशोत्पत्तौ उपायं दर्शयति—

उमेति । [ते] कार्यार्थिनः [यूयम्] [संयमस्तिमितम्] समा
 निखलं [शम्भोर्मनः] [उमारूपेण] उमासौन्दर्येण । “र
 स्वभावे सौन्दर्ये नाणके पशुशब्दयोः । अन्यावृत्तौ नाटकात्
 वाकारश्लोकयोरपि ॥” इति विश्वः । [अयस्कान्तेन] मन्त्रवि
 षेण कस्कादिषु चेति (८, ३, ४८ पा०) सकारः । [लौहवत्]
 अयोधातुमिव । तेन तुल्यं क्रिया चेदतिरिति (५, १, ११

उभे एव क्षमे वोढुमुभयोर्वीजमाहितम् ।

सा वा शम्भोस्तदीया वा मूर्त्तिर्जलमयी मम ॥ ६० ॥

ब्रह्मात्मा शितिकण्ठस्य सैनाप्रत्यमपेत्य वः ।

मोक्ष्यते मुरवन्दीनां वेणोर्वीर्यविभूतिभिः ॥ ६१ ॥

पा०) वतिप्रत्ययो मृग्यः (१) । [आक्रष्टम्] आहर्तुम् [यतध्वम्] उद्युक्ता भवत ॥ ५९ ॥

न च गत्यन्तरमस्तौत्याह,—

उभे इति । [उभयोः] शम्भोर्मम च [आहितम्] निषिक्तम् [वीजम्] तेजः [वोढुम्] सोढुं [सा वा] उमा शम्भोः, अष्टमूर्त्तेः तस्य इयं [तदीया जलमयी मूर्त्तिर्वा] [मम] [उभे एव क्षमे] न तृतीयेत्यर्थः । वाशब्दो द्वन्द्वार्थे न तु अन्यार्थे । एतदेव उदाहृत्य इत्यमेव व्याख्यातं गणव्याख्याने । अत्र दीपकालङ्कारः । प्राकरणिकयोः उमात्रहेश्वरयोः अप्रकारणिकयोः ब्रह्मजलमूर्त्तौश्च औपम्यस्य गम्यत्वात् । यथाह भोजराजः,—“प्रस्तुता-तामप्रस्तुतानाञ्चौपम्यस्य गम्यत्वे दीपकम्” इति । न च इयं पुण्ययोगिता तस्याः केवलप्रस्तुतविषयत्वेन केवलाप्रस्तुतत्वेन व उत्यानादिति ॥ ६० ॥

तस्येति । [तस्य शितिकण्ठस्य] अष्टमूर्त्तेः [आत्मा] पुत्र-त्यर्थः । “आत्मा वै पुत्रनामासि” इति श्रुतेः । [वः] युष्माकं सेनापतेर्भावः [सैनाप्रत्यम्] पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति ५, १, १२८ पा०) यक्प्रत्ययः । [उपेत्य] प्राप्य [वीर्यविभू-

(१) क्रिया हि व्यापाररूपा कर्तृनिष्ठा तस्या एव क्रियावा-यत्वात् फलपरत्वे लक्षणा-इत्याशयेन मृग्य इत्युक्तम् । तथाच कर्तृनिष्ठक्रियातुल्यक्रियाबोधने इव कर्मनिष्ठफलसदृशफलरूप-क्रियाबोधकत्वेऽपि वतिप्रत्ययः स्यादेवेत्याहरे मृग्यम् ।

इति व्याहृत्य विबुधान् विश्वयोनिस्तिरोदधे ।
 मनस्याहितकर्त्तव्यांस्तेऽपि देव्यु दिवं ययुः ॥६२॥
 तत्र निश्चित्य कन्दर्पमगमत् पाकशासनः ।
 मनसा कार्य्यसंसिद्धित्वराद्विगुणरंहसा ॥६३॥

अथ स ललितयोषिद्भूलताचारुशृङ्गं

रतिवलयपदाङ्कं चापमासज्य कण्ठे ।

तिभिः] शीर्ष्यसम्पत्तिभिः [सुरवन्दनीनां वेषीर्भोष्यते] विस्त्रंसति
 षति तारकासुरं हनिष्यतीति भावः ॥ ६१ ॥

इतीति । [विश्वस्य योनिः] कारणम् । “योनिः स्त्री-
 स्थानभेदे कारणे ताम्रिके पथे” इति वैजयन्ती । [विबुधान्
 सुरान् [इति व्याहृत्य] अभिधाय [तिरोदधे] अन्तर्हितवान्
 [ति] देवा [अपि] [मनसि आहितं कर्त्तव्यम्] यैः ते तद्योनि-
 सन्तः [दिवम्] स्वर्गं [ययुः] प्रापुः ॥६२॥

तत्रेति । [पाकः] नाम कश्चिदसुरः तस्य [शासनः] इन्द्र-
 [तत्र] हरचित्ताकर्षणकृत्ये [कन्दर्पं निश्चित्य] साधकत्वेनेति
 शेषः । [कार्य्यसंसिद्धौ त्वरया] श्रीकृष्णेन द्वौ गुणौ यस्य तत्
 [द्विगुणम्] द्विरावृत्तं [रंहः] वेगो यस्य तेन तथोक्तेन । “गुण-
 वृत्तिशब्दादिष्वेन्द्रियामुख्यजन्तुषु” इति वैजयन्ती । [मनस-
 अगमत्] सम्भार इत्यर्थः । ममेलुङ् चु रङ्गादेशः ॥६३॥

अथेति । [अथ] स्मरबानन्तरं स स्मृत इत्यर्थः । पुष्प-
 धनुः यस्य सः [पुष्पधन्वा] कामः । वा संज्ञायाम् (१) (५, ४,
 १३३ पा०) इत्यनङ् । “ललितं त्रिषु सुन्दरम्” इत्यमरः ।

(१) धगुरन्तादङ्गुमीहिरनङ् स्याद्वा संज्ञायाम् ।

सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्गुरास्त्रः

शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलिः पुष्पधन्वा ॥६४॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
ब्रह्मसाक्षात्कारो नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

मलितायाः] सुन्दर्याः [योषितः भ्रुवी लते] इव [चारुणी
ङ्गे] कोटी यस्य तत् तथोक्तम् [चापम्] [रतिः] स्मरप्रिया ।
रतिः स्मरप्रियायाम्" इत्यमरः । तस्याः [वलयपदानि] कङ्कण-
प्रानानि [अङ्गः] चिह्नं यस्य स तथोक्तं [कण्ठे आसज्य] लग-
पत्वा । चापकण्ठविशेषणाभ्यां शृङ्गारैकनिधेः त्रिभुवनैक-
रस्य शृङ्गारवीरोपकरणेषु तुल्यरसत्वं व्यज्यते । [सहचरस्य]
ल्युः [मधोः] वसन्तस्य [हस्ते न्यस्तम् चूताङ्गुरम्] एव
प्रस्तम्] यस्य स तथोक्तः । [प्राञ्जलिः] कृताञ्जलिः सन्
पतमखम्] इन्द्रम् [उपतस्थे] सङ्गतवान् । (१, ३, २५ पा०
१०) सङ्गतिकरणार्थात् आत्मनेपदम् । अत्र स्वभावोक्तिः
स्वभावोक्तिरलङ्कारो यथावद्वस्तुवर्णनम्" इति । मालिनीवृत्त-
तम् । "न न म य य युतेयं मालिनी भोगिलीकैः" इति
संक्षणात् ॥ ६४ ॥

इति श्रीमद्भारतमहोपाध्यायकोलाचलमङ्गलनाथसूरिविर-

चितायां कुमारसम्भवव्याख्यायां सञ्जीवनीसमा-

ख्यायां द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ।

तस्मिन् मघोनस्त्रिदशान् विहाय
सहस्रमक्षां युगपत् पपात ।
प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां
प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥ १ ॥

तस्मिन्निति । [मघोनः] इन्द्रस्य [अक्षां सहस्रम्] त्रि
हत्ता दश परिमाणमेषामिति [त्रिदशान्] देवान् । संख्येय
व्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये (२, २, २५ पा०) इति (१)
बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ संख्येये (५, ४, ७३ पा०) इति (२) ड
प्रत्ययः । उक्तार्थत्वात् सुचो निवृत्तिः (३) [विहाय] त्वा
[तस्मिन्] कामे [युगपत् पपात] । सहस्रेण अक्षिभिः अद्राक्षी
इति आदरातिशयोक्तिः । ननु सुचिरपरिचितानेकसुरपरित्यागं
भगवतो महेन्द्रस्य कथम् अकाण्डे तस्मिन्नेकस्मिन् पक्षपातः
इत्याशङ्क्य अर्थान्तरं न्यस्यति,—[प्रायः] भून्ना [प्रभूणामाश्रिते]
सेवकेषु विषये [गौरवम्] आदरः [प्रयोजनापेक्षितया काय
र्थित्वेन हेतुना [चलम्] चञ्चलम् । फलतन्नाः प्रभवः न
गुणतन्ना इति भावः ॥ १ ॥

(१) संख्येयेऽर्थे वर्तमानया संख्यया सह अव्ययादयः स
स्यन्ते स बहुव्रीहिः ।

(२) संख्येयेऽर्थे वर्तमानात् संख्यान्तबहुव्रीहेर्डच् स्यात् ।

(३) समासेनैव सुजर्यस्याभिधानात् उक्तार्थानामप्रयोगे
इत्युक्तेः सुचो निवृत्तिः ।

स वासवेनासनसन्निकृष्टम्
 इतो निषीदेति विस्ष्टभूमिः ।
 भर्तुः प्रसादं प्रतिनन्द्य मूर्ध्ना
 वंक्तुं मिथः प्राक्रमतैवमेनम् ॥ २ ॥
 आज्ञापय ज्ञातविशेष ! पुंसां
 लोकेषु यत् ते करणीयमस्ति ।
 अनुग्रहं संस्मरणप्रवृत्तम्
 द्रुक्षामि संवर्द्धितमाज्ञया ते ॥ ३ ॥

इति । [सः] कामः [वासवेन] इन्द्रेण आसनस्य सिंहा-
 नस्य सन्निकृष्टं सन्निकृष्टम् [आसनसन्निकृष्टम्] यथा तथा ।
 निषीदनाय समासः । •कृत्योगलक्षणया तु न लोकाव्ययनिष्ठा-
 ष्वलर्थहनामिति (२, ३, ६६ पा०) षष्ठीनिषेधात् । [इतो
 निषीद] इह उपविश [इति विस्ष्टभूमिः] दत्तावकाशः सन्
 भर्तुः] स्वामिनः [प्रसादम्] अनुग्रहं [मूर्ध्ना प्रतिनन्द्य]
 मूर्ध्ना [मिथः] रहसि । “मिथोऽन्योऽन्यं रहस्यपि” इत्यमरः ।
 एनम्] इन्द्रम् [एवम्] वक्ष्यमाणप्रकारेण [वंक्तुं प्राक्रमत] उप-
 क्रान्तवान् । प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् (१, ३, ४२ पा०) इत्यात्मने-
 दम् ॥ २ ॥

आज्ञापयेति । हे [पुंसां ज्ञातविशेष !] ज्ञातसार ! ज्ञात-
 विशेष द्रव्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । [आज्ञा-
 य] तदिति शेषः । उत्तरवाक्ये यच्छब्दप्रयोगात् न पूर्ववाक्ये
 यच्छब्दप्रयोगनिर्वन्धः । किं तदित्याह,—[लोकेषु ते] तव [यत्
 करणीयम्] कर्तव्यम् [अस्ति] । [संस्मरणेन प्रवृत्तम्] उत्पन्नं

केनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते
 नितान्तदीर्घैर्जनितान् तपोभिः ।
 यावद्भवत्याहितसायकस्य
 मत्कार्मुकस्यास्य निदेशवर्ती ॥ ४ ॥
 असम्मतः कस्तव मुक्तिमार्गं
 पुनर्भवक्लेशभयात् प्रपन्नः ।

[ते] तव [अनुग्रहम्] प्रसादम् [आज्ञया] नियोगेण [संवर्द्धितम्] वृद्धिं गमितम् [इच्छामि] संस्मरणकृतमनुग्रहं केनचिन्नियोगिन वर्द्धय क्वचित्कर्मणि नियुङ्क्ष्व इत्यर्थः । अन्यथा नास्ति परितोष इति भावः । तुमुन्नन्तपाठे णिजर्थे (२) यत् कार्य्यः ॥ ३ ॥

न च मे किञ्चिदसाध्यमस्तीत्याह,—

केनेति । [पदकाङ्क्षिणा] स्वाराज्यकामेन [केन] पुंसा [नितान्तदीर्घैः] अतिप्रभूतैः [तपोभिः] [ते] तव [अभ्यसूया] ईषा [जनिता] तं ब्रूहीति शेषः । किमर्थं [यावत्] यतः स भवद्द्वैतं [आहितसायकस्य] संहितवाणस्य [अस्य मत्कार्मुकस्य] निदेशं वर्त्तते इति [निदेशवर्ती] आज्ञावशः [भवति] अविलम्बेनैव भविष्यतीत्यर्थः । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा (३, ३, १३। पा०) इति लट् ॥ ४ ॥

सम्प्रति चतुर्वर्गे मोक्षमधिकृत्य आह,—

असम्मत इति । [तव असम्मतः कः] [पुनर्भवः] पुनरुत्पत्तिः

(१) णिजन्ते वर्द्धयितुमित्येव स्यात् तच्च णिसीपे सूत्राभावात् यन्नः निपातनादिः कार्य्यः ।

बद्धश्चिरं तिष्ठतु सुन्दरीणाम्
 आरेचितभूचतुरैः कटाक्षैः ॥ ५ ॥
 अध्यापितस्योशनसापि नीतिं
 प्रयुक्तरागप्रणिधिर्द्विषस्ते ।
 कस्यार्थधर्मौ वद पीडयामि
 सिन्धोस्तटावोघ इव प्रवृद्धः ॥ ६ ॥
 कामेकपत्नीव्रतदुःखशीलां

संसार इति यावत् तत्र ये [क्लेशाः] जन्मजरामरणादयस्तेभ्यः
 भयात्) [मुक्तिमार्गं प्रपन्नः] तं वद । यतः सोऽपि [आरेचि-
 ताभिः] एकैकशो विवर्तिताभिः [भूभिश्चतुरैः] [सुन्दरीणां
 कटाक्षैः] [बद्धश्चिरं तिष्ठतु] आरेचितलक्षणान्तु,—“स्याद्भ्रुवो-
 र्जलिताक्षेपादेकस्या एव रेचितम् । तयोर्मूलसमुत्क्षेपं कौटि-
 ल्याद्भ्रुकुटिं विदुः ॥” इति ॥ ५ ॥

धर्मार्थौ अधिकृत्याह,—
 अध्यापितस्येति । [उशनसा] शुक्रेण [नीतिम्] नीतिशास्त्रम्
 [अध्यापितस्यापि] अपिशब्दात् शुक्रशिष्याणाम् अप्रपृथक्त्वं
 गम्यते । गतिबुद्धीत्यादिना (१, ४, ५२ पा०) द्विकर्मकादिज-
 धातोर्ख्यन्तात्प्रधाने कर्मणि क्तः “अप्रधाने दुहादीनां ख्यन्ते
 कर्तुंश्च कर्मणः” इति वचनात् । [ते द्विषः] तव शत्रोः [कस्य अर्थ-
 धर्मौ] [प्रयुक्तः] प्रहितः [रागः] विषयाभिलाष एव [प्रणिधिः]
 दूतो येन सोऽहम् । “प्रणिधिः प्रार्थने चरे” इति यादवः ।
 [प्रवृद्धः ओघः] प्रवाहः [सिन्धोः] नद्याः [तटाविव पीडयामि ?]
 [वद] ॥ ६ ॥

लोलं ^{सुमि}श्चारुतया प्रविष्टाम् ।
 नितम्बिनीमिच्छसि मुक्तलज्जां
 कण्ठे स्वयङ्ग्राहनिषक्तबाहुम् ॥ ७ ॥
 कयासि कामिन् ! सुरतापराधात्
 पादानतः ^{विभक्तः} कोपनयावधूतः ।
 तस्याः करिष्यामि दृढानुतापं
 प्रवालशय्याशरणं शरीरम् ॥ ८ ॥

काममधिकृत्याह,—

कामिति । एकः पतिर्यस्याः सा [एकपत्नी] पतिव्रता । नि
 सपत्न्यादि^३ इति (४, १, ३५ पा०) डीप् । तस्याः [व्रता
 पातिव्रत्यं तेन [दुःखशीलां दुःखस्वभावां दृढव्रताम् इत्यर्थं
 “शीलं स्वभावे सद्वृत्ते” इत्यमरः । [चारुतया] सुन्दरत्वे
 हेतुना [लोलं मनः] त्वच्चित्तं [प्रविष्टां कां नितम्बिनी
 नारीं [मुक्तलज्जाम्] सतीं [कण्ठे] [स्वयङ्ग्राहनिषक्तबाहु
 स्वयं गृह्णातीति स्वयङ्ग्राहाः । विभाषा ग्रह इति (३, १, १४
 पा०) णप्रत्ययः । न च जलचर एव ग्राह इति नियमः जलच
 ग्राह एवेति नियमादिति । स्वयङ्ग्राहा च सा निषक्तबाहु
 तां तथाभूताम् [इच्छसि] त्वदर्थं प्रतिव्रतामपि व्रतादुभ्रं
 यिष्यामीत्यर्थः । एतच्चेन्द्रस्य पारदारिकत्वादुक्तम् । तथा
 श्रुतिः । “अहल्यायै जारः” इति ॥ ७ ॥

त्रिविधा नायिका, स्वकीया परकीया साधारणी चेति
 तत्र परकीयां प्रति उक्तम् । इतरे प्रत्याह,—

कयेति । हे [कामिन् !] कामुक ! [सुरतापराधात्] अन्य
 सङ्गादित्यर्थः । [पादानतः] प्रणतः सन् [कोपनया] कोप

प्रसीद विश्राम्यतु वीर । वचं
 शरैर्मदीयैः कृतमः सुरारिः ? ।
 बिभेतु मोघीकृतबाहुवीर्यः
 स्त्रोभ्योऽपि कीपस्फुरिताधराभ्यः ॥ ६ ॥
 तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि
 सहायमेकं मधुमेव लब्धा ।
 कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेः
 धैर्य्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ? ॥ १० ॥

शीलया [कया] स्त्रिया [अवधूतः] तिरस्कृतोऽसि । [तस्याः
 शरोरं दृढानुतापम्] गाढपञ्चात्तापम् अतएव [प्रबालशय्याशरणं
 करिष्यामि] इति ॥ ८ ॥

प्रसीदेति । हे [वीर ! प्रसीद] प्रसन्नो भव वचम्] कुलि-
 शम् [विश्राम्यतु] उदास्तामित्यर्थः । [मदीयैः शरैर्मोघीकृत-
 बाहुवीर्यैः] विफलीकृतभुजशक्तिः [कृतमः] दैत्यदानवादिषु
 यः कश्चन [सुरारिः ?] । वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने [उतमच्] ५,
 ३, ६३ पा०) इति उतमच्प्रत्ययः । [कीपेन स्फुरिताधराभ्यः
 स्त्रोभ्योऽपि बिभेतु] किमु वक्तव्यं पुंभ्य इत्यर्थः सकञ्जितः सर्वतो
 बिभेतीति भावः । भौत्वार्यानां भयहेतुः (१, ४, २५ पा०)
 इति अपादानत्वात् पञ्चमो ॥ ६ ॥

तवेति । किं बहुना, [तव प्रसादात्] अनुग्रहात् [कुसु-
 मायुधोऽपि] अतिदुर्बलास्त्रोऽपि अहम् [एकं मधुम्] वसन्तमेव
 [सहायं लब्धा] पिनाकः पाणौ यस्य सः [पिनाकपाणिः]
 प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ (२, २, ३६, पा० वा०) तस्य

अथोरुदेशादवतार्य पादम्
 आक्रान्तिसम्भावितपादपीठम् ।
 सङ्कल्पितार्थे विवृतात्मशक्तिम्
 आखण्डलः काममिदं बभाषे ॥ ११ ॥
 सर्वं सखे ! त्वय्युपपन्नमेतत् ।
 उभे ममास्त्रे कुलिशं भवांश्च ।
 वज्रं तपोवीर्यमहत्सु कुरुतं
 त्वं सर्वतोगामि च साधकञ्च ॥१२॥

[हरस्यापि] हरः पिनाकी चेत्यतिदारुण इति भावः । [धैर्य-
 च्युतिम्] धैर्यहानिं [कुर्याम्] कर्तुं शक्तुं शक्तुंयामित्कथं । शक्ति
 लिङ् चेति (३, ३, १७२ पा०) शक्त्यर्थे लिङ् । [अन्ये धन्विनः]
 धनुर्भृतः [मम के ?] न केऽपीत्यर्थः । किंशब्दः कुत्सायाम् ।
 “कुत्साप्रश्रवितर्केषु किंशब्दः इष्यते” इति शाश्वतः ॥१०॥

अथेति । अथ स्मरवाक्यश्रवणानन्तरम् [आखण्डलः] सह-
 साक्षः [जरुदेशात् पादम्] [आक्रान्त्या] आक्रमणेन [सम्भा-
 वितं पादपीठम्] यस्मिन् तद्यथा तथा [अवतार्य] [सङ्कल्पि-
 तार्थे] हरचित्ताकर्षणरूपे विषये [विवृतात्मशक्तिम्] “कुर्यां
 हरस्यापि” इत्यादिना प्रकटीकृतस्वसामर्थ्यं [कामम्] स्मरम्
 [इदम्] वक्ष्यमाणं बभाषे ॥ ११ ॥

सर्वमिति । हे [सखे !] सखे इति सम्बोधनं गौरवार्थं
 [सर्वम्] [एतत् त्वयि उपपन्नम्] सिद्धं [मम कुलिशम्] वज्रं
 [भवांश्च] [उभे अस्त्रे] तत्र [वज्रं तपोवीर्येण] तपोबलेन

अवैमि ते सारमंतः खलु त्वां
कार्यं गुरुण्यात्मसमं नियोज्ये ।
व्यादिश्यते भूधरतामवेक्ष्य -
कृष्णेन देहोद्दहनाय शेषः ॥ १३ ॥
आशंसता वाणगतिं वृषाङ्गे
कार्यं त्वया नः प्रतिपन्नकल्पम् ।

[महत्सु] प्रवलेषु [कुण्डम्] प्रतिबद्धप्रसरं [त्वम्] अस्त्रं [सर्वतो-
गामि च साधकञ्च] तापसेषु अपि अकुण्डमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अवैमीति । हे सखे ! [ते सारम्] बलम् [अवैमि] वेद्मि
[अतः खलु] अत एव [आत्मसमम्] मत्तुल्यं [त्वाम् गुरुणि]
महति [कार्ये] “तस्मै हिमाद्रेः” इति वक्ष्यमाणे [नियोज्ये]
स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यमिति (१, २, ६४ पा० सूत्रस्यात्)
वार्त्तिकत्वात् आत्मनेपदनियमः । तथाहि—सारपरीक्षापूर्वक
एव सर्वत्र नियोग इत्याह,—[कृष्णेन] विष्णुना । धरतीति
धरः पचाद्यच् । भुवो धरः [भूधरः] तस्य भावस्तत्तां भूधरण-
शक्तिमित्यर्थः । [अवेक्ष्य] ज्ञात्वा [शेषः] सर्पराजः [देहोद्दह-
नाय] स्वदेहमुद्दोहम् । क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना (२, ३,
१४ पा०) चतुर्थी । [व्यादिश्यते] नियुज्यते । शेषशायो हि
मगवान् ॥ १३ ॥

नियोगाङ्गीकारं सिद्धवत् कर्तुमाह,—

आशंसतीति । [वृषाङ्गे] वृरे [वाणगतिं] वाणप्रसरम् [आशंसता]
कथयता “कुर्व्यां वृरस्यापि पिनाकपाणेः” इत्यादिनेति शेषः ।
[त्वया] [नः] अस्माकं [कार्यं प्रतिपन्नकल्पम्] अङ्गीकृतप्रायम्
ईपदसमाप्तौ (५, ३, ६७ पा०) कल्पप्रत्ययः । कथमेतत् ?

³⁷⁷
 निबोध यन्नाशभुजामिदानीम्
 उच्चैर्द्विषामीप्सितमेतदेव ॥ १४ ॥
 अमी हि वीर्यप्रभवं भवस्य
 जयाय सेनान्यमुशन्ति देवाः ।
 स च त्वदेकेषुनिपातसाध्यो
³⁷⁸
 ब्रह्माङ्गभूब्रह्मणि योजितात्मा ॥१५॥

अत आह,—[इदानीम्] उच्चैरुन्नता द्विषो येषां तेषाम् [उच्चै-
 द्विषां यन्नाशभुजाम्] देवानाम् । एतेन द्विषद्भुस्यन्नभामत्वं
 सूच्यते । [द्विषितम्] आमुमिष्टम् [एतदेव] हरे वाणप्रयोग-
 रूपमेव [निबोध] हरायत्तं बुध्यस्व इत्यर्थः । बुध बोधिने इति
 धातोर्लोट् । अत्र आशंसता प्रार्थयमानेनेति नाथव्याख्यान-
 मनाथव्याख्यानम् आङ् पूर्वयोः श्वास्तिसंस्त्योरिच्छार्थत्वे
 आत्मनेपदनियमात् । याञ्छार्थत्वस्य अप्रामाणिकत्वात् । कुर्व्यां
 हरस्य अपीति अत्रानयोरभावात् अयोगाच्चेति ॥१४॥

किं तत्कार्यं कथं वा, तस्य हरायत्तत्वं कुतो वा मदपेक्षा ?

इत्यत्राह,—

अमौ इति । [हि] यस्मात् [अमी] देवाः [जयाय] शत्रुज-
 यार्थं [भवस्य] हरस्य [वीर्यप्रभवम्] तेजःसम्भूतं [सेनान्यम्]
 सेनापतिम् [उशन्ति] कामयन्ति वशं कान्तौ इति धातोर्लोट् ।
 ब्रह्मणां सद्योजातादिमन्त्राणाम् (१) अङ्गानां हृदयादि-
 मन्त्राणां भूः (२) स्थानम् [ब्रह्माङ्गभूः] कृतमन्त्रन्यास इत्यर्थः ।

(१) ओं ह्रीं सद्योजाताय नम इत्यादिमन्त्राणाम् ।

(२) ओं हां हृदयाय नमः ओं ह्रीं शिरसे स्वाहेत्यादि-
 मन्त्राणाम् ।

तस्मै हिमाद्रेः प्रयतां तनूजां
यतात्मने रोचयितुं यतस्व ।
योषित्सु तद्वीर्यनिषेकभूमिः
सैव क्षमेत्यात्मभुवोपदिष्टम् ॥ १६ ॥
गुरोर्नियोगाच्च नगेन्द्रकन्या
स्थागुं तपस्यन्तमधित्यकायाम् ।
अन्वास्त इत्यप्सरसां मुखेभ्यः
श्रुतं मया मत्प्रणिधिः स वर्गः ॥ १७ ॥

[ब्रह्मणि] निजतत्त्वे । “वेदस्तत्त्वं तपोब्रह्मा” इत्युभयत्रापि
अमरः । [योजितात्मा] नियमितचित्तः मन्त्रन्यासपूर्वकं
ब्रह्म ध्यायन्नित्यर्थः । १० [स] भवः [च] [त्वदेकेषोः] तव एक-
वाणस्य [निपातेन साध्यः] अनन्यसाध्योऽयमस्मिन् अवसर इति
भावः ॥ १५ ॥

तस्मा इति । [यतात्मने] नियतचित्ताय [तस्मै] भवाय ।
रुच्यर्थानां प्रीयमाण इति (१, ४, ३३ पा०) सम्प्रदानत्वात्
चतुर्थी । [प्रयतां हिमाद्रेस्तनूजाम्] पार्वतीम् [रोचयितुं
यतस्व] भवितव्यञ्च अत्र पार्वत्या एवेत्याह,—[योषित्सु] स्त्रीषु
मध्ये । यतस्व निर्द्धारणमिति (२, ३, ४३ पा०) सप्तमी ।
[क्षमा] यज्ञा [तस्य] हरस्य [वीर्यम्] रेतस्तस्य [निषेकः]
क्षरणं तस्य [भूमिः] क्षेत्रं सा पार्वत्येव, [इति आत्मभुवा]
ब्रह्मणा [उपदिष्टम्] “उमे एव क्षमे वोढुमित्यादिना, उक्त-
मित्यर्थः ॥ १६ ॥

सापि इदानीं सन्निकष्टैव तस्मेत्याह,—

तद्गच्छ सिद्धैः कुरु देवकार्यम्

अर्थोऽयमर्थान्तरभाव्य एव ।

अपेक्षते प्रत्ययमुत्तमं त्वां

वीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाम्भः ॥ १८ ॥

गुरोरिति । [नगेन्द्रकन्या च] पार्वती [गुरोः] पितुः [नियं
गात्] शासनात् [अधित्यकायाम्] (१) हिमाद्रे रूर्ध्वभूमं
“भूमिरूर्ध्वमधित्यका” इत्यमरः । उपाधिभ्यां त्यकन आसन्न
रूढयोरिति (५, २, ३४ पा०) त्यकनप्रत्ययः । [तपस्यन्त
तपस्यन्तम् । कर्मणोरोमन्यतपोभ्यां वर्त्तिचरोरिति (३,
१५ पा०) क्वड्प्रत्ययः । ततः शठप्रत्ययः [स्थाणुम्] रुद्र
[अन्वास्त] उपास्त इत्यर्थः । [इति] इदं [मया अप्सरा
मुखेभ्यः श्रुतम्] न च एतदैतिह्यमात्रमित्याह,— [स वर्गः
सोऽप्सरसां गणः [मत्प्रणिधिः] मम*गूढचरः । “प्रणि
प्रार्थने चरे” इति यादवः ॥१७॥

तदिति । [तत्] तस्मात् [सिद्धैः कार्यसिद्धार्थ] [गच्छ
देवकार्यं कुरु] आशिषि लोट् । [अयमर्थः] प्रयोजन
अर्थान्तरभाव्यः] कारणान्तरसाध्य एव । तच्च कारणान्तरं
पार्वतीसन्निधानमिति भावः “अर्थः प्रकारे विषये वि
कारणवस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां वृत्तौ चापि प्रयोजने ॥
इति विश्वः । तथापि वीजसाध्योऽङ्कुरः [वीजाङ्कुरः] [उदयात्
उत्पत्तेः [प्राक् अश्व इव] [त्वामुत्तमं प्रत्ययं] कारणम् [आ
क्षते] “प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु” इत्यमरः

(१) यतः समुदायात् जातिगुणक्रियाभिः एकदेशस्य प्र
कारणं तद्वाचकपदात् समसौ चात् षष्ठी स्यात् ।

तस्मिन् सुराणां विजयाभ्युपाये
 तवैव नामास्त्वगतिः कृता त्वम् ।
 अथप्रसिद्धं यशसि हि पुंसाम्
 अनन्यसाधारणमेव कर्म ॥ १९ ॥
 सुराः समभ्यर्थयितार एते
 कार्यं त्वयाणामपि पिष्टपानाम् ।
 चापि न ते कर्म न चातिहिंस्रम्
 अहो वतासि स्पृहणीयवीर्य्यः ॥ २० ॥

तस्मादस्मिन्नर्थे तव चरमसहकारित्वादनन्यसाध्योऽयमर्थ इति
 भावः ॥ १९ ॥

तस्मिन्निति । [सुराणां विजयाभ्युपाये] जयस्य उपायभूते
 [तस्मिन्] इति * [अस्त्वगतिः] अस्त्वप्रसरः [तवैव नाम] नामेति
 सन्भावनानाम् । अन्वेषान्तु सन्भावनापि नास्त्येति भावः ।
 अतः [त्वं कृती] कृतमस्त्वास्त्येति कृतो कृतार्थः । त्वयाहि
 [अप्रसिद्धमपि अनन्यसाधारणमेव कर्म पुंसां यशसि हि] इदन्तु
 प्रसिद्धम् असाधारणञ्चेति अतियशस्करमिति भावः ॥ १९ ॥

प्रोक्ताहन्वर्थं स्तीति,—

सुरा इति । [एते सुराः समभ्यर्थयितारः] याचितारः [कार्यस्य]
 प्रयोजनं [तवाणां पिष्टपानामपि] सर्वान्धि सर्वसौकार्यम्
 इत्यर्थः । [कर्म न] तव [चापि] न तु अन्येनेति भावः । [अति-
 हिंस्रम्] अतिघातजन्यं [न] [अहो वत] इति अस्मीत्यने ।
 “अहो वतासि स्पृहणीयवीर्य्यः” इति “वतास्यस्य
 वतस्ये च” इति “वतास्यस्य वतास्ये च वतास्ये च” इति

मधुसूते मन्त्राः सहायक्यात्
 असावमुक्तोऽपि सहायक्यात्
 समीरणो नोदयिता भवेति
 व्यादिश्यते केन हुताशनस्य ? ॥ २१ ॥
 तथेति शेषामिव भस्तराश्राम्
 आदाय मूर्धा मदनः प्रतस्थे ।
 ऐरावतास्पतालनकर्कशेन
 हस्तेन पस्पर्शं तदङ्गमिन्द्रः ॥ २२ ॥

इति विश्वः । [सृष्टणीयवोर्योऽसि] आसुर्यविक्रमोऽसि
 “आसुर्यं सृष्टणीयस्य” इति नानार्थकोषः ॥ २० ॥

मधुचेति । हे [मन्त्र] । असी मधुसूते वसन्तोऽपि ।
 साहचर्यात् [सहचरत्वादेव] अनुक्तोऽपि । अत्र रितोऽपि [सहाय
 सहकार्येव] । तथाहि, [समीरणः] वायुः [हुताशनस
 अन्ते] [नोदयिता] प्रेरको भव इति [केन व्यादिश्यते ?] ।
 मधुसमीरणकोः उक्तिमन्तरेण सहायताकरणं सामान्यधर्मः
 च वाक्येनैव वस्तुप्रतिवस्तुभावेन पृथग्निर्दिष्ट इति प्रतिवस्तु
 भासहारोऽयम् । तदुक्तम्, “यत्र सामान्यनिर्देशः पृथक्त्वात्
 इति यदि । अत्रोपस्थापिता सा स्यात् प्रतिवस्तुपभासता
 इति ॥

तथेति । [तथा] पश्चिति [अर्जुः] आसुर्य [विप्रमि
 प्रसाहस्तां मन्त्रासि ।] [मन्त्रासि] [मन्त्रासि] [मन्त्रासि] [मन्त्रासि]
 कोर्तिना” इति विश्वः । [मन्त्रासि] [मन्त्रासि] [मन्त्रासि] [मन्त्रासि]
 इति विश्वः । [मन्त्रासि] [मन्त्रासि] [मन्त्रासि] [मन्त्रासि]

स माधवेनाभिनिहितः सन्तः

रत्या च साधुः सन्तुष्टिः

अङ्गव्ययप्रार्थितकार्यसिद्धिः

स्थाववाश्रमं वैभवतं जंगलम् ॥ २३ ॥

तस्मिन् वने संवमिनां मुनीनां

तपः समाधेः प्रतिकूलवर्ती ।

[मदनः प्रतख्ये] समवप्रविध्यः स्वः (१, ३, २३ पा०) इति
प्राक्तनेपदम् । इन्द्रः [एरावतास्कासनेन] प्रोक्ताहनाशेन ताड-
नेन [कर्कशेन] परुषेण [हस्तेन तदङ्गम्] मदनइहं [पक्षार्थं]
हस्तस्पर्शेन सन्भावयामास इत्यर्थः । शेषामिव चात्रामित्यत्र
साधकबाधकप्रमाणाभावात् उपमोलेचयोः सन्देशसङ्कर
इति । यदि भर्ता शेषापि दत्ता तदा ताम् चात्रामिव इत्यु-
पमा । अथ न दत्ता तर्हि शेषात्वेन उक्ते चिता । शेषादानमु
तन्दिग्धमिति ॥ २३ ॥

स इति । [सः] मदनः [अभिमतम्] प्रविध्य [सख्या]
सुहृदा [माधवेन] चसन्तेन [रत्या] स्वदेव्या [च साधुः] स-
सङ्गमापतितम् इति सभयम् [अनुप्रयातः] सन् तदा [अङ्ग-
व्ययेनापि प्रार्थिता कार्यसिद्धिः] यत्र स तद्योक्तः । शेषा
नृत्वापि सर्वथा वैभवार्थं साधयिष्यामीति कृतनिश्चयः इति-
त्यर्थः । [वैभवतम्] विभवति-भवं [जंगलम्] वनम् [साधुः]
जमान् ॥ २३ ॥

तस्मिन् वने संवमिनां मुनीनां तपः समाधेः प्रतिकूलवर्ती ।
समाधेः तपः समाधेः प्रतिकूलवर्ती । तपः समाधेः प्रतिकूलवर्ती ।
इति ॥ २३ ॥

सङ्कल्पयोगेऽभिमानभूतम्
 चात्मानमाधाय मनुजभूतम् ॥ २४ ॥

कुवेरगुप्तां दिशमुत्तरसी
 गन्तुं प्रवृत्ते समर्थं विलङ्घ्य ।
 दिग्दक्षिणा गन्धर्वहं मुखेन
 व्यलौकनिःश्वासमिवीत्ससर्ज ॥ २५ ॥

मनोभवस्य [अभिमानभूतम्] गर्वहेतुभूतमित्यर्थः । कांठे
 कारणयोः अमिदोपचारः । [चात्मानम्] निजस्वरूपम् [आधाय
 सन्निधाप्य [जजृम्भे] प्रादुर्बभूव वसन्तधर्मान् प्रवर्त्तवामास
 इत्यर्थः ॥ २४ ॥

वसन्तधर्मानाह,—

कुवेरेति । [उत्तरसी] सूर्ये साहसिके च नायके [समयम्
 दक्षिणायनकालं सङ्कल्पकालश्च [विलङ्घ्य] अकार्षे व्यतिक्रम
 कुवेरगुप्ताम्] धनपतिपालितां कुञ्चितशरीरेषु केनचित् रक्षि
 ताश्च उदीचीं स्त्रीलिङ्गाक्षितां काञ्चित् नायिकाश्च [गन्तुम्]
 चञ्चितुं सङ्कल्प्य [प्रवृत्ते] सति [दक्षिणा दिक्] दक्षिण-
 वती नायिकाश्च [मुखेन] अग्रभागेण वल्लोच च । वदतीति
 वहः प्रधापयत् । गन्धर्वहं [गन्धर्वहम्] अजितं व्यलौकिकं
 दुःखेन निःश्वासः तं [अलौकनिश्वासमित्य] “दुःखे बेलके
 अलौकिकमपिवाकायैवसुप्तोः” इति वैजयन्ती । [उत्तरसर्ज]
 प्रवर्त्तवामास अमर्त्तदि उमयोरुत्पत्तेन पराङ्मनासाहसिग्रहे
 सति शिवो हासिष्यात् अस्मिन्निर्गताः दुःखान् निःश्वसन्तीति
 भावः । उत्तरावर्त्ते इति मन्वन्तानिः शङ्कान् इति शङ्कान् ।
 अथ उर्ध्वं चासङ्कारः । न च अभासीतिरेवैवसुप्तेः साहसप्रविष्टा

असृत सद्यः कुसुमान्यशोकः

स्कन्धात् प्रभृत्येव सपञ्चवानि ।

पादेन नापैक्षत सुन्दरीणां

सम्पर्कमाशिक्षितनूपुरेषु ॥ २६ ॥

ति शङ्कितव्यं केवलविशेषणसामर्थ्यात् एव अप्रस्तुतप्रतीती । उक्तिष्ठते अत्र तु दक्षिणेति विशेष्यसामर्थ्यादपि नायिका तीयते । न च श्लेष एव प्रकृताप्रकृतविषयः उभयश्लेषे स्निग्ध-
श्लेषानङ्गीकारात् । तस्मात् शब्दशक्तिभूलोऽयं ध्वनिः । । च व्यलौकिकिःखासरूपचेतनधर्मसम्भावनायै दक्षिणस्यादिशो
नायिकया सह अभेदमासादयन् अभेदलक्षणातिशयोक्त्युप-
पत्तेर्विनी निःश्वासमिवेति वाच्योत्प्रेक्षां निर्वहतीति “वाच्य-
सङ्गद्भूतः” इति उच्यश्यामः ॥ २५ ॥

असृतेति । [अशोकः] वृक्षविशेषः [सद्यः] [स्कन्धात्]
काण्डात् [प्रभृत्येव] स्कन्धादारभ्य इत्यर्थः । भाष्यकारवचनात्
प्रभृतियोगे पञ्चमीति कैयटः । भाष्यञ्च “मूलात् प्रभृत्यथात्
क्षास्ताच्छुवन्ति” इति “कार्तिक्याः प्रभृति आश्रयणायथौ मासि”
इत्यादि । [सपञ्चवानि कुसुमानि असृत] उभयमपि अजी-
वनत् इत्यर्थः । [आशिक्षितो नूपुरः] यस्य तेन । शिक्षधातीः
प्रकर्मकारित्वर्याकर्मकत्वादिना (१, ४, ७२ पा०) कर्त्तरि
इति । [सुन्दरीणां पादेन सम्पर्कम्] ताडनं [नापैक्षत] । “सन्-
पूरवेव शोचरणेनाभिताडनम् । दीर्घं यत् अशोकस्य
ततः पुष्पोद्गमो भवति” इति वसुधो-मन्त्रश्रीहंसिनाः “भाषी-
कतः कुसुमानि असृत शिक्षामासीदिति शिक्षक उत्कृष्टिकी
विभाति” ॥ २६ ॥

सद्यः प्रबालोन्नमनाद्यो
 नीते समाप्तिं मधुचूतवाणे ।
 निवेशयामास मधुचूतवाणान्
 नामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥ २७ ॥
 वर्णप्रकर्षे सति कर्षिकारं
 दुनोनि निर्गन्धतया स्म चेतः ।
 प्रायेण सामग्रविधौ गुणानां
 पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः ॥ २८ ॥

सद्य इति । [मधुः] वसन्त एव इषुकारः [प्रबालोन्नमाः] पद्म
 वाङ्मुरा एव [चाकणि पद्मानि] पद्मा यस्य तस्मिन् । “पा
 वाङ्मुरपक्षयोः” इत्यमरः । नवं चूतं चूतकुसुमं तदेव वाप
 तस्मिन् [मधुचूतवाणे] [समाप्तिं नीते] सति [सद्यः] [मनो
 भवस्य] धन्विनः [नामाक्षराणीव] [द्विरेफान्] भ्रमरान् [निर्
 शयामास] निदधौ । अत्र प्रबालप्रज्ञे इत्याद्येकदेशविरा
 रूपकं मधोरिषुकारत्वं रूपयन् नामाक्षराणीव इत्युत्प्रेक्षा
 निमित्तमित्येकदेशविराप्तिरूपकोत्यापिता इयमुत्प्रेक्षा ॥ २७ ॥

वर्णंति । [कर्षिकारम्] कर्षिकारकुसुमम् । अथयवि
 प्राण्योपश्लेषेभ्यः (४, ३, १३५ पा० वा०) इति सप्तमस्य तर्
 तस्य पुण्यपञ्चमीषु बहुवचसि (४, ३, १३६ पा०) चूक् ए
 मन्ववापि इत्ययम् । [वर्णप्रकर्षे] वर्णोत्कर्षे इति कश्चि [निर्गन्ध
 तया] इत्युक्ता [दुनोनि] दुनीति वा [चेतः] चेतः इति वा
 (३, २, १२८ वा०) भूतात् इति वा । [प्रायेण] प्रायेण इति वा
 विधातुः [प्रवृत्तिः] [गुणानां सामग्रविधौ] सामग्रविधौ इति वा

बालेन्दुवक्राख्यविक्राशभावात्
 बभुः पलाशान्वतिलोहितानि ।
 सद्यो वसन्तेन समानतानां
 मखच्चतानोव वनस्थलोनाम् ॥ २६
 लग्नद्विरेफाञ्जनभीक्ष्णचित्रं
 मुखे मधुश्रीसिलिकं प्रकाशय ।

अथे [पराञ्जुखी] सर्वत्रापि वस्तुनि किञ्चिद्द्वैकत्वं सम्पाद-
 ति यथा चन्द्रे कलङ्कः । अतः कर्षिकारेऽपि नैर्गन्ध्यं युज्यते
 ति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासो-
 लङ्कारः ॥ २८ ॥

बालेन्द्विति । [अविक्राशभावात्] निर्विक्राशत्वात् सुकुल-
 वात् हेतोः [बालेन्दुः] इव [वक्राणि] [अतिलोहितानि]
 तिरक्तानि [पलाशानि] किंशुकपुष्पाणि । “पलाशे किंशुकः
 र्ष” इत्यमरः । [वसन्तेन] पुंसा [समागतानाम्] सङ्गतामां
 वनस्थलोनाम् स्त्रीणां [सद्यः] सद्योदत्तानि पुराणेषु अति-
 तौहित्याभावादिति भावः । [मखच्चतानोव बभुः] अत्र वस-
 तस्य वनस्थलोनाम् विशेषणसाधारण्यात् नायकव्यवहार-
 तीतिः समासोक्तिः तावदस्ति । मखच्चतानोव इति जाति-
 वरूपोक्त्या वक्राख्यौहित्यगुणमिस्ता आगच्छति । सा च
 आयकव्यवहारविशेषसमासोक्तिमभिधीयतीति इत्युच्यते ।
 [वक्राख्यौहित्यगुणमिस्ता] अत्रसुतपुत्रमन्वते समासोक्ति-
 रेवम् इति विदुः । [मधुश्रीसिलिकं] मधुश्रीः [प्रकाशय]
 लङ्गति । [मधुश्रीः] वसन्तसङ्गीः [वक्राख्यौहित्या] एव

रागेण बालारुणकोमलेन

चूतप्रबालोष्ठमलसङ्कार ॥ ३० ॥

मृगाः पियालद्रुममञ्जुगीणां

रजःकणैर्विघ्नितदृष्टिपाताः ।

मदोद्यताः प्रत्यनिलं विञ्चरुः

वनस्थलोर्मर्मरपक्षमोक्षीः ॥ ३१ ॥

चूताङ्गु राखादकषायकराठः

पुंस्कोकिली यत् मधुरं चुकूज ।

[अञ्जनभक्तयः] कञ्जलरचनाः ताभिः [चित्रम्] चित्रवर्णं [तिल-
कम्] पुष्पविशेषमेव तिलकं विशेषकम् । मुखं, प्रारम्भः, तत्कि-
ञ्चैव [मुखे] वक्त्रे [प्रकाश्य] प्रकटय्य [बालारुणकोमलेन]
बालारुणसुन्दरेण [रागेण] अरुणिष्ठा तेनैव लाक्षारोगिण्य चूत-
प्रबाल एवोष्ठस्तं [चूतप्रबालोष्ठम् अलसङ्कार] प्रसाधयामास ।
अथ रूपकालङ्कारः ॥ ३० ॥

मृगा इति । [पियालद्रुमाः] राजादनदृष्ट्याः । “राजादन-
पियालस्य” इत्यमरः । तेषां [मञ्जुगीणां] तासां [रजःकणैः]
[विघ्निताः] सञ्जातविघ्नाः । [दृष्टीनां पाताः] प्रमा दीपां त-
तथोक्ताः [मदोद्यताः] मृगाः [प्रत्यनिलम्] अनिलाभिसुखं
[मर्मराः] मर्मरशब्दवन्तः [पक्षमोक्षीः] जीवपक्षपाताः यास-
ताः [वनस्थलोर्मिषेभ्यः] वनप्रदेशेषु वसन्त एव । “वृक्षकाला-
ध्वगन्तव्याः कर्मसञ्जा प्रकृतमथाम” इति (हरिवंशारिकोक्तेः)
चरतेः सकर्मकत्वम् ॥ ३१ ॥

मनस्विनीमानविधानम्
 तदेव चातं वचनं स्मरन् ॥ ३२ ॥
 हिमव्यपायादिभ्यश्चाराणाम्
 चापाण्डरीभूतमुखच्छवीनाम् ।
 स्वे दोहमः किम्युहवाङ्मनां
 चक्रे.पदं पत्रविशेषकेषु ॥ ३३ ॥
 तपस्विनः स्थायुवनौकसस्ताम्
 चाकालि हीं वीच्य मधुप्रवृत्तिम् ।

चूर्तेति । [चूताङ्गुराणामास्त्रादेन] [कषायकण्ठः] रक्त-
 कण्ठः । “सुरभावपथे रक्ते कषाय इति केयवः” । पुमान् कौकिलः
 [पुंस्कोकिलः] पुंश्चक्षुं प्रागल्भ्यद्योतनार्थम् । [मधुरं चुकूज]
 इति [यत्] [तत्] कूजनम् [एव] [मनस्विनीनां मानविधाते]
 तेनिरासे [दक्षम्] [स्मरस्व वचनम्] मानं स्वजतेति चाच्चा-
 वचनं [जातम्] कौकिलकूजितश्रवणानन्तरं स्मराङ्गता इव
 मानं जघुः इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

हिमेति । [हिमस्य व्यपायात्] अपगमात् [विशदाः]
 गौरजाः [अधराः] शोभाः यासां तासाम् [चापाण्डरीभूतमुख-
 च्छवीनाम्] कुङ्कुमपरिहारादिति भावः । किम्युहवाङ्मनाम्
 पत्रविशेषकेषु पत्ररचनात् [स्वे दोहमः पदं चक्रे] घर्मोद-
 गात् स्वे दोहयोऽभूदित्यर्थः । विशदाशरत्वं मधुच्छट्टराहि-
 यादिति भावः । हिमस्य तास्यो विजोहे-ऽङ्गु मधुच्छट्टं मीत-
 म्यात् घर्मोदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

तपस्विन इति । [स्वाचीवेनमौकः] शिवां ते [तपस्विनः]

प्रयत्नसंज्ञाभिन्नविद्यया

कथञ्चिद्विद्या मन्त्राणां कथञ्चिद्विद्याः ॥ २४ ॥

तं देशमारोपितं यथा

रतिद्वितीये मन्त्रे प्रपद्ये ।

०१०२६१२०१

काष्ठागतत्वे हरसातुविहं

इन्द्रानि भावं क्रियया विवदुः ॥ २५ ॥

तत्रत्या मुनयः । समानकाल आद्यन्तावस्थाः [आकालिकौम्] अकालभवत्वात् उत्पत्त्यनन्तरविनाशिनोमित्यर्थः । आकालिकलाद्यन्तवचन इति (५, १, ११४ पा०) समानकालादिकात् प्रत्ययः प्रकृतेराकाल आदेशश्च निपातितः । टिड्वाचञित्यादिना ङीष् (४, १, १५ पा०) । केचिदकालात् देहाध्यात्मवित्वाद्भवार्थे ङित्याहुः । ताम् आकालिकीं [मधुप्रवृत्तिम्] [वीक्ष्य] [प्रयत्नेन संसृजितविक्रियायाम्] निरुच्यविकाराणामनसां [अथञ्चिद्विद्याः] नियन्तारः [बभूवुः] ॥ २४ ॥

तमिति । [आरोपितम्] अधिष्ठातृत्वं कृतम् [पुण्यचापम्] येन तस्मिन् [रतिद्वितीया] यस्व तस्मिन् रतिसहायि [मद्वे तं देशम्] आस्थाचमम् [प्रपद्ये] प्राप्ते सति [इन्द्रानि] स्वांराशि कथञ्चिद्विद्या च सिद्धयन्ति [काष्ठा] चत्वारः । "काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि" इत्यमरः । ताम् [वतः] यः [वीक्ष्य] इह साधननिबन्धनः प्रेमापराधः ममताभिमानः । प्रेमा नाप्रियता इव प्रेम इव इत्यमरः । यः प्रपद्ये [इह] तेन [पनुविदुः] मनुविदुः [मन्त्राणां] मन्त्राणां [कथञ्चिद्विद्याः] [क्रियया] कार्यभूतया चेष्टया [विवदुः] प्रपद्ये चत्वारः काष्ठागतत्वे इत्यर्थः ॥ २५ ॥

मधु द्विरेफः कुमुद्वेकपौ ।
 पपौ प्रियां स्वामनुवर्त्तमानः ।
 मृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षी
 मृगीमकण्डूयत कृष्णाशारः ॥ ३६ ॥
 ददौ रसात् पङ्कजरेणुगन्धि
 गजाय गण्डूषजलं करिणः ।

तावेष्टा आह मध्वित्वादिभिस्तुभिः—

मध्विति । द्वौ रेफौ वर्णविशेषौ यस्य सः [द्विरेफः] भ्रमरः ।
 उपचारासदर्थोऽपि द्विरेफ उच्यते । यथाह कौयटः,—“शब्द-
 धर्मेणाप्यर्थस्य व्यपदेशो दृश्यते यथा भ्रमरशब्दस्य द्विरेफत्वात्
 द्विरेफो भ्रमरः । [कुमुदमम्] एव [एकम्] साधारणम् [पापम्]
 तस्मिन् [मधु] मकारन्दम् । “मधु मद्ये पुष्परसे” इति विश्वः ।
 [स्वां प्रियाम्] भङ्गीम् [अनुवर्त्तमानः] अनुसरन् [पपौ]
 तत्प्रीतशेषं पपौ इत्यर्थः । कृष्णाशारी शारः शवसश्च [कृष्ण-
 शारः] कृष्णशरः । वर्षो वर्षेनेति (१) (२,१,६५पा०) समासः ।
 [स्पर्शेन] स्पर्शसुखेन [निमीलिताक्षीम्] [मृगीम्] [मृङ्गेण
 मकण्डूयत] कर्षितवान् । कण्डूदिभ्यो ययिति (१,१,२०
 पा०) यक् ततः कर्त्तरि कण्डू ॥ ३६ ॥

इहायिति । [रसात्] अतिरागम् [करिणः] करिणी ।
 “करिणुमिमांसी नैभ” इत्यमरः । पङ्कजाक्षी इति पङ्कजं
 तस्य रसः पङ्कजस्य तस्य मन्वीऽस्मासीति [पङ्कजरेणुगन्धि]

(१) वर्षेणाप्यर्थेन सर्ववाचकः समसस्य सत्त्वात्पुनः ।

अर्धोपभुक्तेन विसेन जाया

सम्भाषयामास स्वाहनाका ॥ ३७ ॥

गीतान्तरेषु अमवारिलेगैः

किञ्चित्समुच्छासितपत्रलिखम् ।

पुष्पासवाघूर्षितनीचशीभि

प्रियामुखं किम्युत्पद्युचुम्बे (म्ब) ॥ ३८

पर्याप्तपुष्पस्तवकस्तनाभ्यः

स्फुरत्प्रबालोष्ठमनोहराभ्यः ।

[गण्डूषजलम्] मुखान्तर्धृतजलम् [गजाय] ददौ । [स्वाहनाका] चक्रवाकः [अर्धम्] यथा तथा [उपभुक्तेन] अर्धजम्बे
[विसेन जायां सम्भाषयामास] स्वजम्बशेवं ददौ इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

गीतेति । [किम्युत्पद्युः] किन्नरः [अमवारिलेगैः] खं दीद
विन्दुभिः [किञ्चित्] ईषत् [समुच्छासिताः] विस्त्रेपिताः [पत्र
लिखाः] वस्त्र तत् पुष्पासवासवः मखं [पुष्पासवः] पुष्पोद्भव-
मखमित्यर्थः कसन्ते मधुकस्र सम्भवात् । पुष्पवासितमिति
केचित् । तत्र [आघूर्षिताभ्याम्] उद्वन्तान्ताभ्यां [निष्ठाभ्याम्]
[शोभते] इति तदोक्तं [प्रियामुखम्] [गीतान्तरेषु] शीतमखं
[चुचुम्बे (म्ब)] ॥ ३८ ॥

अर्धोपभुक्तेन विसेन जाया सम्भाषयामास स्वाहनाका चक्रवाकः [स्वाहनाका]
याया [ताया] स्वाहनाकोपसर्गमात् अर्धोपभुक्तेन विसेन जाया
(४. १. ३३. ३४) विसेन जाया म दीद । [स्फुरत्प्रबालोष्ठमनोहराभ्यः]
पत्रवा एव [विसेन] विसेन [मनोहराभ्यः] [पत्रवा] पत्रवा [वचन]
ताभ्यः चक्रवाकम् [स्वाहनाका] विसेन जाया म दीद ।

लताबधूभ्यस्तरवोऽप्यवापुः

विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ॥ ३६ ॥

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्

हंरः प्रसङ्ख्यानपरो बभूव ।

आत्मेऽवराणां न हि जातु विघ्नाः

समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥ ४० ॥

लतागृहद्वारगतोऽथ नन्दौ

वामप्रकोष्ठार्पितहेमवेत्रः ।

[विनम्राः शाखाः] एव [भुजाः] तैः [बन्धनान्यवापुः] ताभिः
मालिङ्गिता इत्यर्थः । स्थावराणामपि मदनविकारोऽभूत्
किमुतान्येषाम् इति भावः । एतच्च तरुलतानामपि चेतन-
मात् उक्तम् । यथाह मनुः—“अन्तःसंज्ञा भवत्येते सुखदुःख-
प्रमन्विताः” इति (१ अ० ४६ श्लो०) । अत्र रूपकालङ्कारः ॥३६॥

श्रुतेति । [तस्मिन् क्षणे] वसन्ताविर्भावकाले भगवान् [हंरः]
[श्रुताप्सरोगीतिरपि] दिव्याङ्गनागानमाकर्णयन्नपि इत्यर्थः ।
[प्रसङ्ख्यानपरः] आत्मानुसन्धानपरः [बभूव] [हि] तथाहि
[आत्मनः] चित्तस्य [ईश्वराणाम्] नियन्तृणां वशिनमित्यर्थः ।
वेहन्यन्ते एभिरिति [विघ्नाः] प्रत्यूहाः । अर्थे कप्रत्ययः ।
जातु] कदाचिदपि [समाधिभेदे] समाधिभङ्गने [प्रभवः]
प्रमर्था न [भवन्ति] ॥ ४० ॥

श्रुतेति । [अथ] [लतागृहद्वारम्] [गतः] [वामे प्रकोष्ठे]
[अर्पितहेमवेत्रः] चारितहेमदण्डः [नन्दौ] नन्दिकेश्वरः ।
“नन्दौ अङ्गरिटस्तच्छुनन्दिनौ नन्दिकेश्वरः” इति कोषः ।

सुखापितैकाङ्गुलिसंज्ञयैव
 मा चापलायेति गणान् व्यनैषीत् ॥ ४१ ॥
 निष्कम्पवृक्षं निभृतद्विरेफं
 मूकाण्डजं शान्तमृगप्रचारम् ।
 तच्छासनात् काननमेव सर्वं
 चित्रार्पितारम्भमिवावतस्थे ॥ ४२ ॥
 दृष्टिप्रपातं परिहृत्य तस्य
 कामः पुरः शुक्रमिव प्रयागे ।

[मुखे अर्पितायाः] सरोषविस्मयस्तिमितावलोकं निहितायाः
 [एकस्या अङ्गुलीः] तर्जण्याः [संज्ञया] सूचनया [एव] “संज्ञा
 स्वाञ्चेतना नाम हस्ताद्यैरर्थसूचना” इत्यमरः । [गणान्] प्रम-
 थान् [चापलाय] चापलं कर्तुम् [मा] भवतेति । क्रियार्थोप-
 पदस्येत्यादिना चतुर्थी । [व्यनैषीत्] शिञ्चितवान् ॥ ४१ ॥

न केवलं गणा एव विनीताः, किन्तु जरायुजादिचतुर्विधं
 प्राणुजातमपीत्याह,—

निष्कम्पेति । [निष्कम्पवृक्षम्] इदम् उद्भिज्जोपलक्षणम् ।
 [निभृतद्विरेफम्] निखलभृङ्गं स्वेदजोपलक्षणमेतत् । [मूका-
 ण्डजम्] निःशब्दपक्षिसरीसृपादिकम्, एतेन अण्डजजातिरुक्ता ।
 [शान्तमृगप्रचारम्] जरायुजोपलक्षणमेतत् । [सर्वम् एव कान-
 नम्] [तच्छासनात्] नन्दीश्वराज्ञया [चित्रार्पितारम्भम्]
 चित्रलिखितारम्भम् [इवावतस्थे] “नृ-गवाद्या जरायुजाः ।
 स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः । उद्भिदसार-
 गुल्माद्याः” इत्यमरः ॥ ४२ ॥

प्रान्तेषु संसक्तानमेरुशाखा
 ध्यानास्पदं भूतपतेर्विवेशं ॥ ४३ ॥
 सं देवदारुद्रुमवेदिकायां
 शादूर्लचर्मव्यवधानवत्याम् ।
 आसीनमासन्नशरीरपातः
 त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श ॥ ४४ ॥

दृष्टीति । [कामः] [प्रयाणे] यात्रायां पुरोगतः शुक्रो
 गस्मिन् देशे तं [पुरःशुकम्] देशम् [इव] । “प्रतिशुकं प्रतिबुधं
 त्यङ्गारकमेव च । अपि शक्रसमो राजा हृतसैन्यो निवर्त्तते॥”
 इति प्रतिषेधात् । [तस्य दृष्टिप्रपातम्] दृग्विषयं [परिच्छत्य]
 प्रान्तेषु पार्श्वदेशेषु [संसक्ताः] अन्योऽन्यसंसृष्टाः [नमेरुणाम्]
 वरपुत्रागानां [शाखाः] यस्य तत् । तिरोधानयोग्यमिति
 भावः । [भूतपतेः] शिवस्य [ध्यानास्पदम्] समाधिस्थानम् ।
 प्रास्पदं प्रतिष्ठायामिति (६, १, १४६ पा०) निपातः ।
 [विवेश] ॥ ४३ ॥

स इति । [आसन्नशरीरपातः] आसन्नमृत्युः [सः] कामः
 शादूर्लचर्मणा व्यवधानवत्याम् व्याघ्रचर्मास्तृतायामित्यर्थः ।
 “मोक्षयौर्ध्वाघ्रचर्मणि” इति प्राशस्त्यादिति भावः । [देव-
 दारुद्रुमवेदिकायामासीनम्] उपविष्टं [संयमिनम्] समाधि-
 निष्ठः [त्रियम्बकम्] त्रिनेत्रं [ददर्श] । त्रियम्बकमित्युक्तेः पाद-
 पूरणव्यवस्थासाधित्रियम्बकमिति पादपूरणार्थोऽयमित्युक्तादेश-
 ष्छान्दसः, महाकविप्रयोगात् अभियुक्तेः अङ्गीकृतः । केचि-
 त्साहसिकाः त्रिसोचनमिति पठुः ॥ ४४ ॥

१. २३. ४५

पर्यङ्कबन्धस्थिरपूर्वकाय-

ऋज्वायतं सन्नमितोभयांसम् ।

उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्

प्रफुल्लराजीवमिवाङ्गमध्ये ॥ ४५ ॥

भुजङ्गमोन्नद्धजटाकलापं

कर्णावसक्तद्विगुणाक्षसूत्रम् ।

करुणप्रभासङ्गविशेषनीलां

कृष्णात्वचं ग्रन्थिमतीं दधानम् ॥ ४६ ॥

तमेव देवं षड्भिः श्लोकेर्वर्णयति,—

पर्यङ्केति । [पर्यङ्कबन्धेन] वीरासनेन [स्थिरपूर्वकायम्] निश्च
लोत्तरार्द्धम् ऋजुरायतश्च [ऋज्वायतः] तं [सन्नमितौ उभौ
अंती] यस्य तं तथोक्तम् । वृत्तिविषये उभयशब्दस्थाने उभय-
शब्दप्रयोग इत्युक्तं कैयटेन । [उत्तानः] ऊर्ध्वतलो यः [पाणि-
द्वयस्य सन्निवेशः] संस्थानं तस्मात् [अङ्गमध्ये प्रफुल्लम्] (१)
[राजीवं] पङ्कजं यस्य तम् [इव] स्थितम् । वीरासने वशिष्ठः,—
“एकं पादमथैकस्मिन् विन्ध्यसेदुरुसंस्थितम् । इतरस्मिन्
तथैवोरुं वीरासनमुदाहृतम् ॥” इति । तथा योगसारे,—“उत्ता-
निते करतले करमुत्तानितं परम् । आदायाङ्गगतं कृत्वा ध्यायि-
त्यस्तस्य सोऽन्तरम् ॥” इति ॥ ४५ ॥

भुजङ्गमेति । [भुजङ्गमेन] [उन्नद्धः] उन्नमय्य बद्धः [जटा-
कलापः] येन तं तथोक्तं [कर्णावसक्तम्] कर्णावसक्तस्वीत्यर्थः ।
अत एव [द्विगुणम्] द्विराहृतम् [अक्षसूत्रम्] अक्षमाला यस्य

(१) प्रपूर्वात् फुल्लविकाशे इत्यस्मात् पचाद्यच् ।

किञ्चित्प्रकाशस्तिमितोग्रतारैः
 भ्रूविक्रियायां विरतप्रसङ्गैः ।
 नेत्रै रविस्पन्दितपद्ममालैः
 लक्ष्योक्ततन्नाणमधोमयूखैः ॥ ४७ ॥
 अष्टष्टिसंरम्भमिवाम्बुवाहम्
 अपामिवाधारमनुत्तरङ्गम् ।
 अन्तश्चराणां मरुतां निरोधात्
 निवातनिष्कम्पमिव प्रदीपम् ॥ ४८ ॥

तं [कण्ठप्रभाणाम्] [सङ्गेन] मिश्रणेन [विशेषनीलाम्] अति-
 नीलां [ग्रन्थिमतीम्] बन्धनयुक्तां [क्षणत्वचम्] क्षणसृगाजिनं
 [दधानम्] ॥ ४६ ॥

किञ्चिदिति । [किञ्चित्प्रकाशाः] ईषत्प्रकाशाः [स्तिमिताः]
 निश्चलाः [उग्राः] च [ताराः] कनौनिका येषां तैः । “तार-
 कृष्णः कनौनिका” इत्यमरः । [भ्रूविक्रियायाम्] भ्रूवि-
 क्षेपे [विरतप्रसङ्गैः] प्रसक्तिरहितैः [अविस्पन्दितपद्ममालैः]
 अचलितपद्मपङ्क्तिभिः अधःप्रसृता मयूखा येषां तैः [अधो-
 मयूखैर्नेत्रैः] त्रिनेत्रत्वाद् बहुवचनं । [लक्ष्योक्ततन्नाणम्] नासाग्र-
 निविष्टदृष्टिमित्यर्थः । “करणान्यवद्विष्कृत्य श्वाणुवन्निश्चला-
 त्मकः । आत्मानं हृदये ध्यायन्नासाग्रन्यस्तलोचनः ॥” इति योग-
 सारे ॥ ४७ ॥

अष्टष्टीति । अन्तश्चरन्तीति [अन्तश्चराः] तेषां [मरुताम्]
 प्राणादीनां [निरोधात्] हेतोः [अष्टष्टिसंरम्भम्] अविद्यमान-
 वर्षसम्भ्रमम् [अम्बुवाहमिषं] स्थितम् । एतेन प्राणनिरोधः

कपालनेत्रान्तरलब्धमार्गैः
 ज्योतिःप्ररोहैरुदितैः शिरस्तः ।
 मृणालसूत्राधिकसौकुमार्यां
 बालस्य लक्ष्मीं ग्लपयन्तमिन्दोः ॥ ४६ ॥
 मनो नवद्वारनिषिद्धवृत्ति
 हृदि व्यवस्थाप्य समाधिवश्यम् ।
 यमक्षरं चेन्नविदो विदुस्तम्
 आत्मानमात्मन्यवलीकयन्तम् ॥ ५०

सूचितः । [अनुत्तरङ्गम्] अनुवृत्तरङ्गम् [अपामाधारम्] हृद-
 मिव स्थितम् । एतेन अपाननिरोधः सूचितः । तथा [निवाते]
 निर्वातदेशे [निष्कम्पम्] निश्चलं [प्रदोषमिव] स्थितम् । एतेन
 अशेषवायुनिरोधः सूचितः । “निवातावाश्रयावाती” इत्यमरः
 ॥ ४८ ॥

कपालेति । [कपालनेत्रान्तरेण] ब्रह्मकरोटिनेत्रविवरेण
 [लब्धमार्गैः] शिरस्तो ब्रह्मरन्ध्रात् । पञ्चम्यास्तसिल् । [उदितैः]
 उद्भूतैः [ज्योतिःप्ररोहैः] तेजोऽङ्कुरैः [मृणालसूत्राधिकं सौकु-
 मार्यम्] मार्दवं यस्यास्तां [बालस्येन्दोः] शिरश्चन्द्रस्य [लक्ष्मीं
 ग्लपयन्तम्] ॥ ४९ ॥

मन इति । [नवद्वारनिषिद्धा] निवर्त्तिता [वृत्तिः]
 सञ्चारो यस्य तत् तथोक्तं, [समाधिना] प्रणिधानेन [वश्यम्]
 वशङ्कतम् । यत्प्रत्ययः । “प्रणिधानं समाधानं समाधिः समा-
 श्रयि” इति हलायुधः । [मनः हृदि] हृदयाख्ये षधिष्ठाने
 [व्यवस्थाप्य] । तथाच वशिष्ठः,—“यतो निर्याति विषयान्

स्मरस्तथाभूतमयुग्मनेत्रं
पश्यन्नदूरात् मनसाप्यधृष्यम् ।

नालक्षयत् साध्वससन्नहस्तः

स्रस्तं शरं चापमपि स्वहस्तात् ॥ ५१ ॥

निर्वाणभूयिष्ठमथास्य वीर्यं
सन्धुक्षयन्तीव वपुर्गुणेन ।

अनुप्रयाता वनदेवताभ्याम्

अदृश्यत स्थावरराजकन्या ॥ ५२ ॥

यस्मिंश्चैव प्रलीयते । हृदयं तद्विजानीयात् मनसः स्थितिकार-
णम् ॥” इति । [क्षेत्रविदुः] क्षेत्रज्ञाः पुरुषाः । [यम्] न क्षरतीति
[अक्षरम्] अविनाशिनं [विदुः] विदन्ति । विदो लटो वेति
(३, ४, ८३ पा०) भेर्जुस् । तम् [आत्मानम् आत्मनि] स्वस्मिन्
[अवलोकयन्तम्] साक्षात्कुर्वन्तं स्वातिरेकेण परमात्मनोऽभावा-
दिति भावः ॥ ५० ॥

स्मर इति । [स्मरः] कामः [तथाभूतम्] पूर्वोक्तरूपं [मन-
साप्यधृष्यमयुग्मनेत्रम्] विषमाक्षम् [अदूरात्पश्यन्] [साध्वसेन
सन्नहस्तः] विश्लथपाणिः सन् [स्वहस्तात् स्रस्तं शरं चापमपि]
वापञ्च [नालक्षयत्] न विवेद भीतो मुञ्चतीति भावः ॥ ५१ ॥

निर्वाणोति । [अथ] निर्वाणेन नाशेन भूयिष्ठम् [निर्वाण-
भूयिष्ठम्] नष्टप्रायमित्थर्थः [अस्य] स्मरस्य [वीर्यम्] बलं
[वपुर्गुणेन] सौन्दर्येण [सन्धुक्षयन्तीव] पुनरुज्जीवयन्तीव
स्थिता [वनदेवताभ्याम्] सखीभूताभ्याम् [अनुप्रयाता] अनु-
गता [स्थावरराजकन्या] पार्वती [अदृश्यत] दृष्टा ॥ ५२ ॥

अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागम्
 आकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ।
 मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवारं ^{नेत्रिभ. क. म. १५}
 वसन्तपुष्पाभरणं बहन्ती ॥ ५३ ॥
 आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां
 वासो वसाना तरुणार्करागम् ।
 पर्याप्तपुष्पस्तवकावनम्रा
 सञ्चारिणी पल्लविनी लतेव ॥ ५४ ॥
 सस्तां नितम्बाद्वलम्बमाना
 पुनः पुनः केशरदामकाञ्चीम् ।

तामेवाह चतुर्भिः,—

अशोकेति । [अशोकपुष्पेण निर्भर्त्सिताः] तिरस्कृताः [पद्म-
 रागाः] येन तत् तथोक्तम् [आकृष्टहेमद्युतीनि] आकृतस्वर्णाभ-
 रणवर्णानि [कर्णिकाराणि] यस्मिन् तत् तथोक्तं [मुक्ताकलापी-
 कृतानि सिन्धुवाराणि] निर्गुण्डीकुसुमानि यस्मिन् तत् ।
 “सिन्धुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि” इत्यमरः । [वसन्त-
 पुष्पाणि एवाभरणं बहन्ती] ॥ ५३ ॥

आवर्जितेति । [स्तनाभ्यां किञ्चिदावर्जिता] ईषदानमितेव
 [तरुणार्कस्य रागः] इव रागो यस्य तत् बालार्करागम्
 इत्यर्थः । उपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च (२, २, २४
 पा०वा०) । [वासो वसाना] आच्छादयन्ती । अत एव [पर्याप्त-
 पुष्पस्तवकावनम्रा पल्लविनी] किञ्चलयवती [सञ्चारिणी लतेव]
 स्थितेति शेषः ॥ ५४ ॥

न्यासोक्ततां स्थानविदा स्मरेण
 मौर्वीं द्वितीयामिव कामुकास्य ॥ ५५ ॥
 सुगन्धिनिःश्वासविवृद्धदृष्टां
 विम्बाधरासन्नचरं द्विरेफम् ।
 प्रतिक्षणं सभ्रमलोलदृष्टिः
 लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥ ५६ ॥
 तां वीक्ष्य सर्वावयवानवद्यां
 रतेरपि क्लौपदमादधानाम् ।

सस्तामिति । [स्थानविदा] निक्षेपयोग्यस्थानवेदिना [स्मरेण
 न्यासोक्तताम्] निक्षेपोक्तताम् । कामुकास्ये प्रभवतीति [कामु-
 कास्य] धनुः । कामुकास्ये उक्तञ् (५, १, १८३ पा०) इत्युक्तञ् प्रत्ययः ।
 तस्य [द्वितीयां मौर्वीमिव] स्थिताम् । अत्र हि न्यस्ता मौर्वी
 उत्तरत्र हरवैरनिर्यातनाय उपयुज्यते इति भावः । [नितम्बात्
 सस्ताम्] चलितां [किशरदाम] वकुलमाला सैव [काञ्ची] तां
 [पुनःपुनरवलम्बमाना] हस्तेन धारयन्ती ॥ ५५ ॥

सुगन्धीति । [सुगन्धिभिः निःश्वासैः विवृद्धदृष्टाम्] विम्ब-
 तुष्योऽधरः [विम्बाधरः] वृत्तौ मध्यमपदलोपः स्यात् इति
 वामनः । तस्य [आसन्नचरम्] सन्निकृष्टचरं [द्विरेफम्] भृङ्गम्
 [प्रतिक्षणम्] [सभ्रमेण लोलदृष्टिः] चञ्चलाञ्ची सती [लीलार-
 विन्देन निवारयन्ती] ॥ ५६ ॥

तामिति । [सर्वावयवेषु अनवद्याम्] अगर्ह्याम् । अवद्य-
 पश्येति (३, १, १०१ पा०) निपातः । [रतेः अपि] कामकलत्रस्त्रापि
 [क्लौपदम्] लज्जानिमित्तम् [आदधानाम्] न्यूनतामावह-

जितेन्द्रिये शूलिनि पुष्पचापः
 स्वकार्यसिद्धिं पुनराश्रयंसे [स] ॥५७॥
 भविष्यतः पत्युरुमा च शम्भोः
 समाससाद् प्रतिहारभूमिम् ।
 योगात् स चान्तः परमात्मसंज्ञं
 दृष्ट्वा परं ज्योतिरुपारराम ॥ ५८ ॥
 ततो भुजङ्गाधिपतेः फणाद्यैः
 अधः कथञ्चिद्भृतभूमिभागः ।

स्तौमित्यर्थः । [ताम्] पार्वतीं [वीक्ष्य] [पुष्पचापः] कामः
 [जितेन्द्रिये] दुर्जयेऽपि इत्यर्थः । [शूलिनि] शिवे विषये
 [स्वकार्यसिद्धिम्] पुनराश्रयंसे (स) चकमे । पूर्वं साध-
 ससन्नहस्त इत्यादिना कार्यसिद्धेः उन्मूलितत्वाभिधानादिह
 पुनरित्युक्तम् ॥ ५७ ॥

भविष्यत इति । [उमा च भविष्यतः पत्युः शम्भोः प्रति-
 हारभूमिम्] द्वारदेशं [समाससाद्] । “स्त्री द्वार्वारं प्रतिहारि”
 इत्यमरः । [सः] शम्भुः [च] [अन्तः] [परमात्मा] इति
 [संज्ञा] यस्य तत् [परम्] मुख्यम् । “परं दूरान्धसुख्येषु” इति
 यादवः । [ज्योतिर्दृष्ट्वा] साक्षात् कृत्य । [योगात्] ध्यानात् ।
 “योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु” इत्यमरः । [उपा-
 रराम] उपारमत् । व्याङ्परिभ्यो रमः (१, ३, ८३ पा०) इति
 परस्मैपदम् ॥ ५८ ॥

तत इति । [ततो भुजङ्गाधिपतेः] शेषस्य [फणाद्यैः]
 [अधः] भूमेरधः [कथञ्चित्] अतियत्नेन [भृतो भूमिभागः]

शनैःकृतप्राणविमुक्तिरीशः

पर्यङ्कबन्धं निविडं विभेदं ॥ ५९ ॥

तस्मै शशंस प्रणिपत्य नन्दी

शुश्रूषया शैलसुतामुपेताम् ।

प्रवेशयामास च भर्तुरेनां

भूक्षेपमात्रानुमतप्रवेशाम् ॥ ६० ॥

तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्वं

स्वहस्तलूनः शिशिरालयस्य ।

सोपवेशनभूभागो यस्य सः तथोक्तः । वायुधारणाहितलाघव-
निवृत्त्या भगवतो गुरुत्वादिति भावः । [शनैः] कृता प्राणानां
प्राङ्निरुत्थानां विमुक्तिः पुनः सञ्चारो येन सः [कृतप्राणविमुक्तिः]
[दंशो निविडम्] दृढं [पर्यङ्कबन्धम्] वीरासनम् [विभेदं]
शिशिलीचकार ॥ ५९ ॥

तस्मा इति । अथ [नन्दी तस्मै] भगवते । क्रियाग्रह-
णात् (१) चतुर्थी । [प्रणिपत्य] नमस्कृत्य [शुश्रूषया] सेवया
निमित्तेन [उपेताम्] सेवार्थमागताम् इत्यर्थः । [शैलसुतां
शशंसं] निवेदयामास । [भर्तुः] स्वामिनः [भूक्षेपमात्रेण]
भूसंज्ञयैव [अनुमतप्रवेशाम्] अङ्गीकृतप्रवेशाम् [एनाम्]
शैलसुतां [प्रवेशयामास च] ॥ ६० ॥

तस्या इति । [तस्याः] पार्वत्याः [सखीभ्यां] पूर्वोक्ताभ्यां
[स्वहस्तेन लूनः] उपचितः [पङ्कवभङ्गभिन्नः] किशलयशकल-

(१) कर्मणा यमभिप्रैतीति (१,४,३२पा०) सूत्रे कर्मपदेन
क्रियया अपि ग्रहणस्य वार्तिककृतोक्तत्वात् क्रियोद्देश्यतया
व्युत्पन्नत्वम् ।

व्यकीर्यत त्राम्बकपादमूले
 पुष्पोच्चयः पल्लवभङ्गभिन्नः ॥ ६१ ॥
 उमापि नीलालकमध्यशोभि
 विस्रंसयन्ती नवकर्णिकारम् ।
 चकार कर्णाच्युतपल्लवेन
 मूर्ध्ना प्रणामं वृषभध्वजाय ॥ ६२ ॥
 अनन्यभाजं पतिमाप्नुहीति
 सा तथ्यमेवाभिहिता भवेन ।
 न हीप्रवरव्याहृतयः कदाचित्
 पुष्णन्ति लोके विपरोतमर्थम् ॥ ६३ ॥

भिन्नः [शिशिरालयस्य] वसन्तस्य सम्बन्धी [पुष्पोच्चयः] पुष्प-
 प्रकरः । हस्तादाने चेरस्तेय इति (३, ३, ४० पा०) घञ्-
 विषयत्वात् कवीनामयं प्रामादिकः प्रयोग इतिवत्तमः ।
 [त्राम्बकपादमूले] [प्रणिपातपूर्वं] प्रणतिपूर्वकं [व्यकीर्यत]
 विच्छिन्नः ॥ ६१ ॥

उमापीति । [उमापि नीलालकानां मध्ये शोभते] इति
 तथोक्तम् अलकन्यस्तमित्यर्थः । [नवकर्णिकारं विस्रंसयन्ती]
 [कर्णाच्युतः पल्लवः] यस्य तेन [मूर्ध्ना वृषभध्वजाय प्रणामं
 चकार] । क्रियाग्रहणात् सम्प्रदानत्वम् ॥ ६२ ॥

अनन्येति । [सा] कृतप्रणामा देवी [भवेन] हरेण अन्या
 न भजतीति [अनन्यभाजम्] भजो शिवरिति (३, ३, ४२
 पा०) शिवप्रत्ययः । सर्वनीचो वृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंवन्भावः ।
 [पतिमाप्नुहीति तथ्यम्] सत्यम् [एवाभिहिता] उक्ता उत्तरव

कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य
पतङ्गवद्वङ्गिमुखं विविद्धुः ।

उमासमक्षं हरबहलक्ष्यः

शरासनज्यां मुहुराममर्शं ॥ ६४ ॥

अथोपनिन्द्ये गिरिशाय गौरी

तपस्विने ताम्ररुचा करेण ।

विशोषितां भानुमतो मयूखैः

मन्दाकिनौपुष्करवीजमालाम् ॥ ६५ ॥

तथैव सन्नवादिदि भावः । अभिदधातेः नुवर्थस्य दुहादित्वात्
अप्रधाने कर्मणि क्तः । तथाहि [ईश्वरव्याहृतयः] महापुरुषो-
क्तयः [कदाचित्] अपि [लोके] भुवने । “लोकस्तु भुवने जने”
इत्यमरः । [विपरीतम्] विसंवादिनम् [अर्थम्] अभिधेयं [न
पुष्पान्ति] न बोधयन्तीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

कामस्त्विति । [कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य] उमासन्नि-
भ्रानात् अयमेव बाणप्रयोगसमय इति ज्ञात्वा पतङ्गेन तुल्यं
[पतङ्गवत्] शलभवत् । “समी पतङ्गशलभौ” इत्यमरः । तेन
तुल्यं क्रिया चेदितिरिति (५, १, ११५ पा०) वतिप्रत्ययः ।
[वङ्गिमुखं विविद्धुः] प्रवेष्टुमिच्छुः । विशतिः सनन्तादुप्रत्ययः ।
उमायाः समक्षम् [उमासमक्षम्] अक्ष्योः समीपम् । अव्ययी-
भावे शरत्वभृतिभ्य इति (५, ४, १०७ पा०) समासान्तोऽच्-
प्रत्ययः । [हरि बहलक्ष्यः] सन् [शरासनस्य ज्याम्] मौर्वीम्
[मुहुराममर्शं] परामृष्टवान् ॥ ६४ ॥

अदोषेति । [अथ गौरी] तपोऽस्यास्तीति तपस्वी ।

प्रतिग्रहीतुं प्रणयिप्रियत्वात्
 त्रिलोचनस्तामुपचक्रामे च ।
 सम्मोहनं नाम च पुष्पधन्वा
 धनुष्यमोघं समधत्त बाणम् ॥ ६६ ॥
 हरस्तु किञ्चित् परिलुप्तधैर्यः
 चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
 उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे
 व्यापारयामास विलोचनानि ॥ ६७ ॥

अस्माया मेधा स्रजो विनिरिति (५, २, १२१ पा०) विनिप्रत्ययः ।
 तस्मै [तपस्विने] [गिरिशाय ताम्बरुचा] रक्तवर्णेन [करेण]
 [भानुमतः] अंशुमतः [मयूखैर्विशोधिताम्] मन्दाकिन्याः [पुष्क-
 राणि] पद्मानि तेषां [वीजानि] तेषां [मालाम्] जंपमास्तिकाम्
 [उपनिन्द्ये] समर्पितवती ॥ ६५ ॥

प्रतिग्रहीतुमिति । [त्रिलोचनश्च प्रणयिप्रियत्वात्] अर्थि-
 प्रियत्वात् [ताम्] अक्षमालां [प्रतिग्रहीतुम्] स्वीकर्तुम् [उपच-
 क्रामे ।] पुष्पं धनुष्यस्य सः [पुष्पधन्वा] कामः [च] । वा संज्ञा-
 याम् (५, ४, १३३ पा०) इत्यनडादेशः । सम्मोह्यते अनेनेति
 [सम्मोहनं नाम] । नामेति प्रसिद्धौ । [अमोघं बाणम्] सायकं
 [धनुषि समधत्त] संहितवान् ॥ ६६ ॥

हरस्त्विति । [हरस्तु] हरोऽपि [चन्द्रोदयारम्भे] अम्बुराशिः
 रिव [किञ्चित्] ईषत् [परिलुप्तधैर्यः] न तु प्राकृतजनवत्
 अत्यन्तलुप्तधैर्य इति भावः । [विम्बफलतुम्बः अधरोष्ठः] यस्य
 तस्मिन् [उमामुखे] विलोचनानि व्यापारयामास [त्रिभिरपि]

विहृगवती शैलसुतापि भावम्
 अङ्गैः स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः ।
 साचीकृता चारुतरेण तस्थौ
 मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥ ६८ ॥
 अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्रः
 पुनर्वशित्वाङ्गलवन्निगृह्य ।
 हेतुं स्वचेतोविक्रतेर्दिदृक्षुः
 दिशामुपान्तेषु ससर्ज दृष्टिम् ॥ ६९ ॥

लोचनैः साभिलाषम् अद्राक्षीदित्यर्थः । एतेन भगवतो रति-
 भावोदय उक्तः ॥ ६७ ॥

विहृगवतीति । [शैलसुतापि [स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः] विक-
 सत्कोमलनीपसदृशैः पुलकितैः इत्यर्थः । “ईषदसमाप्तौ” (५, ३,
 ६७ पा०) कल्पप् प्रत्ययः । [अङ्गैर्भावम्] रत्याख्यं [विहृगवती]
 प्रकाशयन्ती [चारुतरेण पर्यस्तविलोचनेन] व्रीडाविभ्रान्त-
 नेत्रेण [मुखेन] असाचि साचि सम्यद्यमाना कृता [साचीकृता]
 तिर्यक्कृता । “तिर्य्यगर्थे साचि तिर” इत्यमरः । [तस्थौ]
 क्रिया मुखं साचीकृत्य स्थितेत्यर्थः । न केवलं हरस्यैव, देव्या
 अप्युदितो रतिभाव इति भावः ॥ ६८ ॥

अथेति । [अथ] अयुग्मानि नेत्राणि यस्य सः [अयुग्मनेत्रः]
 त्रिनेत्रः [वशित्वात्] जितेन्द्रियत्वात् [इन्द्रियक्षोभम्] पूर्वोक्त-
 मिन्द्रियविकारं [पुनः बलवत्] दृढं [निगृह्य] निवार्य [स्वचे-
 तोविक्रतेः] स्वचित्तविकारस्य [हेतुम्] कारणं [दिदृक्षुः] द्रष्टु-
 मिच्छुः [दिशामुपान्तेषु दृष्टिं ससर्ज] प्रसारयामास ॥ ६९ ॥

स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं
 नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम् ।
 ददर्श चक्रौकृतचारुचापं
 प्रहर्त्तमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥ ७० ॥
 तपःपरामर्शविद्वह्मन्योः
 भ्रूभङ्गदुष्प्रक्ष्यमुखस्य तस्य ।
 स्फुरन्नुदरिः सहसा तृतीयात्
 अक्षः कृशानुः किल निष्पपात ॥ ७१ ॥
 क्रोधं प्रभी ! संहर संहरेति

स इति । [सः] भगवान् [दक्षिणापाङ्गं निविष्टा] स्थिता
 [मुष्टिः] यस्य तं [नतांसम्] [आकुञ्चितः सव्यपादः] यस्य तम्
 आलीढाख्यस्थानके स्थितमित्यर्थः । [चक्रौकृतचारुचापम्]
 मण्डलीकृतसौम्यकोदण्डं [प्रहर्त्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम्] मनो-
 भवं [ददर्श] । आलीढलक्षणमाह यादवः,—“स्थानानि
 धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमस्त्रियाम् । वितस्थन्तरगौ पादौ
 मण्डलं तोरणाकृती । समानौ स्वाक्षमपदमालीढं पदमग्रतः ।
 दक्षिणं वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढं विपर्यये ॥” इति ॥ ७० ॥

तप इति । [तपःपरामर्शेन] तपस आस्कन्दनेन [विद्वह-
 मन्योः] प्रवृत्तकोपस्य [भ्रूभङ्गेण दुष्प्रक्ष्यम्] दुर्दृशं [मुखम्]
 यस्य [तस्य] हरस्य [तृतीयादक्षः] [स्फुरन्] उद्दीप्यमानः
 [उदरिः] उद्भूतज्वालः [कृशानुः] अग्निः [सहसा] अतर्कित-
 मेव । “अतर्किते तु सहसा” इत्यमरः । [निष्पपात किल]
 निश्चक्राम खलु ॥ ७१ ॥

यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति ।
 तावत् स वङ्गिर्भवनेत्रजम्भा
 भस्मावशेषं मदनं चकार ॥ ७२ ॥
 तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं
 मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।
 अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्त्तं
 कृतोपकारेव रतिर्बभूव ॥ ७३ ॥

क्रोधमिति । हे [प्रभो !] स्वामिन् ! [क्रोधं संहर संहर]
 निवर्त्तय निवर्त्तय । चापले द्वे भवत इति वक्तव्यमिति (८, १,
 १२पा० सू० स्थेन) वार्त्तिकेन द्वित्वम् । “सम्भ्रमेण वृत्तिश्चापल-
 मिति” काशिका । इत्येवं [मरुतां] देवानां [गिरः] वाचः [खे]
 व्योम्नि [यावत् चरन्ति] प्रवर्त्तन्ते [तावत्] तत्कालमेव भवस्य
 नेत्रात् जम्भ यस्य सः [भवनेत्रजम्भा] । अवर्ष्यो बहुव्रीहिव्यधि-
 करणो जम्भाद्युत्तरपद इति वामनः । [सः वङ्गिर्मदनम्] भस्मैव
 अग्रशेषो यस्य तं [भस्मावशेषं चकार] ददाह इत्यर्थः ॥७२॥

तीव्रेति । [तीव्राभिषङ्गप्रभवेण] अतिदुःसहाभिभवसम्भ-
 वेन । “अभिषङ्गस्त्वभिभवे सङ्ग आक्रोशनेऽपि च” इति वैज-
 यन्तो । [इन्द्रियाणाम्] चक्षुरादीनां [वृत्तिम्] व्यापारं [संस्त-
 मयता] प्रतिबध्नता [मोहेन] मूर्च्छया कर्त्ता [रतिः] मदन-
 भार्या [मुहूर्त्तम्] अज्ञातं भर्तृव्यसनम् [भर्तृनाशो] यया सा
 तथोक्ता सती [कृतोपकारेव बभूव] सहसा दुःखोपनिपातात्
 मुमूर्च्छेत्यर्थः । मोहेन दुःखसंवेदनाभावात् तस्योपकारक-
 लोक्तिः ॥ ७३ ॥

तमाशु विघ्नं तपसस्तपस्वी
 वनस्पतिं वञ्च इवावभज्य ।
 स्त्रीसन्निकर्षं परिहृत्तुमिच्छन्
 अन्तर्दधे भूतपतिः सभूतः ॥ ७४ ॥
 शैलात्मजापि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषं
 व्यर्थं समर्थं ललितं वपुरात्मनश्च ।
 सख्योः समक्षमिति चाधिकजातलज्जा
 शून्या जगाम भवनाभिमुखी कथञ्चित् ॥ ७५ ॥
 सपदि मुकुलिताचीं रुद्रसंरम्भभीत्या
 दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दीर्घाम् ।

तमिति । [तपस्वी] तपोनिष्ठः [भूतपतिः] शिवः, [तपसोः
 विघ्नम्] अन्तरायभूतं [तम्] कामम् [आशु वञ्चः] अशनिः
 [वनस्पतिम्] वृक्षम् [इव] [अवभज्य] भङ्क्ता [स्त्रीसन्निकर्षम्]
 स्त्रीसन्निधानं [परिहृत्तुमिच्छन्] तस्यानर्थं हेतुत्वादिति भावः ।
 [सभूतः] सगणः सन् [अन्तर्दधे] ॥ ७४ ॥

शैलात्मजेति । [शैलात्मजा] पार्वती [अपि] [उच्छिरसः]
 उन्नतशिरसो महतः [पितुरभिलाषम्] हरो वरोऽस्त्विति
 मनोरथम्, [ललितम्] सुन्दरम् [आत्मनो वपुश्च] [व्यर्थम्]
 निष्फलं [समर्थं] विचार्य [सख्योः समक्षम्] पुरः [इति] च
 हेतुना [अधिकं जातलज्जा] समानजनसमक्षम् अवमानस्य
 अतिदुःसहत्वादिति भावः । [शून्या] निरुत्साहा सती [कथ-
 ञ्चित्] कञ्चित् [भवनाभिमुखी जगाम] ॥ ७५ ॥

सपदीति । [सपदि अद्रिः] हिमवान् [रुद्रस्य संरम्भात्]

सुरगज इव बिभ्रत् पद्मिनीं दन्तलम्नां
 प्रतिपथगतिरासीत् वीगदीर्घीकृताङ्गः ॥ ७६ ॥
 इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
 मदनदहनो नाम द्वितीयः सर्गः ॥

कोपात् [भौत्या] । “संरम्भः सम्भ्रमे कोपे” इति विश्वः । [मुकु-
 लिताक्षीम्] निमीलितनेत्राम् । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्
 षच् (५, ४, ११३ पा०) इति षच्प्रत्ययः । पिङ्गौरादिभ्य-
 श्चेति (४, १, ४१ पा०) ङीष् । अनुकम्पितुमर्हाम् [अनु-
 कम्प्याम्] । ऋहलोर्ष्यदिति (३, १, १२४, पा०) ष्यत्प्रत्ययः ।
 [दुहितरं दोर्भ्यामादाय दन्तयोर्लम्नां पद्मिनीम्] नलिनीं
 [बिभ्रत् सुरगज इव वेगेन] रयेण [दीर्घीकृताङ्गः]
 धायतीकृतशरीरः सन् पन्थानं प्रति गता प्रतिपथा मार्गानु-
 सारिणी गतिर्यस्य सः [प्रतिपथगतिरासीत्] पन्थानम् अनुसृत्य
 जगाम इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

इति श्रीमद्महामहोपाध्यायकोलाचलमङ्गिनाथसूरिविर-

चितायां कुमारसम्भवव्याख्यायां सञ्जीवनीसमा-

ख्यायां द्वितीयः सर्गः ॥

चतुर्थः सर्गः ।

अथ मोहपरायणा सती
विवशा कामबधूर्विबोधिता ।
विधिना प्रतिपादयिष्यता
नववैधव्यमसह्यवेदनम् ॥ १ ॥

मूर्च्छिता रतिरित्युक्तम् । सम्प्रति तद्वृत्तान्तमेवाह,—
अथेति । [अथ] अनन्तरं मोहो मूर्च्छा परम् अयनम्
आश्रयो यस्याः सा [मोहपरायणा] मोहैकशरणा [सती ।]
“परायणमभिप्रेते तत्परे परमाश्रय” इति यादवः । [विवशा]
मूढत्वात् निश्चेष्टा [कामबधूः] रतिः । [असह्या] दुःसहा
[वेदना] यस्मिन् तत् तथोक्तम् । विधवायाः गतभर्तृकायाः
भावः वधव्यं नवञ्च तत् वैधव्यञ्चेति [नववैधव्यम्] । नवग्रहणं
दुःसहत्वद्योतनार्थम् । [प्रतिपादयिष्यता] अनुभावयिष्यता क्रिया-
र्थक्रियायां लट् (१) । [विधिना] दैवेन । “विधिर्विधाने दैवे
च” इत्यमरः । [विबोधिता] वैधव्यानुभावफलोऽयं विधिरिति
भावः । अस्मिन् सर्गे वियोगिनीवृत्तानि । “विषमे ससजा
गुरुः समे सभरा लोऽथ गुरुर्वियोगिनी” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

(१) लट् शेषे चेति ३, ३, १३ सूत्रे चकारात् क्रिया-
र्यायां क्रियायां लट् स्यात् । लट्: सहा ३, ३, १४ पा० इति
लट्: शतरि ततः स्वङागमः ।

अवधानपरे चकार सा
 प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने ।
 न विवेद तयोरदृश्योः
 प्रियमत्यन्तविलुप्तदर्शनम् ॥ २ ॥
 अयि जीवितनाथ ! जीवसौ-
 त्यभिधायोत्थितया तया पुरः ।
 ददृशे पुरुषाकृतिं क्षितौ
 हरकोपानलभस्म केवलम् ॥ ३ ॥

अवधानेति । [सा] रतिः [प्रलयान्ते] मूर्च्छावसाने ।
 प्रलयो नष्टचेष्टता इत्यमरः । [उन्मिषिते] उन्मीलिते
 विलोचने । अवधानं परं प्रधानं ययोः ते अवधानपरे दिदृ-
 श्या अवहिते [चकार ।] द्रष्टव्याभावात् न विवेदेत्याह
 ति । [प्रियम्] कामम् [अदृश्योः] दृष्टिं न गतयोः नित्य-
 दृष्टमाणयोः इत्यर्थः [तयोः] लोचनयोः दर्शनक्रियापेक्षया
 स्वन्धे षष्ठौ । अत्यन्तविलुप्तं दर्शनं स्वलोचनयोः करणयोः
 स्य कर्मभूतस्य तम् [अत्यन्तविलुप्तदर्शनम्] सन्तं [न विवेद]
 ज्ञातवतौ । प्रियनाथापरिज्ञानात् दिदृक्षाञ्ज्ने इति तात्-
 पर्यार्थः ॥ २ ॥

अथैति । अथैति प्रश्ने । “अयि प्रश्नानुनययोः” इति
 शब्दः । [अयि जीवितनाथ ! जीवसि] प्राणिषि कश्चिदिति ?
 अभिधायोत्थितया [तया] रत्या [पुरः] अग्ने [क्षितौ] पुरुषस्य
 कृतिरिव आकृतिर्यस्य तत् [पुरुषाकृति] [केवलम्] एकम्
 [रकोपानलभस्म ददृशे] दृष्टं न तु पुरुष इति भावः ॥ ३ ॥

अथ सा पुनरेव विह्वला
 वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी ।
 विललाप विकीर्णमूर्धजा
 समदुःखामिव कुर्वती स्थलीम् ॥ ४ ॥
 उपमानमभूद्विलासिनां
 करणं यत्तव कान्तिमत्तया ।
 तदिदं गतमीदृशीं दशां
 न विदीर्ये कठिनाः खलु स्त्रियः ॥ ५ ॥

अथेति । [अथ] भस्मदर्शनानन्तरं [पुनरेव विह्वला
 विह्वला [वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी] वसुधालिङ्गनेन क्षिति
 लुण्ठनेन धूसरौ धूसरवर्णी स्तनी कुंची यस्याः सां तथोक्ता
 स्वाङ्गाञ्चोपसर्जनादसंयोगोपधादिति (४, १, ५४ पा०) डीष्
 [विकीर्णमूर्धजा] विकीर्णा विक्षिप्ताः मूर्धजाः केशाः यस्याः स
 तथोक्ता [सा] रतिः [स्थलीम्] वनभूमिं तत्रत्याम् प्राप्ति
 इत्यर्थः । जानपदकुण्डगोणस्थलेत्यादिना (४, १, ४२ पा०)
 डीष् । [समदुःखाम्] स्वतुल्यशोकां [कुर्वती] विललाप
 परिदेवितवती । “विलापः परिदेवनम्” इत्यमरः ॥ ४ ॥

उपमानमिति । [तव यत्करणम्] गात्रम् । “करणं साधकं
 तमश्चेन्नगाचेन्द्रियेष्वपि” इत्यमरः । [कान्तिमत्तया] सीद-
 र्येण हेतुना [विलासिनाम्] विलसनशीलानाम् । वी कण-
 सेत्यादिना (३, २, १४३ पा०) घिगुष्प्रत्ययः । उपमीक्षी-
 येन तत् [उपमानम् अभूत्] [तत्] करणम् [इदमीदृशीं
 दशाम्] अवस्थां [गतम्] भङ्गीभूतमित्यर्थः । तथापि [न

क्व नु मां त्वदधीनजीवितां
 विनिकीर्य्य क्षणभिन्नसौहृदः ।
 नलिनीं क्षतसेतुबन्धनो
 जलसङ्घात ब्रवासि विद्रुतः ॥ ६ ॥

[दीर्य्ये] न विदीर्णा भवामि । कर्मकर्त्तरि लट् (१) । तथाहि,
 स्त्रयः कठिनाः खलु] कठिनत्वात् अविदीर्य्यमाणत्वमित्यर्थः ।
 [प्राणात् कार्य्यसमर्थं नरूपोऽर्थान्तरन्यासः । “धीरसञ्चारिणी
 श्रुतिर्गोहृषभाञ्जिता । स्मितपूर्वं तथालापो विलास इति
 चित्तः” ॥ ५ ॥

कोति । हे प्रिय ! [क्षतसेतुबन्धनः] भग्नसेतुबन्धः [जल-
 सातः] जलौघः [नलिनीमिव] जलैकायत्तजीवितामिति
 । [त्वदधीनजीविताम्] त्वदायत्तप्राणां [मां क्व नु
 निकीर्य्य] कुत्र वा निक्षिप्य [क्षणभिन्नसौहृदः] क्षणव्यक्त-
 शर्दः सन् [विद्रुतः] पलायितोऽसि । सेतुसौहृदयोः स्थिति-
 त्वेन साम्यम् । सुहृदो भावः सौहृदम् । युवादित्वादर्श-
 यः (२) । हृदयस्य हृत्सौख्यदण्डासेषु इति (६, ३, ५०
 हृदादेशः अणि हृद्भावात् न हृद्गसिन्धन्ते पूर्वपदस्य
 ७, ३, १८ पा०) इति उभयपदद्वन्द्विः । हृद्भूतस्याखि-
 तु उभयपदद्वन्द्विः स्यात् यथा सुहृदो भावः सौहृदमिति ।
 ह्रवासिनः, “सौहृददौहृदशब्दौ अनणि हृद्भावादिति” ॥६॥

(१) हं-विदारणे इत्यस्य सकर्मकतया कर्मणः कर्त्तृत्वविवक्षायां
 त्वम् ।

(२) हायनास्तत्रादिभ्योऽण् (५, १, १३० पा०) सूत्रेण
 र्थोऽण् ।

कृतवानसि विप्रियं न मे
 प्रतिकूलं न च ते मया कृतम् ।
 किमकारणमेव दर्शनं
 विलपन्त्यै रतये न दौयते ? ॥ ७ ॥
 स्मरसि स्मर ! मेखलागुणैः
 उतः गोत्रसखलितेषु बन्धनम् ? ।
 च्युतकेशरदूषितेक्षणा-
 न्यवतंसोत्पलताडनानि वा ? ॥ ८ ॥
 हृदये वससीति मत्प्रियं
 यद्वोचस्तद्वैमि कैतवम् ।

कृतवानिति । हे प्रिय ! त्वम्, [मे] मम [विप्रियम्]
 अप्रियं [कृतवान् नासि] [मया च ते] तव [प्रतिकूलम्] अप्रि-
 यम् [न कृतम्] [अकारणम्] निष्कारणमेव परस्मरापकार-
 कारणाभावेऽपि इत्यर्थः । क्रियाविशेषणमेतत् । [विलपन्त्यै
 त्वदर्शनार्थिन्यै अपीति भावः । [रतये] [किम्] कथं [दर्शनं
 दौयते ?] क्रियाग्रहणात् चतुर्थी ॥ ७ ॥

विप्रियमाशङ्कते,—

स्मरसौति । हे [स्मर ! गोत्रसखलितेषु] नामधेयव्यासं
 “गोत्रं नाम्नाचली कुले” इति विश्वः । [मेखलागुणैः बन्ध-
 स्मरसि उत ? स्मरसि वा । “विकल्पे किं किमुत च” इत्यमर-
 [च्युतकेशरैः] भ्रष्टकिञ्चलैः [दूषिते ईक्षणे] येषु तानि [न-
 तंसोत्पलताडनानि] सधूलिक्षेपताडनानि इत्यर्थः । [स्मर-
 वा ? अपकारस्मरणादिदम् अदर्शनमिति भावः ॥ ८ ॥

उपचारपदं न चेद्विदं

त्वमनङ्गः कथमद्यता रतिः ? ॥ ९ ॥

परलोकनवप्रवासिनः

प्रतिपत्स्ये पदवीमहं तव ।

विधिना जन एष वञ्चितः

त्वदधीनं खलु देहिनां सुखम् ॥ १० ॥

दय इति । [हृदये वससीति] स्मरवाक्यानुवादः । इत्येवं-
पम् [मत्प्रियं यदवोचः] उक्तवानसि । ब्रूजो लुङि वच
म् (७, ४, २० पा०) इत्युभागमः [तत्कै तवमवैमि] मिथ्येति
न्ये [इदम्] वचनम् [उपचारपदम्] परस्य रञ्जनार्थं यद-
द्यभाषणं च उपचारस्तस्य पदं स्थानं कैतवस्थानमिति यावत्
चेत् त्वमनङ्गः] अशरीरः [कथं रतिः अद्यता] अविनष्टा ?
अयनाशेऽपि आश्रितमविनष्टमिति विरोधादिति भावः ॥९॥

न च मे कश्चिद्विचारः किन्तु लोकः शोच्यत इत्याह,—
स्तेकेति । [परलोकम्] प्रति [नवप्रवासिनः] अचिरप्रोषि-
य अनेन अनुगमनकालानतिपातः सूच्यते । [तव पदवीम्]
मिं [प्रतिपत्स्ये] त्वामनुगमिष्यामीत्यर्थः । अतो मे नास्ति
कार इति भावः । किन्तु [विधिना] दैवेन [एष जनः]
कः [वञ्चितः] प्रतारितः [देहिनां सुखं त्वदधीनम्] त्वयि
धीनं खलु । अधिशब्दस्य शीष्णादित्वात् समी शीष्णैरिति
१, ४० पा०) समासः । अधुत्तरपदादिति (५, ४, ७ पा०)
त्वयः । एवमन्वत्तापि । सुखप्रदाभावे कुतः सुखम् ? इति
॥ १० ॥

रजनोतिमिरावगुण्ठिते
 पुरमार्गे घनशब्दविक्लावाः ।
 वसतिं प्रिय ! कामिनां प्रियाः
 त्वदृते प्रापयितुं क ईश्वरः ? ॥ ११ ॥
 नयनान्यरुणानि घूर्णयन्
 वचनानि खलयन् पदे पदे ।
 असति त्वयि वारुणीमदः
 प्रमदानामधुना विडम्बना ॥ १२ ॥

तदेवाह,—रजनोति । हे [प्रिय ! रजनोतिमिरेण अ-
 गुण्ठिते] आहते [पुरमार्गे घनशब्दविक्लावाः] गर्जितभीता
 [प्रियाः] कामिनां वसतिं प्रापयितुं [त्वदृते] त्वां विना
 अन्यारादितरर्त्ते इत्यादिना (२, ३, २६ पा०) पञ्चमी । [व
 ईश्वरः ?] शक्तः न कश्चिदित्यर्थः । न हि कामान्धानां भीति
 रस्तौति भावः ॥ ११ ॥

नयनानीति । [अरुणानि नयनानि घूर्णयन्] भ्रमयन्
 तथा [पदे पदे] प्रतिपदम् । वीप्सायां द्विरुक्तिः (१) [वचनानि
 खलयन्] विपर्ययासयन् [प्रमदानां वारुणीमदः] मदमद
 [अधुना] त्वयि असति [विडम्बना] अनुकृतिमात्रम् । मदत-
 भावे मदस्य निष्फलत्वात् इति भावः । तथा च शिशुपालस्य
 “तं मदो दयितसङ्गमभूष” इति ॥ १२ ॥

(१) सर्वस्य हे (८, १, १, पा०) इति अधिक्कन्त नित्यवीप्सायां
 (८, १, ४, पा०) सूत्रेण वीप्सार्थे द्वित्वम् । सर्वस्य प्रकृतिप्रत्यय-
 समुदायस्य इत्यर्थः ।

अवगम्य कथौक्तं वपुः

प्रियबन्धोस्तव निष्फलोदयः ।

बहुलेऽपि गते निशाकरः

तनुतां दुःखमनङ्ग ! मोक्ष्यति ॥ १३ ॥ X

हरितारुणचारुबन्धनः

कलपुंस्कोकिलशब्दसूचितः ।

वद सम्प्रति कस्य वाणतां

नवचूतप्रसवो गमिष्यति ॥ १४ ॥

अलिपङ्क्तिरनेकशस्त्वया

अवगम्येति । हे [अनङ्ग !] अशरीर ! [प्रियबन्धोः] प्रिय-
सखस्य [स्तव वपुः] शरीरं [कथौक्ततम्] अकथा कथा सम्पद्य-
मानं कृतं शब्दमात्रशिष्टम् [अवगम्य] ज्ञात्वा [निष्फलोदयः]
उद्दीप्याभावात् उद्दीपनवैफल्यमिति भावः । [निशाकरः]
चन्द्रः [बहुले] कक्षापत्रे [गतेऽपि तनुताम्] काश्यं [दुःखम्]
इत्या तथा कक्षात् [मोक्ष्यति] इथा वृद्धिरिति दुःखायिष्यते
इत्यर्थः ॥ १३ ॥

हरितेति । हरितश्च अरुणश्च । वर्णो वर्णेनेति (२, १, ६९
पा०) तत्पुरुषः । [हरितारुणं चारु बन्धनम्] वृत्तं पुङ्खय यस्य
स तद्योक्तः [कलेन] मधुरेण [पुंस्कोकिलशब्देन] पुरुषकोकिल-
नादेन [सूचितः] अनुभाषितः चूतचर्वणकार्यत्वात् कलशब्दस्य
इति भावः । [नवचूतप्रसवः] नवचूतकुसुमं [सम्प्रति कस्य
वाणताम्] अरत्वं [गमिष्यति ? वेद ।] अथस्य पुण्यवाचस्य
अभावात् इति भावः ॥ १४ ॥

गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता ।
 विरुतैः करुणस्वनैरियं
 गुरुशोकामनुरोदितौव माम् ॥ १५ ॥
 प्रतिपद्य मनोहरं वपुः
 पुनरप्यादिश तावदुत्थितः ।
 रतिदूतिपदेषु कोकिलां
 मधुरालापनिसर्गपण्डिताम् ॥ १६ ॥
 शिरसा प्रणिपत्य याचिता-

अलीति । [त्वया अनेकशः] बहुशः [धनुषः] कामुं कस्य
 [गुणकृत्ये] मौर्वीकार्ये गुणवत्कर्मणि च [नियोजिता] अधि-
 कृता [इयम् अस्त्रिपङ्क्तिः करुणस्वनैः] दीनस्वनैः [विरुतैः]
 कूजितैः [गुरुशोकाम्] दुर्भरदुःखाम् । “गुरुस्तु गोष्पतौ श्रेष्ठे
 गुरौ पितरि दुर्भरं” इति शब्दार्णवः । [माम् अनुरोदितौव] ।
 उपसर्गात् सकर्मकत्वम् । रुदादिभ्यः सार्वधातुके (७, २, ७६
 पा०) इति इडागमः ॥ १५ ॥

प्रतिपद्येति । [तावत्] पुनरपि [मनोहरं वपुः] शरीरं
 [प्रतिपद्य] प्राप्य [उत्थितः] सन् [मधुरालापेषु] प्रियोक्तिषु
 [निसर्गपण्डिताम्] स्वभावप्रगल्भां [कोकिलाम्] [रतिदूति-
 पदेषु] सूरतदूतौस्थानेषु [आदिश] आज्ञापय प्रगल्भानामिव
 दौत्याधिकार इति भावः । छौबन्तस्यापि दूतीशब्दस्य छन्दो-
 भङ्गभयात् ऋसः । “अपि माषं मषं कुर्याच्छन्दोभङ्गे त्यजेति-
 रम्” इति केचित् । उष्णादयो बहुलमिति बहुलप्रहणात्
 ऋस इति वक्ष्यते ॥ १६ ॥

न्युपगूढानि सवेपथूनि च ।

सुरतानि च तानि ते रहः

स्मर ! संस्मृत्य न शान्तिरस्ति मी ॥ १७ ॥

रचितं रतिपण्डित ! त्वया

स्वयमङ्गेषु ममेदमात्तवमी ।

ध्रियते कुसुमप्रसाधनं

तव तच्चारु वपुर्न दृश्यते ॥ १८ ॥

विबुधैरसि यस्य दारुणैः

असमाप्ते परिकर्मणि स्मृतः ।

शिरसेति । हे [स्मर !] [शिरसा प्रणिपत्य याचितानि सवेपथूनि] सकम्पानि । ट्टितोऽथुच् (३, ३, ८६ पा०) इति अथुच्प्रत्ययः । सात्त्विकान्तरोपलक्षणमेतत् । “स्तम्भप्रलय-रोमाञ्चाः स्वेदो वैषण्यं वेपथू । अश्रुवैस्वर्यमित्यष्टौ सात्त्विकाः परिकोर्त्तिताः ॥” इति । [उपगूढानि] आलिङ्गनानि च । नपुंसके भावे क्तः । [तानि] अनुभूतप्रकाराणि [रहः] एकान्ते [सुरंतानि च संस्मृत्य मे शान्तिर्नास्ति ।] अत्र समानकर्तृकत्वं दुर्घटं समानक्रियापेक्षा अस्तौति केचित् ॥ १७ ॥

रचितमिति । हे [रतिपण्डित !] रतिकुशल ! [त्वया मम अङ्गेषु] अवयवेषु [स्वयं रचितम्] ऋतुरस्य प्राप्तः [आत्तवमी] वासन्तम् । ऋतोरण (५, १, १०५ पा०) इति अणप्रत्ययः । [कुसुमप्रसाधनम्] पुष्पाभरणम् [इदं ध्रियते] अवतिष्ठते । धृञ् अवस्थान इति घातोस्तीदादिकाद् कर्त्तरि लट् । [तव तत्] प्रसाधकं [चारु] सुन्दरं [वपुः] तु [न दृश्यते] ॥ १८ ॥

तमिमं कुरु दक्षिणेतरं
 चरणं निर्मितरागमेहि मे ॥ १९ ॥
 अहमेत्य पतङ्गवर्त्मना
 पुनरङ्गाश्रयणी भवामि ते ।
 चतुरैः सुरकामिनोजनैः
 प्रिय ! यावन्न विलोभ्यसे दिवि ॥ २० ॥
 मदनेन विनाकृता रतिः
 क्षणमात्रं किल जीवितेति मे ।

विबुधैरिति । [दारुणैः] क्रूरैः प्राणान्तिके कर्मणि नियो-
 गात् इति भावः । [विबुधैः] देवैः अनभिज्ञत्वञ्च ध्वन्यते । [यस्य]
 मञ्चरणस्य [परिकर्मणि] प्रसाधने । “परिकर्म प्रसाधनम्”
 इत्यमरः । [असमाप्ते] सति [स्मृतोऽसि] [तमिमं दक्षिणेतरम्]
 वामं [मे चरणं निर्मितरागम्] रचितलाक्षारागं [कुरु एहि]
 आगच्छ ॥ १९ ॥

अहमिति । [अहम् पतङ्गवर्त्मना] श्लभमार्गेण अग्निः
 प्रवेशेन इत्यर्थः । “पतङ्गः श्लभे चाम्नी मार्जारोऽर्के शरि खंगे”
 इति वैजयन्ती । [एत्य] आगत्य [पुनस्ते अङ्गाश्रयणी] उक्ताङ्ग-
 वर्त्तिनी [भवामि] सम्प्रत्येव भविष्यामि । वर्त्तमानसामीप्ये
 वर्त्तमानवद्देति (३, ३, १३१ पा०) लट् । हे [प्रिय ! दिवि]
 स्वर्गे [चतुरैः सुरकामिनोजनैः] अप्सरोगणैः [यावन्न विलोभ्यसे]
 विलोभयिष्यसे । यावत्पुत्रानिपातयोर्लट् (३, ३, ४ पा०) इति
 लट् ॥ २० ॥

मदनेनेति । हे [रमण ! त्वाम् अनुयामि यद्यपि] अनु-

वचनीयमिदं व्यवस्थितं
 रमण ! त्वामनुयामि यद्यपि ॥ २१ ॥
 क्रियतां कथमन्यमण्डनं
 परलोकान्तरितस्य ते मया ? ।
 सममेव गतोऽस्यतर्कितां
 गतिमङ्गेन च जीवितेन च ॥ २२ ॥
 ऋजुतां नयतः स्मरामि ते
 शरमुत्सङ्गनिषण्णधन्वनः ।

गमिष्याम्येव । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवर्षेति (३, ३, १३१ पा०) लट् । यद्यपीत्यवधारणे इति केशवः । किन्तु [रतिः मदनेन विनाकृता] वियोजिता सतीत्यर्थः । सुप्तपेति समासः । [क्षणमात्रं जीविता किल] इति [इदम्] [वचनीयम्] निन्दा [मि] मम [व्यवस्थितम्] स्थिरमभूत् ॥ २१ ॥

क्रियतामिति । [परलोके अन्तरितस्य] व्यवहितस्य मृतस्य इत्यर्थः । [ति] तव [मया अन्यमण्डनं कथम्] केन प्रकारेण [क्रियताम्?] क्रियतामित्यत्र कामचारे लोट् । द्रुत-दग्धस्य ते यथेच्छमण्डनमपि न सम्भवतीत्यर्थः । कुतः ? [अङ्गेन च जीवितेन च समम्] सहैव [अतर्किताम्] अविचारितां [गतिं गतोऽसि ।] इह मृतशरीरमपि नास्ति कस्य मण्डनम् ? इति भावः ॥ २२ ॥

ऋजुतामिति । [शरम् ऋजुताम्] आर्जवं [नयतः] [उत्सङ्गे निषण्णम्] अङ्गगतं धनुर्व्यस्य तस्य । धनुषश्च (५, ४, १३२ पा०)

मधुना सह सस्मितां कथां
 नयनोपान्तविलोकितञ्च यत् ॥ २३ ॥
 क्व नु ते हृदयङ्गमः सखा
 कुसुमायोजितकार्मुको मधुः ? ।
 न खलूग्ररूपा पिनाकिना
 गमितः सोऽपि सुहृद्गतां गतिम् ॥ २४ ॥
 अथ तैः परिदेविताक्षरैः
 हृदये दिग्धशरैरिवाहतः ।

इत्यनडादेशः । [ते] तव [मधुना] वसन्तेन [सह] मधुर्देवे
 वसन्ते च चैत्रे च” इति विश्वः । [सस्मितां कथाम्] आलापं
 तथा [यन्नयनोपान्तविलोकितम्] अपाङ्गवौक्षणं ते इत्यनुषङ्गः ।
 तच्च [स्मरामि] ॥ २३ ॥

क्व न्विति । हृदयं गच्छतीति [हृदयङ्गमः] हृदयः ।
 खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानमिति (३, २, ३८ पा० वा०)
 खच्प्रत्ययः । अरुर्हि षट्जन्तस्य मुम् (६, ३, ६७ पा०) इति ।
 सुमागमः । [ते] तव [सखा कुसुमैरायोजितम्] आरचितं
 [कार्मुकम्] येन कार्मुकनिर्माता [मधुः] वसन्तः [क्व नु?] क्व वा
 गत इति शेषः । अथवा [सोऽपि उग्ररूपा] तीव्रकोपेण
 [पिनाकिना] ईश्वरेण [सुहृदा] मदनेन [गतां] प्राप्तां [गतिं]
 भस्मतामित्यर्थः । [न गमितः खलु ?] न प्रापितः किम् ?
 “जिज्ञासानुनये खलु” इत्यमरः ॥ २४ ॥

अथेति । [अथ तैः परिदेविताक्षरैः] विलापवचनैः [हृदये
 दिग्धशरैः] विषलिप्तसुखशरैः [इवाहतः] सन् । “विषाक्षे

रतिमभ्युपपत्तुमातुरां

मधुरात्मानमदर्शयत् पुरः ॥ २५ ॥

तमवेक्ष्य रुरोद सा भृशं

स्तनसम्बाधमुरो जघान च ।

स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो

विवृतद्वारमिवोपजायते ॥ २६ ॥

इति चैनमुवाच दुःखिता

मुहृदः पश्य वसन्त ! किं स्थितम् ? ।

दिग्भ्रमिणी" इत्यमरः । [मधुः] वसन्तः [आतुराम्] आपन्नां [रतिम् अभ्युपपत्तुम्] अनुग्रहीतुम् आश्वासयितुम् इत्यर्थः । "अभ्युपपत्तिरनुग्रह" इत्यमरः । [आत्मानं पुरः अदर्शयत्] आविरभूदित्यर्थः ॥ २५ ॥

तमिति । [सा] रतिः [तम्] मधुम् [अवेक्ष्य] दृष्ट्वा [भृशं रुरोद] स्तनौ सम्बाध्य [स्तनसम्बाधम्] । परिक्रियमाने नेति (३, ४, ५५ पा०) (१) षमुल् । [रुरो जघान] ताडितवती [च] । तथाहि [स्वजनस्य अग्रतः दुःखं विवृतम्] अपसारितं [द्वारम्] कपाटं यस्य तदिव [उपजायते] आविर्भवति उच्छ्वलं प्रवर्तते इत्युत्प्रे चाभिप्रायः ॥ २६ ॥

इतीति । दुःखमस्वाः सञ्जातं [दुःखिता] सञ्जातदुःखे-त्यर्थः । (५, २, ३६ पा०) तारकादित्वादितच् । सा रतिः [एवम्] वसन्तम् [इत्युवाच च] । चकारः पूर्वोक्तसमुच्चयायः ।

(१) सर्वतः प्रीयमाने स्नात्ते द्वितीयान्ते उपपदे षमुल् स्नात् ।

तदिदं कणशो विकीर्यते
 पवनैर्भस्म कपोतकर्बुरम् ॥ २७ ॥
 अयि सम्प्रति देहि दर्शनं
 स्मर ! पर्युत्सुक एष माधवः ।
 दयितास्वनवस्थितं नृणां
 न खलु प्रेम चलं मुह्यज्जने ॥ २८ ॥
 अमुना ननु पार्श्ववर्तिना
 जगदाज्ञां समुरासुरं तव ।
 विसतन्तुगुणस्य कारितं
 धनुषः पेलवपुष्पपत्रिणः ॥ २९ ॥

हे [वसन्त ! पश्य] [सुहृदः] त्वत्सखस्य [किं.स्थितम्] किमु-
 पस्थितम् [तदिदं कपोतकर्बुरम्] पारावतशवलं [कणशः]
 चूर्णीभूतम् । (५, ४, ४२ पा०) अल्पार्थाच्छस्त्रत्ययः । भस्म
 पवनैः] विकीर्यते, पश्य भस्मीभूतस्यो सुहृदित्यर्थः ॥ २७ ॥

अयीति । [अयि स्मर !] [सम्प्रति दर्शनं देहि एष माधवः]
 वसन्तः [पर्युत्सुकः] त्वद्दर्शनोत्कण्ठितः । त्वामपि अनादृतवतो-
 ऽस्य को माधवः ? इत्याशङ्क्याह । [नृणाम्] पुरुषाणां [दयि-
 तासु प्रेम अनवस्थितम्] अस्थिरं चलमित्यर्थः । [सुहृज्जने प्रेम
 तु न चलं खलु] ॥ २८ ॥

ईदृशाः सुहृदः कति न सन्ति इत्याशङ्क्य न कोऽपीत्याह-
 अमुनेति । [ननु] मदन ! [पार्श्ववर्तिना] सहचरिण्य [अमुना]
 वसन्तेन [समुरासुरम्] सुरासुरसहितं [जगत्] [विसतन्तु-
 गुणस्य] कृत्वात्सुचमौर्वीकस्य [पेलवपुष्पपत्रिणः] श्रीमलानि

गत एव न ते निवर्त्तते
 स सखा दीप इवानिलाहतः ।
 अहमस्य दशैव पश्य माम्
 अविषह्यव्यसनेन धूमिताम् ॥ ३० ॥
 विधिना कृतमर्षवैशसं
 ननु मां कामबधे विमुञ्चता ।
 अनपायिनि संश्रयद्रुमे
 गजभग्ने पतनाय वल्लरौ ॥ ३१ ॥

[पुष्पाणि] एव [पक्षिणः] बाणा यस्य तस्य [तव धनुषः] आघ्रा
 कारितम्] जगदाघ्रा कारितेत्यर्थः । हृक्कोरन्वतरस्यामिति
 (१, ४, ५३ पा०) जगतः कर्मत्वम् ॥ २६ ॥

गत इति । [स ते सखा अनिलाहतः] वायुताडितः [दीप
 इव मत एव न निवर्त्तते] [अहमस्य] दीपायमानस्य [दशा]
 वर्त्तिः [इव] तिष्ठामीति शेषः । “दशा वर्त्ताविवस्थायां वस्त्रान्ते
 स्युर्दशा अपि” इति विश्वः । कुतः ? [अविषह्यव्यसनेन] सोढु-
 मशक्यदुःखप्रकर्षेण [धूमिताम्] सञ्जातधूमां [मां पश्य] धूम-
 वप्रात् नष्टदीपदशासाम्यं धूमश्च व्यसनमेवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

विधिनेति । [ननु] वसन्त ! [कामबधे] मदनबधे [मां विमु-
 च्चता] वर्जयता अमारयतेत्यर्थः । [विधिना] दैवेन विशसति
 हिनस्तीति विशसो घातुकः पचाद्यच् । विशसस्य कर्म वैशसं
 (५, १, १३० पा०) युवादित्वादणप्रत्ययः । [अर्षवैशसम्] अर्ष-
 वधः [कृतम्] “अर्षो वा [एष आत्मनो यत् पत्नी] इति श्रुतेः ।

तदिदं क्रियतामनन्तरं
 भवता बन्धुजनप्रयोजनम् ।
 विधुरां ज्वलनातिसर्जनात्
 ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम् ॥ ३२ ॥
 शशिना सह याति कौमुदी
 सह मेघेन तडित् प्रलीयते ।

पत्युः स्वस्य च आश्रयाश्रयिभूतयोः एकपदार्थत्वाभिप्रायेण
 अर्धोक्तिः । तथा च एकदेशबधे देशान्तरस्यापि बधनियम-
 नात् मामपि विधिरघ्नन्नेव हतवानिति तात्पर्यम् । एतदेवोप-
 पादयति [अनपायिनि] अनपायित्वेन विश्वस्ते [संश्रयद्रुमे]
 आश्रयवृक्षे [गजभम्ने] सति [घञ्जरो] लता [पतनाय] भवतीति
 शेषः । पतितुमेव सालमित्यर्थः । तुमर्थाच्च भाववचनादिति
 (२, ३, १५ पा०) चतुर्थी ॥ ३१ ॥

सम्प्रति अनन्तरकर्त्तव्यं प्रार्थयति,—

तदिति । [तत्] तस्मात्कारणादुक्तप्रकारेण अन्यथापि मर-
 णस्य अवश्यभावादित्यर्थः । [अनन्तरं भवता इदम्] वक्ष्यमाणं
 [बन्धुजनप्रयोजनम्] बन्धुकृत्यं [क्रियताम्] प्रार्थनायां
 लोट् । तदेव उपदिशति : [ननु] वसन्त ! [विधुराम्] विवशां
 [मां ज्वलनातिसर्जनात्] अग्निदानात् [पत्युरन्तिकं] प्रापय
 अग्निप्रवेशनं कारयेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

कर्त्तव्यस्य अयमर्थः स्त्रीत्वामित्याह,—

शशिनेति । [कौमुदी] चन्द्रिका [शशिना सह याति] शशिनि
 अस्तमिते स्वयं नश्यतीत्यर्थः । [तडित्] सौदामिनी [मेघेन
 सह प्रलीयते] प्रचक्षति । कर्त्तरि लट् । [प्रमदाः] क्षियः

प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति
 प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥ ३३ ॥
 अमुनैव कषायितस्तनी
 शुभगेन प्रियगात्रभक्षणा ।
 नवपल्लवसंस्तरे यथा
 रचयिष्यामि तनुं विभावसौ ॥ ३४ ॥
 कुसुमास्तरणे सहायतां
 बहुशः सौम्य ! गतस्त्वभावयोः ।

पतिवर्त्म गच्छन्तीति [परिवर्त्मगाः] पतिमार्गानुगामिन्यः
 [इति] एतत् [विचेतनैः] अल्पचेतनैः अविवेकिभिः अपीत्यर्थः ।
 [प्रतिपन्नम्] ज्ञातम् । अलवणा यवागूः अनुदरा कन्येतिवत्
 अल्पत्वाभिप्रायेण विचेतनैः अपोति निर्देशः । नाथस्तु पृथग्-
 जनैरिति पपाठ । पतिवर्त्मगा इत्यत्र स्मृतिः । “आर्त्तार्त्तं मुदिति
 हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा । सृते म्रियते या पत्नी सा स्त्री
 श्रेया पतिव्रता ॥” इति ॥ ३३ ॥

अमुनेवेति । [अमुना] पुरोवर्त्तिना [शुभगेन] शुभनेन
 [प्रियगात्रभक्षणा एव] एवकारो मण्डनान्तरनिवृत्त्यर्थः । [कषा-
 यितस्तनी] रञ्जितस्तनी । “रागे काये कषायोऽस्त्री निर्यासि
 सौरभे रसे” इति वैजयन्ती । [नवपल्लवसंस्तरे यथा] नवपल्लव-
 तल्पे इव [विभावसौ] वञ्चौ [तनुम्] शरीरं [रचयिष्यामि]
 निधास्यामि इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

कुसुमेति । हे [सौम्य !] साधने ! [त्वम् भावयोः] रतिपञ्च-
 वाणयोः [बहुशः] बहुवारं [कुसुमास्तरणे] पुष्पशयने [सहा-

कुरु सम्प्रति तावदाशु मे
 प्रणिपाताञ्जलियाचितश्चिताम् ॥ ३५ ॥
 तदनु ज्वलनं मदर्पितं
 त्वरयेद्दक्षिणावातवीजनैः ।
 विदितं खलु ते यथा स्मरः
 क्षणमप्युत्सहते न मां विना ॥ ३६ ॥
 इति चापि विधाय दीयतां
 सलिलस्याञ्जलिरेक एव नौ ।
 अविभज्य परत्र तं मया
 सहितः पास्यति ते स बान्धवः ॥ ३७ ॥

यतां गतः ।] [सम्प्रति प्रणिपाताञ्जलिनां याचितः] अञ्जलि-
 पूर्वकं प्रार्थितः सन्नित्यर्थः । [आशु मे चिताम्] काष्ठचयं [कुरु]
 कुरुष्व । यथा इह तथामुत्र उपकर्त्तव्यं मित्रेणेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तदिति । [तत्] चिताकरणम् [अनु] अनन्तरं मय्यर्पितं
 [मदर्पितं ज्वलनम्] अग्निं [दक्षिणावातवीजनैः] मलयमारुत-
 मञ्चालनैः [त्वरयेः] त्वरितं ज्वलयेत्यर्थः । त्वराहेतुमाह,—
 [ते] तव [विदितं खलु] मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति (१, २, १८८
 पा०) वर्त्तमाने क्तः । तद्योगात् कर्त्तरि षष्ठी । [यथा] येन
 प्रकारेण [स्मरः मां विना क्षणमपि न उत्सहते] न हृष्यति
 तथा त्वया ज्ञातमेव इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इतीति । [अपिच] [इति] एवं [विधाय] कृत्वा [नौ]
 आवाभ्याम् [एक एव सलिलस्य अञ्जलिर्दीयताम्] । तम् [अञ्ज-

परलोकविधौ च माधव !

स्मरमुद्दिश्य विलोलपङ्कवाः ।

निवपेः सहकारमञ्जरीः

प्रियचूतप्रसवो हि ते सखा ॥ ३८ ॥

इति देहविमुक्तये स्थितं

रतिमाकाशभवा सरस्वती ।

शफरीं ऋदशोषविक्रवां

प्रथमा वृष्टिरिवान्वकम्पयत् ॥ ३९ ॥

कुसुमायुधपत्नि ! दुर्लभः

लिम्] [स ते बान्धवः] सखा स्मरः [परत्र परलोके] [मया सहितोऽविभक्त्य पास्वति] ॥ ३७ ॥

परलोकेति । किञ्च हे [माधव !] वसन्त ! [परलोकविधौ] पिण्डोदकादिकर्मणि [स्मरमुद्दिश्य] [विलोलाः पङ्कवाः] यासु ताः [सहकारमञ्जरीः] चूतवङ्करीः [निवपेः] देहि [हि] यस्मात् कारणात् [ते सखा] स्मरः [प्रियाः चूतप्रसवाः] यस्य स तयोक्तः ॥ ३८ ॥

इतीति । [इति देहस्य विमुक्तये] शरीरस्य विसर्गाय [स्थिताम्] कृतनिश्चयामिति यावत् [रतिम्] [आकाशभवा सरस्वती] अशरीरा वाक् [ऋदशोषविक्रवाम्] ऋदस्य जला- धारस्य शोषेण विक्रवां [शफरीम्] प्रोक्षीम् । “प्रीष्टी तु शफरी द्वयोः” इत्यमरः । [प्रथमा वृष्टिः] वर्षम् [इव] [अन्वकम्पयत्] अनुकम्पितवती सदयमुवाचेत्यर्थः । “कृपा दयानुकम्पा स्यात्” इत्यमरः ॥ ३९ ॥

तव भर्ता न चिराद्भविष्यति ।
 शृणु येन स कर्मणा गतः
 शलभत्वं हरलोचनार्चिषि ॥ ४० ॥
 अभिलाषमुदौरितेन्द्रियः
 स्वसुतायामकरोत् प्रजापतिः ।
 अथ तेन निगृह्य विक्रियाम्
 अभिशप्तः फलमेतदन्वभूत् ॥ ४१ ॥
 परिणोष्यति पार्वतीं यदा
 तपसा तत्प्रवणोक्ततो हरः ।

कुसुमेति । हे [कुसुमायुधपत्नि !] रते ! [तव भर्ता]
 [चिरात्] चिरं [दुर्लभो न भविष्यति] किन्तु अचिरमेव सुलभो
 भविष्यति इत्यर्थः । किञ्च, [शृणु] तत्कर्मणि शेषः [येन कर्मणा]
 [सः] ते भर्ता [हरलोचनस्यार्चिः] खाला “खाला भासो
 नपुंस्यर्चिः” इत्यमरः । तस्मिन् [शलभत्वम्] पतङ्गत्वं [गतः]
 “समी पतङ्गशलभौ” इत्यमरः ॥ ४० ॥

तदेव कर्मोपाश्रये,—

अभिलाषमिति । [उदौरितेन्द्रियः] प्रेरितेन्द्रियः स्मरति
 शेषः । [प्रजापतिः] ब्रह्मा [स्वसुतायाम्] सरस्वत्याम् [अभि-
 लाषम्] अनुरागम् [अकरोत्] । [अथ तेन] प्रजापतिना [विक्रि-
 याम्] इन्द्रियविकारं [निगृह्य] निगृह्य [अभिशप्तः] सन्
 [एतत् फलम्] दाहात्मकं स्वकर्मफलम् [अन्वभूत्] ॥ ४१ ॥

शापावधिरपि तेनैवोक्त इत्याह श्लोकद्वयेन,—

परिणोष्यतीत्यादिना । [धर्मेण] धर्माख्यप्रजापतिना [याचितः]

उपलब्धसुखस्तदा स्मरं
वपुषा स्वेन नियोजयिष्यति ॥ ४२ ॥
इति चाह स धर्मयाचितः
स्मरशापावधिदां सरस्वतीम् । .
अशनेरमृतस्य चोभयोः
वशिनश्चाम्बुधराश्च योनयः ॥४३॥ युग्मकम् ।
तदिदं परिरक्ष शोभने !
भवितव्यप्रियसङ्गमं वपुः ।
रविपीतजला तपात्यये
पुनरोचेन हि युज्यते नदी ॥ ४४ ॥

प्रार्थितः [सः] भगवान् ब्रह्मा, [तपसा] कारणेन [तस्याम्]
पार्वत्यां [प्रवर्णीकृतः] अभिमुखीकृतः [हरः] शिवः [यदा
पार्वतीं परिणेष्यति] उद्वह्यति [तदा उपलब्धसुखः] प्राप्तिानन्दः
सन् [स्मरम्] कामं [स्वेन वपुषा नियोजयिष्यति] सङ्गमयि-
ष्यति,—[इति] एवं [स्मरशापस्यावधिदाम्] अवसानदायिनीं
[सरस्वतीम्] वाचञ्च [आह] एवं शापावधिर्मपि उक्तवान्
इत्यर्थः । ननु तथा क्रुद्धस्य कथमीदृशो शान्तिः ? अत आह,—
[वशिनः] जितेन्द्रियाश्च [अम्बुधराश्च] [अशनेरमृतस्य च] इति
[उभयोर्योनयः] प्रभवाः । वशिपक्षे अशन्यमृतशब्दौ कोपप्रसाद-
परौ अन्वयवैद्युताम्बुदकपरौ । युग्मकम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

तदिति । हे [शोभने !] [तत्] तस्मात् कारणात् [भवि-
तव्यः] भविष्यन् [प्रियसङ्गमः] यस्य तथोक्तम् [इदं वपुः परि-

इत्यं रतेः किमपि भूतमदृश्यरूपं
 मन्दीचकार मरणव्यवसायबुद्धिम् ।
 तत्प्रत्ययाच्च कुसुमायुधबन्धुरेनाम्
 आश्रवासयत् मुचरितार्थपदैर्वचोभिः ॥४५॥
 अथ मदनबधूरुपप्लवान्तं
 व्यसनकृशा परिपालयाम्बभूव ।
 शशिन इव दिवातनस्य लेखा

रत्न] तथाहि [रविपीतजला नदी] [तपात्यये] प्राहृषि ।
 “प्राहृष्ट तपात्यय” इति हलायुधः । [पुनरोघेन] प्रवाहेण
 [युज्यते] सङ्गच्छते [हि] ॥ ४४ ॥

इत्यमिति । [इत्यम्] अनेन प्रकारेण [अदृश्यरूपं किमपि
 भूतम्] कश्चिन्प्राणी । युक्ते स्मादाहृते भूतं प्राण्यतीते समे
 त्रिषु” इत्यमरः । [रतेः] मदनदाराणां [मरणव्यवसायबुद्धिम्]
 मरणोद्योगबुद्धिं [मन्दीचकार] निवारयामासेत्यर्थः । “मूढा-
 त्पापटुनिर्भाग्या मन्दा” इत्यमरः । अथ [कुसुमायुधबन्धुः]
 वसन्तश्च [तत्प्रत्ययात्] तस्मिन् भूते विश्वासात् । “प्रत्ययो-
 ऽधीनग्रथज्ञानविश्वासहेतुषु” इत्यमरः । [एनाम्] रतिं
 [सुष्ठु चरितार्थानि पदानि] येषां तैः [वचोभिः] वाक्यैः [आश्रा-
 सयत्] सर्वथा ते देवताप्रसादात् प्रियसङ्गमो भविष्यतीत्यादि-
 वचनैः अस्वाः दुःखम् अपाचकार इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अथेति । [अथ] अनन्तरं [व्यसनेन] दुःखेन [कृशा मदन-
 बधूः] रतिः [उपप्लवान्तं] विर्यदवधिं [किरणपरिच्छयेण धूसरा]
 मस्मिन्ना [दिवातनस्य] दिनभवस्य । सायश्चिरमित्यादिना (४,

किरणपरिचयधूसरा प्रदोषम् ॥ ४६ ॥
इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
रतिविलापो नाम चतुर्थः सर्गः ॥

पञ्चमः सर्गः ।

तथा समक्षं दहता मनोभङ्गं
पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।

३, २३ पा०) व्युत्प्रत्ययः। [शशिनः] चन्द्रस्य [लेखा] [प्रदो-
षम्] । रात्रिमिव [परिपालयाम्बभूव] प्रतीक्षांचक्रो । पुष्पि-
ताग्रावृत्तम् “अयुजि न युगरेफतो यकारो युजि तु नजी जर-
गाश्च पुष्पिताग्रा” इति लक्षणात् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविर-
चितायां कुमारसम्भवव्याख्यायां सञ्जीवनीसमा-
ख्यायां चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

तथेति । पर्वतस्थापत्यं स्त्री [पार्वती तथा] तेन प्रकारेण
अण्डः समीपे [समक्षं] पुरतः । अव्ययं विभक्तिसमीपसङ्घी
त्यादिना (२, १, ६ पा०) अव्ययीभावः । [मनोभङ्गं] मन्मथं
[दहता] भस्मीकुर्वता [पिनाकिना] ईश्वरीश [भग्नः] खण्डितः
[मनोरथः] अभिलाषो यस्याः सा तथोक्ता सती [हृदयेन]

निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती
 प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥ १ ॥
 इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपतां
 समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः ।
 अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं
 तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः ? ॥ २ ॥

मनसा [रूपं] सौन्दर्यं [निनिन्द] धिक् मे रूपं, यत् हरमनो-
 हरणाय नालम् इति गर्हितवतौत्यर्थः । युक्तञ्च एतदित्याह,—
 तथाहि, [चारुता] सौन्दर्यम् [प्रियेषु] पतिषु विषये [सौभा-
 ग्यम्] प्रियवाङ्मयम् [फलम्] यस्याः सा तथोक्ता । सौन्दर्यस्य
 तदेव फलं यद्गर्त्तसौभाग्यं लभ्यते ; नोचेत् विफलं तत् इति
 भावः । अस्मिन् सर्गे वंशस्थं वृत्तम् । “जती तु वंशस्थमुदौ-
 रितं जरौ” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

इयेषेति । [सा] पार्वती [समाधिम्] एकाग्रताम् [आस्थाय]
 अवलम्ब्य [तपोभिः] वक्ष्यमाणनियमैः करणभूतैः [आत्मनः]
 स्वस्य [अवन्ध्यरूपताम्] सफलसौन्दर्यम् [कर्तुम् इयेष]
 इच्छति स्म, तपसा शिवं वशीकर्तुमुद्युक्तौत्यर्थः । [अन्यथा]
 ततोऽन्यप्रकारेण [कथं वा] तत् [द्वयमवाप्यते] ? किं तद्-
 द्वयं ? तथाभूता विधा प्रकारो यस्य तत् [तथाविधं प्रेम]
 क्लेशः, येन अर्द्धाङ्गहरा हरस्य भवेदिति भावः । [तादृशः
 पतिश्च] यो मृत्युञ्जय इति भावः । इयमेव खलु स्त्रीणामपे-
 क्षितं, यद्गर्त्तवाङ्मयं जीवद्गर्त्तकत्वञ्चेति, तच्च तपस्यैक-
 साध्यमिति निश्चिकाय इत्यर्थः । अत्र मनुः,—“यद्गुणं यद्गु-

निशम्य चैनां तपसे कृतोद्यमां
सुतां गिरौशप्रतिसक्तमानसाम् ।
उवाच मेना परिरभ्य वक्षसा
निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् ॥ ३ ॥
मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवताः
तपः क्व वत्से ! क्व च तावकां वपुः ।

रापं यद्गुमं यच्च दुस्तरम् । तत् सर्वं तपसा प्राप्यं तपो हि
दुरतिक्रमम् ॥” इति (अ० ११ श्लो० १३८) ॥ २ ॥

निशम्येति । [मेना] मेनका [च] [गिरौशप्रतिसक्तमान-
साम्] हरासक्तचित्तां [तपसे] तपस्वरणाय [कृतोद्यमाम्]
कृतोद्योनाम् [सुतां निशम्य] श्रुत्वा [एनाम्] पार्वतीम् [वक्षसा
परिरभ्य] आलिङ्ग्य [महतो मुनिव्रतात्] तपसः [निवारयन्ती
उवाच] । मुनिव्रतादित्यत्र यद्यपि मुनिव्रतस्य मेनकाया
अनीषितत्वात्, वारणार्थानामीषितः (१, ४, २७ पा०) इति
न अपादानत्वं, तथापि कृतोद्यममिति मानसप्रवेशोक्तत्वात्
ध्रुवमपायोऽपादानमिति (१, ४, २४ पा०) अपादानत्वमेव
स्यात् । यथाह भाष्यकारः,—“यच्च मिथ्या सम्प्राप्य निवर्त्तते
तच्च ध्रुवमपायोऽपादानमिति प्रसिद्धम्” ॥ ३ ॥

सामान्यनिषेधमुक्त्वा विशेषनिषेधमाह,—

मनीषिता इति । [हृ वत्से !] मनस ईषिताः इष्टाः [मनी-
षिताः] शकम्बादित्वात्काष्ठुः । [देवताः] शष्पादयः [गृहेषु
सन्ति] त्वं ता आराधयेति शेषः । [तपः क्व] तव इदम्
[तावकम्] युष्मदक्षदोः अन्यतरस्यां खञ् च (४, ३, १ पा०)
इत्यण्प्रत्ययः । तवकममकाविकवचने इति (४, ३, ३ पा०)

पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं
 शिरीषपुष्पं न पुनः पतच्छिणः ॥ ४ ॥
 इति ध्रुवेच्छामनुशासती सुतां
 शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।
 क इप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः
 पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ? ॥ ५ ॥
 कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा
 मनोरथज्ञं पितरं मनस्विनी ।

तवकादेशः । [वपुश्च क ?] तथाहि [पेलवम्] सृदुलं [शिरीष-
 पुष्पं भ्रमरस्य] भ्रङ्गस्य [पदम्] पदस्थितं [सहेत] [पच्छिणः
 पुनः] पच्छिणस्तु [पदं न] सहेत अतिसौकुमार्यात् दिव्योप-
 भोगयोग्यं ते वपुर्न दारुणतपःक्षममित्यर्थः । अत्र दृष्टान्ता-
 लङ्कारः ॥ ४ ॥

इतीति । [इति] एवम् [अनुशासती] उपदिशन्ती [मेना
 ध्रुवेच्छाम्] स्थिरव्यवसायां [सुताम्] पार्वतीम् [उद्यमात्]
 उद्योमात्तपोलक्षणात् [नियन्तुम्] निवारयितुम् [न शशाक]
 समर्था न अभूत् । तथाहि, [इप्सितार्थं] इष्टार्थं [स्थिरनिश्चयं
 मनः] निम्नाभिमुखं पयश्च कः प्रतीपयेत् ? प्रतीकूलयेत् प्रति-
 निवर्त्तयेदित्यर्थः । निम्नप्रवणं पय इव इष्टार्थाभिनिविष्टं
 मनो दुर्वारमिति भावः । अत्र दौपकानुप्राणितोऽर्थात्तर-
 न्यासालङ्कारः ॥ ५ ॥

कदाचिदिति । अर्थं [कदाचित् मनस्विनी] स्थिरचित्ता
 [सा] पार्वती [मनोरथज्ञम्] अभिलाषाभिन्नं [पितरम्] हिम-

अथात्तरण्यनिवासमात्मनः

फलोदयान्ताय तपःसमाश्रये ॥ ६ ॥

अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा

कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा ।

प्रजामु पश्चात् प्रथितं तदाख्यया

जगाम गौरौ शिखरं शिखण्डिमत् ॥७॥

विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया

वन्तम् [आसन्नसखी] आप्तसखी सैव [मुखम्] उपायः । “मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि” इति विश्वः । तेन [फलोदयः] फलोत्पत्तिः [अन्तः] अवधिर्यस्य तस्मै [तपःसमाश्रये] तपोनियमार्थम् [आत्मनः] स्वस्य [अरण्यनिवासम्] वनवासम् [अथात्तर] दुष्टार्चित्यादिना (१) (१, ४, ५२ पा० सू० भा०) द्विकर्मकात्वम् ॥ ६ ॥

अथेति । [अथ गौरौ] [अनुरूपेण] योग्येन [अभिनिवेशेन] आग्रहेण तुष्यतीति तथोक्तेन [गरीयसा] पूज्यतमेन [गुरुणा] पित्रा [कृताभ्यनुज्ञा] तपः कुरु इति कृतानुमतिः सती [पश्चात्] तपःसिद्धयन्तरकालम् [प्रजामु] जनेषु [तदाख्यया] तस्याः गौर्याः संज्ञया [प्रथितम्] गौरीशिखरमिति प्रसिद्धमित्यर्थः । [शिखण्डिमत्] न तु हिंस्रप्राणिप्रचुरमिति भावः । [शिखरम्] शृङ्गम् [जगाम] ययौ ॥ ७ ॥

(१) दुष्टाच् पच् दण्डरुधि-प्रक्षि-चिब्रू-शासि-जि-मन्य-मुषाम् ।

कर्मयुक् स्वादकथितं तथा स्यान्नी-ह-कृष्-वहाम् । भाष्यका०

विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ।
 बबन्ध बालारुणबभ्रु वल्कलं
 पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥ ८ ॥
 यथा प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुहैः
 जटाभिरप्येवमभूत्तदाननम् ।
 न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं
 सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥ ९ ॥

विमुच्येति । [अहार्यनिश्चया] अनिवायेनिश्चया [सा]
 गौरौ [विलोलाभिः] चलाभिः [यष्टिभिः] प्रतिसरैः [प्रविलुप्तम्]
 प्रसृष्टं [चन्दनम्] स्तनान्तरगतं येन तं तथोक्तम् [हारम्]
 मुक्तावली [विमुच्य] विहाय [बालारुणबभ्रु] बालार्कपिङ्गलं
 [पयोधरयोः] स्तनयोः [उत्सेधेन] उच्छ्रायेण [विशीर्णा] विघ-
 टिता [संहतिः] अवयवसंश्लेषो यस्य तत् तथोक्तम् [वल्कलम्]
 कण्ठलम्बि स्तनोत्तरीयभूतम् [बबन्ध] धारयामास इत्यर्थः
 ॥ ८ ॥

यथेति । तस्याः देव्याः आननम् [तदाननं प्रसिद्धैः]
 भूषितैः । “प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ” इत्यमरः । रोहन्तीति
 रुहाः । इगुपध-ञा-प्री-किरः क इति (३, १, १३५ पा०)
 कप्रत्ययः । शिरसि रुहाः तैः [शिरोरुहैः] मूर्धजैः [यथा
 मधुरम्] प्रियम् [अभूत्] । “स्वादुप्रियौ तु मधुरौ” इत्यमरः ।
 [जटाभिरप्येवम्] मधुरम् अभूत् । तथाहि [पङ्कजम्] पद्मम्
 [षट्पदश्रेणिभिः] भ्रमरपङ्क्तिभिरेव [न] किन्तु सह शैवला-
 सङ्गेन [सशैवलासङ्गमपि] । तेन सहेति तुष्ययोगे (२, २,

प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रियां
 व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम् ।
 अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तथा
 सरागमस्या रसनागुणास्पदम् ॥ १० ॥
 विस्मृष्टरागाद्धरान्निवर्त्तितः
 स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात् ।
 कुशाङ्कुरादानपरिच्यताङ्गुलिः
 कृतोऽक्षसूत्रप्रणयौ तथा करः ॥ ११ ॥

२८ पा०) बहुव्रीहिः । [प्रकाशते] शेवलेनापि शोभते एव
 इत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रतिक्षणमिति । ^१[सा] देवी [प्रतिक्षणम्] क्षणे क्षणे [कृत-
 रोमविक्रियाम्] पारुष्यात् कृतरोमाञ्चां [त्रिगुणाम्] त्विरा-
 वृत्तां [यां मौञ्जीम्] मुञ्जमयीं मेखलाम् [व्रताय] तपसे
 [बभार] । तदेव पूर्वं प्रथमं यस्य [तत्पूर्वम्] यथा तथा
 [निबद्धया तथा] मौञ्ज्या [अस्याः] देव्याः [रसनागुणस्या-
 स्पदम्] स्थानं जघनं सह रागेण [सरागम्] सलोहितम्
 [अकारि] कृतम् सौकुमार्यातिशयादिति भावः ॥ १० ॥

विस्मृष्टेति । [तया] देव्या [विस्मृष्टरागात्] त्यक्तलाक्षारस-
 रञ्जनात् निस्मृष्टेति पाठे नितरां त्यक्तलाक्षारागात् । [अध-
 रात्] अधरोष्ठात् [निवर्त्तितः] रागत्यागेन निष्प्रयोजनत्वात्
 इति भावः तथा [स्तनाङ्गरागेण अरुणितात्] अरुणीकृतात्
 पतनसमुये तस्य स्तनयोः उपरोधादिति भावः । [कन्दुकाच्च]
 निवर्त्तितः । [कुशाङ्कुराणाम्] [आदानेन] खनेन [परिच्यताः]

महार्हशय्यापरिवर्त्तनच्युतैः
 स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दूयते ।
 अश्रेत सा बाहुलतोपधायिनी
 निषेदुषो स्थण्डिल एव केवले ॥ १२ ॥
 पुनर्ग्रहोतुं नियमस्थया तया
 ह्येऽपि निक्षेप इवार्पितं हयम् ।
 लतासु तन्वौषु विलासचेष्टितं
 विलीलदृष्टं हरिणाङ्गनासु च ॥ १३ ॥

व्रणिताः अङ्गुलयः] यस्य स तथोक्तः [करः] पाणिः [अक्ष-
 सूत्रप्रणयी] अक्षमालासहचरः [कृतः] ॥ ११ ॥

महार्हेति । महान् अर्हो मूल्यं यस्याः सा [महार्हा] श्रेष्ठा
 या [शय्या] तस्यां [परिवर्त्तनेन] लुण्ठनेन [च्युतैः] भ्रष्टैः [स्वकेश-
 पुष्पैरपि] [या] देवी [दूयते स्म] क्लिश्यति स्म पुष्पाधिक-
 सौकुमार्यात् इति भावः । [सा] देवी बाहुलताम् उपधत्ते
 उपधानीकरोतीति [बाहुलतोपधायिनी] सती [केवले] संस्-
 रणरहिते [स्थण्डिले] भूमौ [एव अश्रेत] शयितवती । तथा
 [निषेदुषो] उपविष्टा च क्लमुचेति (४, २, १०७ पा०), क्लमः
 उगितचेति (४, १, ६ पा०) ङोप् । भूमौ एव शयनादिव्यव-
 हारो न जातु उपरि इत्यर्थः ॥ १२ ॥

पुनरिति । [नियमस्थया] व्रतस्थया [तया] देव्या [ह्ये-
 ऽपि हयं पुनः अहोतुम्] पुनः आनेतुं [निक्षेपः अर्पितामिव]
 निक्षेपत्वेन अर्पितं किम् ? क्वचित् ह्यौषु इति प्राप्तादिकः
 पाठः । कुत्र ह्ये किं हयम् अर्पितम्, इत्याह,—[तन्वौषु लतासु]

अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्
 घटस्तनप्रस्रवणैर्व्यवर्हयत् ।
 गुह्येऽपि येषां प्रथमाप्तजन्मनां
 न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥ १४ ॥
 अरख्यवीजाञ्जलिदानलालिताः
 तथा च तस्यां हरिषा विशश्रवसुः ।

विलास एव चेष्टितं [विलासचेष्टितम्] [हरिषाङ्गनासु विलोल-
 दृष्टम्] चञ्चलावलोकितं [च] । व्रतस्त्रायां तस्यां तयोः अद-
 र्शनात् लतादिषु दर्शनाच्च अर्पितम् इवेत्युपेक्षा न तु वस्तुतो-
 ऽर्पणम् अस्तौति भावः ॥ १३ ॥

अतन्द्रितेति । [सा] देवौ [स्वयमेव अतन्द्रिता] असञ्जात-
 तन्द्रा सतौ तारङ्गादित्याम् (५, २, ३६ पा०) इतच्प्रत्ययः ।
 [वृक्षकान्] स्वल्पवृक्षान् । अल्पे (५, ३, ८५ पा०) इति अल्पार्थे
 कप्रत्ययः । [घटौ] एव [स्तनी] तयोः [प्रस्रवणेः] प्रसृतपयोभिः
 [व्यवर्हयत्] । [गुह्यः] कुमारः [अपि] [प्रथमाप्तजन्मनाम्]
 प्रथमलब्धजन्मनाम् अग्रजातानाम् इत्यर्थः [शिवाम्] वृक्षकाणां
 सम्बन्धि [पुत्रवात्सल्यम्] सुतप्रेम [न अपाकरिष्यति] उत्तरत्र
 कुमारोदयेऽपि न तेषु पुत्रवात्सल्यं निवर्त्तिष्यते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अरख्येति । [अरख्यवोजानाम्] नोवारादौनाम् [अख्य-
 लयः] तेषां [दानेन] लालिताः [हरिषाच्च तस्याम्] देव्यां
 [तथा-विशश्रवसुः] विशम्भं जन्मुः । “समी विशम्भविम्बासी”
 इत्यमरः । [यथा कुतूहलात्] शीघ्रकृत्वात् [तद्दीयैः] हरिष-
 सम्बन्धिभिः [नयनैः] नेत्रैः करणेः संकीर्ण [लोचने] सखीनां
 पुरः] पुरतः अनेन तेषां सम्बन्धसङ्घत्वमुक्तम् । [अभिमीत]

यथा तदीयैर्नवत्रैः कुतूहलात्
पुरः सखीनाममिमौत लोचने ॥ १५ ॥

कृताभिषेकां हुतजातवेदसं
त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम् ।

दिदृक्षवस्तामृषयोऽभ्युपागमन्
न धर्मवृद्धेषु वयः समीच्यते ॥ १६ ॥

अक्षिपरिमाणतारतम्यज्ञानाय मानं चकार इत्यर्थः । केचित्तु सा पार्वती तदीयैः नवैः कुतूहलात् पुरोऽग्रे वर्त्तमानानां सखीनां लोचने अमिमौत व्रतस्थत्वात् आत्मन इत्याहुः । माझाने इति अस्माद्धातोर्लङ् । इयमेव खलु विश्वांसस्य परा काष्ठा यदक्षिपीङ्गेऽपि न क्षुभ्यन्तीति भावः ॥ १५ ॥

तपःप्रभावमाह,—

कृतेति । [कृताभिषेकाम्] कृतस्नानां [हुतजातवेदसम्] हुताग्निं कृतहोमाम् इत्यर्थः । त्वचा वस्त्रलेन उत्तरासङ्गवतीम् उत्तरोयवतीं [त्वगुत्तरासङ्गवतीम्] अधीतमस्याः अस्तौति [अधीतिनीम्] स्तुतिपाठादि कुर्वतीम् । इष्टादिभ्यश्च (५, २, ८८ पा०) । इति इनिः [ताम्] देवीं [दिदृक्षवः] द्रष्टुमिच्छवः [ऋषयः] मुनयः [अभ्युपागमन्] समुपागताः । न च अत्र कनिष्ठसिवादोष इत्याह,—[धर्मवृद्धेषु वयो न समीच्यते] न प्रमाणीक्रियते । सति धर्मज्यैष्ठ्ये वयोर्ज्यैष्ठ्यं न प्रयोजकमित्यर्थः । तथाच मनुः,—“न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः । यो वा युवात्त्वधीधानस्तं देवाः स्वपिरं चिदुः इति॥” (अ० २, श्लो० १५६) ॥ १६ ॥

विरोधिसत्वोऽङ्घ्रिपूर्वमत्सरं
द्रुमैरभीष्टप्रसवाचितातिथि ।

नवोटजाभ्यन्तरसम्भृतानलं

तपोवनं तच्च बभूव पावनम् ॥ १७ ॥

यदा फलं पूर्वतपःसमाधिना

न तावता लभ्यममंस्त काङ्क्षितम् ।

तदानपेक्ष्य स्वशरीरमार्दवं

तपो महत् सा चरितुं प्रचक्रमे ॥ १८ ॥

विरोधोति । [विरोधिभिः सत्वैः] गोव्याघ्रादिभिः [उङ्घ्रित-
पूर्वमत्सरम्] त्यक्तपूर्ववेरं हिंसारहितमित्यर्थः । [द्रुमैः अभीष्ट-
प्रसवेन] इष्टफलेन [अर्चिताः] पूजिताः [अतिथयः] यस्मिन्
तत् तथोक्तं [नवानामुटजानाम्] पर्णशालानाम् [अभ्य-
न्तरेषु सम्भृताः] सञ्चिताः [अनलाः] अग्नयो यस्मिन् तत्
तथोक्तं [तच्च तपोवनम्] पावयतीति [पावनं बभूव] ।
अहिंसातिथिसत्काराग्निपरिचर्याभिः जमत्पावनं बभूव
इत्यर्थः ॥ १७ ॥

यदेति । [सा] देवो [यदा] यस्मिन् काले [तावता] ताव-
त्प्रमाणेन [पूर्वतपःसमाधिना] पूर्वेण अनुष्ठीयमानप्रकारेण तपो-
नियमेन [काङ्क्षितं फलं लभ्यम्] लब्धुं शक्यं [नामंस्त] अश-
क्यम् अमंस्तेत्यर्थः । [तदा] तत्काले अविलम्बेन इत्यर्थः [स्वश-
रीरस्य मार्दवम्] मृदुत्वं सौकुमार्यम् [अनपेक्ष्य] अविगणय्य
[महत्] दुस्तरं [तपश्चरितुम्] साधयितुं [प्रचक्रमे] उपच-
क्रमे ॥ १८ ॥

क्लमं ययौ कन्दुकलीलयापि या
तया मुनीनां चरितं व्यगाह्यत ।

ध्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितं

मृदु प्रकृत्या च ससारमेव च ॥ १९ ॥

शुची चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां

शुचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा ।

विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभाम्

अनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥ २० ॥

क्लममिति । [या] देवी [कन्दुकलीलया] कन्दुकक्रीडयापि
[क्लमं [ययौ] ग्लानिं प्राप [तया] देव्या [मुनीनां चरितम्]
तीव्रं तपः [व्यगाह्यत] प्रविष्टम् । अत्र उपेक्षते,—[ध्रुवम्]
अस्याः [वपुः काञ्चनपद्मेन] सुवर्णकमलेन [निर्मितम्] गठि-
तम् अत एव [प्रकृत्या] पद्मस्वभावेन [मृदु च] सुकुमारमपि
काञ्चनस्वभावेन [ससारञ्च] कठिनम् [एव] तथा च तत् उपा-
दानकत्वात् देव्या वपुषः सुकुमारस्यापि तीव्रतपःक्षमत्वम्
इत्युत्प्रेक्षार्थः ॥ १९ ॥

शुचाविति । [शुची] श्रीर्षे [शुचिस्मिता] विशदमन्द-
हासा [सुमध्यमा] पार्वती [ज्वलताम्] दीप्तिमतां [चतुर्णां
हविर्भुजाम्] अग्नीनां [मध्यगता] सती नेत्रे प्रतिहन्तीति
तां [नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभाम्] साषित्वं तेजः [विजित्य] न
विद्यते अन्यत्र दृष्टिर्यस्याः सा [अनन्यदृष्टिः] सती [सविता-
रम्] सूर्यम् [ऐक्षत] ददर्श । “श्रीर्षे पञ्चान्निमध्यस्थो वर्षासु
स्फण्डिलेशयः” इति स्मरणात्, पञ्चान्निमध्ये तपश्चारेत्यर्थः ।

तथातितप्तं सवितुर्गभस्त्रिभिः

मुखं तदीयं कमलश्रियं दधौ ।

'अपाङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः

'शनैः शनैः श्यामिकया कृतं पदम् ॥ २१ ॥

अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं

रसात्मकस्योडुपतेश्च रश्मयः ।

बभूव तस्याः किल पारणाविधिः

न वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः ॥ २२ ॥

तत्र सवितैव पञ्चमोऽग्निः “अग्निः सविता सवितैवाग्निः”
इति त्रैतलिङ्गात् ॥ २० ॥

तथेति । [सवितुः] सूर्यस्य [गभस्त्रिभिः] किरणैः [तथा]
पूर्वोक्तप्रकारेण [अतितप्तम्] सन्तप्तं तस्याः इदं [तदीयं मुखं
कमलश्रियम्] कमलस्य शोभां [दधौ] प्राप । यथा रवितापात्
कमलं न न्नायति प्रत्यत विकसति तथा तदीयं मुखमासी-
दिति भावः । किन्तु [अस्य] मुखस्य [दीर्घयोः अपाङ्गयोः केव-
लम्] नेत्रान्तयोः एव [शनैः शनैः] मन्दं मन्दं [श्यामिकया]
कालिन्ना [पदम्] स्थानं [कृतम्] तयोः सौकुमार्यादित्यर्थः
॥ २१ ॥

अयाचितेति । [अयाचितोपस्थितम्] अप्रार्थितोपनतं [केव-
लम् अम्बु] उदकं [रसात्मकस्य] अमृतमयस्य [उडुनाम्] मृच्चु-
चाणां [पतिः चन्द्रस्तस्य] [रश्मयश्च] [तस्याः] पार्वत्याः [पार-
णाविधिः] अभ्यवहारकर्म [बभूव] तावन्मात्रसाधनकोऽभूत्
इत्यर्थः । साध्यसाधनयोः अभिदेन व्यपदेशः साधनान्तरव्याह-

निकामतप्ता विविधेन वङ्गिना
 नभश्चरेणेन्धनसम्भृतेन सा ।
 तपाल्यये वारिभिरुच्चिता नवैः
 भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्ध्वगम् ॥ २३ ॥
 स्थिताः क्षणं पद्मसु ताडिताधराः
 पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।

त्यर्थः । [किल] इति प्रसिद्धौ । वृक्षाणां या [वृत्तिः] जीवनो-
 पायः [तद्वातिरिक्तम्] [साधनम्] उपायो यस्य स तथोक्तः
 पारणाविधिः [न बभूव] । वृक्षोऽपि अयाचितोपस्थितेन मेघो-
 दकेन इन्दुकिरणैश्च जीवतीति प्रसिद्धम् अम्बिकापि तावन्मात्रम्
 अवलम्बतेत्यर्थः ॥ २२ ॥

निकामेति [विविधेन] पञ्चविधेन इत्यर्थः [नभश्चरेण] खेच-
 रेण आदित्यरूपेण इत्यर्थः । [इन्धनसम्भृतेन] काष्ठसमिद्धेन
 [वङ्गिना] [निकामम्] अत्यन्तं [तप्ता सा] अम्बिका [तपा-
 ल्यये] श्रोष्णान्ते प्राहृषीत्यर्थः [नवैर्वारिभिः उच्चिता] सिक्ता सती
 [भुवा] पञ्चाग्निमतपया [सह ऊर्ध्वगम्] ऊर्ध्वं प्रसृतम् [उष्माणम्]
 वाष्पम् [अमुञ्चत्] “श्रोष्णोष्णवाष्प उष्माणः” इति यादवः ॥ २३ ॥

स्थिता इति । उदकस्य विन्दवः [उदविन्दवः] मन्योदने-
 त्यादिना (६, ३, ६० पा०) उदकशब्दस्य उदादेशः । प्रथमे
 [उदविन्दवः] प्रथमविशेषणात् विन्दूनां विरलत्वं बहुवचनात् न
 प्रतिविरलत्वञ्च गम्यते तथा च चिरत्वनाभ्यन्तरगमनयोः
 निर्वाहः । [तस्याः] पार्वत्याः [पद्मसु] नेत्रलोमसु [क्षणम्]

(१) मन्यादिषु परेषु उदकस्य उदः स्यात् ।

बलीषु तस्याः खलिताः प्रपेदिरे
चिरेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः ॥ २४ ॥

'शिलाशयान्तामनिकेतवासिनीं

'निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु ।

व्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तडिन्मयैः

महातपः साक्ष्य द्रव स्थिताः क्षपाः ॥ २५ ॥

[स्थिताः] स्थितिं गताः स्थिता इत्यनेन पञ्चमणां साम्प्रत्वं क्षण-
मिति स्नेग्धाञ्च गम्यते । अनन्तरं [ताडितः] व्यधितः [अधरः]
ओष्ठो यैः ते तथोक्ताः एतेन अधरस्य मार्दवं गम्यते । ततः [पयो-
धरयोः] स्तनयोः [उत्सेधे] उपरिभागे [निपातेन] पतनेन
[चूर्णिताः] जर्जरिताः कुचकाठिन्यात् इति भावः । तदनु
[बलीषु] उदररेखासु [खलिताः] निम्नोन्नतत्वादिति भावः ।
इत्थं [चिरेण] न तु शीघ्रं प्रतिबन्धबाहुष्यादिति भावः
[नाभिम्] [प्रपेदिरे] प्रविष्टाः न तु निर्जग्मुः एतेन नाभेः
गाभ्भीर्थं गम्यते । अत्र प्रतिपदमर्थवस्वात्परिकरालङ्कारः ॥२४॥

शिलेति । निरन्तरासु] नीरन्त्रासु अन्तरे मध्ये वातो
यासां तादृश्यो या वृष्टयः तासु [अन्तरवातवृष्टिषु] न निकेतं
गृहे वसतीति [अनिकेतवासिनौम्] अनाहतदेशवासिनौम्
इत्यर्थः शिलायां शैते इति [शिलाशयाम्] शिलातलशायि-
नौम् । अधिकरणे शैतेरिति (३, २, १५ पा०) अच्प्रत्ययः ।
[ताम्] पार्वतीं साक्षाद्गृष्टा साक्षी । साक्षाद्गृष्टरि संज्ञा-
याम् (१) (५, २, ८१ पा०) इति इनिप्रत्ययः । तस्य कर्म साक्ष्यम्

(१) साक्षाच्छब्दाद्गृष्टर्थे इ नि गम्यस्वप्तासादिनेन भत्वात्
अव्ययटिलोपः ।

निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिलाः

सहस्यरात्रीरुदवांसतत्पराः ।

परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाक्योः

पुरो वियुक्ते मिथुने कृपावती ॥ २६ ॥

[महातपसः साख्ये स्थिताः क्षपाः] [तडिन्धयेः] वियुद्रूपैः
[उन्मिषितैः] अवलोकनेः [व्यलोकयन्निव] इवेति चक्षुषा
विलोकनमेव उपेक्ष्यते साख्यन्तु “आदित्यचन्द्रावनिर्लोऽनसश्च
द्वीभूर्मिरापो हृदयं यमश्च । अश्च रात्रिश्च उभे च सन्धे
धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥” इति प्रमाणसिद्धत्वात् न उत्-
प्रेक्ष्यमित्यनुसन्धेयम् ॥ २५ ॥

एवं वर्षासु विहितं तपःप्रकारमुक्त्वा सम्प्रति हेमन्ते तप-
श्चरणप्रकारमाह,—

निनायेति । [सा] पार्वती उत्किरन्ति क्षिपन्ति इति उ-
त्किराः इगुपधञ्त्वादिना (३, १, १३५ पा०) कः । [सत्यन्तं हिमा-
नाम् उत्किराः अनिलाः] यासु ताः [सहस्यरात्रीः] पौषरात्रीः ।
“पौषे तैषसहस्यौ हौ” इत्यमरः । उदके वासः [उदवासः]
प्रेषवासवाहनधिषु च (१) (६, ३, ५८, पा०) इत्युदादेशः ।
[उदवासे तत्परा] आमन्ता तथा परस्परमाक्रन्दिनि] अन्यो
न्यम् आक्रोशिनि [पुरः] अघे [वियुक्ते] विरहिषि वियोगं प्राप्ते
इति यावत् । चक्रवाक्यो च चक्रवाकश्च चक्रवाक्यौ तयोः
[चक्रवाक्योर्मिथुने] हन्ते कृपावती] सती [निनाय] ।
दुःखिषु कृपासुत्वं महतां स्त्रिभाव इति चक्रवाक्यमिथुने कृपा

(१) पौषमादिषु परेषु उदकस्य उदः स्यात् ।

मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि
 प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना ।
 तुषारवृष्टिस्तपद्मसम्पदां
 सरोजसन्धानमिवाकरोदयाम् ॥ २७ ॥
 स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता
 परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।

न तु कामितया इति वाच्यानवकाशः । “अप्सु वासस्तु हेमन्ते
 क्रमशो वर्धयेत्तपः” इति मनुः (अ० ६, श्लो० २३) ॥ २३ ॥

मुखेनेति । [सा] पार्वती [निशि] रात्री [पद्मवत्सुगन्धिना]
 सुरभिणा गन्धस्येत् इत्यादिना (५, ४, १३५ पा०) (१) इकारः ।
 [प्रवेपमानः] कम्पमानः [अधरः] ओष्ठ एव [पद्मम्] दलं तेन
 [शोभते] इति तथोक्तेन [मुखेन] [तुषारवृष्ट्या] तुङ्गिनवर्षेण
 [क्षताः] नाशिताः [पद्मसम्पदाः] यासां तासाम् [अपां सरोज-
 सन्धानम्] पद्मसङ्घटनम् [अकरोत् इव] इत्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।
 पद्मान्तरं तुङ्गिनेन उपह्वयते तन्मुखपद्मन्तु न तथेति व्यति-
 रेकालङ्कारो व्यञ्ज्यते इत्युभयोः सङ्करः ॥ २७ ॥

स्वयमिति । [स्वयं विशीर्णानि] स्वतश्च्युतानि [द्रुमप-
 र्णानि] एव [वृत्तिः] जीवनं यस्य तस्य भावस्तत्ता [तपसः]
 परा काष्ठा] परमुत्कर्षो हि । “काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि”
 इत्यमरः । [तया] देव्या [पुनः तत्] पर्णवर्त्तनम् [अपि अपा-
 कीर्णम्] अपाकृतम् । [अतः] पर्णापकरणाच्चेतोः प्रियं वद-
 तीति [प्रियंवदा] प्रियवशे वदः खष्प इति (१, २, १८ पा०)

(२) उत्पूतिसु सुरभिपूर्वकगन्धान्तबहुव्रीहिरित् स्यात् ।

तदप्यपाकौर्णमतः प्रियंवदां
 वदन्त्यपर्णेति च यां पुराविदः ॥ २८ ॥
 मृणालिकापेलवमेवमादिभिः
 व्रतैः स्वमङ्गं ग्लपयन्त्यहर्निशम् ।
 तपः शरीरैः कठिनैरुपार्जितं
 तपस्विनां दूरमधश्चकार सा ॥ २९ ॥

खच्प्रत्ययः । अरुर्दिषत् अजन्तस्य मुम् इति (६, ३, ६७ पा०)
 मुमागमः । [ताम्] पार्वतीं पुराविदः] पुराणज्ञाः तपःकरण-
 समये अविद्यमानं पर्णभक्षणं यस्याः सा [अपर्णा] इति
 [वदन्ति] नामान्तरसमुच्चयार्थश्चकारः । स्वयं प्रियंवदाः परिषा-
 मपि प्रियवाद्भाजनानि भवन्तीति भावः । अत्रापर्णामिल-
 पपाठः इति शब्दाभिहिते द्वितीयानुपपत्तेः । यथाह वामनः
 “निपातेनाप्यभिहितं कर्मणि न कर्मविभक्तिः परिगणनस्य (१)
 प्रायिकत्वात्” इति ॥ २८ ॥

मृणालिकेति । [मृणालिकापेलवम्] पद्मिनीकन्दकोमलं
 [स्वम्] स्वकीयम् [अङ्गम्] शरीरम् [एवम्] उक्तप्रकारतां-
 याग्निमध्यवासव्रतम् [आदिः] येषां तैः [व्रतैः] अहश्च निशा
 च [अहर्निशम्] । समाहारे द्वन्द्वकवद्भावः । अत्यन्तसंयोग
 द्वितीया । [ग्लपयन्ती] कर्शयन्ती [सा] पार्वती [कठिनैः]
 - क्लेशसङ्घैः इत्यर्थः । [शरीरैः उपार्जितम्] सम्पादितं तपस्विनाम्

• (१) अभिहिते प्रथमेति वार्तिके अभिधानश्च प्रायेण तिङ्-
 कर्तादितसमासैः इति परिगणने प्रायेण इत्युक्तेः निपातस्यापि
 अभिधानप्रयोजकत्वं सूचितमिति भावः ।

अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाक्

ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।

विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं

शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥ ३० ॥

तमातिथेयौ बहुमानपूर्वया

सपर्य्याया प्रत्युदियाय पार्वती ।

ऋषीणाम् [तपः] [दूरम् [अत्यन्तम् [अधश्चकार] तिरश्चकार
अतिशिश्ये इत्यर्थः तपस्विभिः अपि एवं तपः कर्तुं न शक्यते
इति तात्पर्य्यार्थः ॥ २८ ॥

अथेति । [अथ] अनन्तरम् [अजिनम्] कृष्णमृगतृक्
[आषाढः] प्रयोजनमस्येति [आषाढः] पालाशदण्डः । "पालाश-
दण्ड आषाढः", इत्यमरः । विशाखाषाढादण् मन्यदण्डयोः
(५, १, ११० पा०) इति अण्प्रत्ययः । तयोः [धरः] तथोक्तः
[प्रगल्भवाक्] प्रौढवचनः [ब्रह्ममयेन] वैदिकेन [तेजसा]
ब्रह्मवर्चसेन इत्यर्थः । [ज्वलन्निव] स्थितः इव शब्दो निर्द्धार-
णार्थः [कश्चित्] अनिर्दिष्टः [जटिलः] जटावान् ब्रह्मचारीति
शेषः । (५, २, १०० पा०) पिच्छादित्वादिलच्प्रत्ययः ।
[शरीरबद्धः] बद्धशरीरः शरीरवान् इत्यर्थः । वाङ्मिताम्बादिषु
(२, २, ३७ पा०) पाठात् साधुः । प्रथमाश्रमः] यथा ब्रह्म-
चर्याश्रम इव यथाशब्द इवार्थे [तपोवनम्] देव्या इति शेषः
[विवेश] प्रविष्टवान् ॥ ३० ॥

तमिति । अतिथिषु साध्वी [आतिथेयौ] पथ्यतिथ्यादिना
(४, ४, १०४ पा०) ढञ्प्रत्ययः । टिञ्चाणञित्यादिना (४, १, १५
पा०) ङीप् । [पार्वती] [तम्] ब्रह्मचारिणं [बहुमानपूर्वया]

भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां
वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः ॥ ३१ ॥
विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सत्क्रियां
परिश्रमं नाम विनोय च क्षणम् ।
उमां स पश्यन् ऋजुनैव चक्षुषा
प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रमः ॥ ३२ ॥
अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं ?
जलान्यपि स्नानविधिचमाणि ते ? ।

बहुमानः पूर्वं यस्यास्तया गौरवपूर्वया इत्यर्थः [सपथ्यया]
अर्चया । “सपर्य्यार्चाहणाः समाः” इत्यमरः । [प्रत्युदियाय]
प्रत्युज्जगाम । कथं समानेऽपि तस्याः तादृशी प्रतिपत्तिः ? अत
आह । [साम्ये] सति [अपि] [निविष्टचेतसाम्] स्थिरचित्तानां
[वपुर्विशेषेषु] शरीरविशेषेषु अतिशयितं गौरवं यासु ताः
[अतिगौरवाः] अतिगौरवसहिताः [क्रियाः] चेष्टाः [भवन्ति]
प्रवर्तन्त इत्यर्थः । साधवो न साम्याभिनिवेशिन इति भावः ॥३१

विधोति । [सः] ब्रह्मचारी [विधिना प्रयुक्ताम्] अनुष्ठितां
[सत्क्रियाम्] पूजां [परिगृह्य] स्वीकृत्य [क्षणं परिश्रमम्]
विश्रामञ्च [विनोय नाम] नामेति अपरमार्थं । अथ [उमाम्
ऋजुनैव] विलासराहितेनैव [चक्षुषा] पश्यन् [अनुज्झित-
क्रमः] अत्यन्तोचितपरिपाटीकः सन् [वक्तुं प्रचक्रमे] प्रारिभे
॥ ३२ ॥

अपीति । अथ अधिशब्दः प्रश्ने । [क्रियार्थम्] होमादि-
कर्मानुष्ठानार्थं समिधञ्च कुशञ्च [समित्कुशम्] जातिर-
प्राधिनामिति (२, ४, ६, पा०) इत्यौक्येणैव । [सुलभमपि ?]

अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्त्तसे ?

शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥ ३३ ॥

अपि त्वदावर्जितवारिसम्भृतं

प्रबालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ? ।

चिरोञ्छितालक्तकपाटलेन ते

तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥ ३४ ॥

सुलभं कञ्चित् ? [जलानि ते] तव [ज्ञानविधिष्वभाषि] ज्ञान-
क्रियायोग्यानि [अपि ?] कञ्चित् ? किञ्च [स्वशक्त्या] निज-
सामर्थ्यानुसारेण [तपसि प्रवर्त्तसे अपि ?] देहम् अपीकृत्यित्वा
तपश्चरसि कञ्चित् ? इत्यर्थः । युक्तञ्च नाम एतत् [खलु] यस्मात्
[शरीरम् भाष्यम्] [धर्मसाधनम्] । धर्मस्तु कावेन वाचा
बुद्ध्या धनादिना च ब्रह्मभिः साध्यते तेषु च वपुः एव मुख्यं
साधनं सति देहे धर्मार्थं काममोक्षलक्षणाः चतुर्वर्गाः साध्यन्ते ।
अत एव “सततमात्मानमेव गोपायीत” इति श्रुतिः ॥ ३३ ॥

अपि त्वदेति । त्वया [आवर्जितेन] सिक्तेन [वारिणा
सम्भृतम्] जनितम् [आसां वीरुधाम्] लतानाम् [प्रबालम्]
पञ्चवम् [अनुबन्धपि ?] अनुस्यूतं किम् ? यत् प्रबालं [चिरो-
ञ्छितः] चिरकालव्यक्तः साक्षारागो येन तत् तथापि पाटलं
सभावरक्तमित्यर्थः तेन [चिरोञ्छितालक्तकपाटलेन ते] तव
[दन्तवाससा] अधरेण । “भीष्माधरी तु रदनच्छदौ दग्ध-
वाससी” इत्यमरः । [तुलाम्] साम्यम् [आरोहति] मञ्चति—
इत्यर्थः । तत्र तुलाशब्दश्च सादृश्यवाचित्वात् तद्योगेऽपि
तुल्यार्थः अतुलीयमाभ्यामिति (२, ३, ७२ पा०) न छतौया-
प्रतिशेषः तत्र छन्ने सङ्गवाचिन एव अहथादिति ॥ ३४ ॥

अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः
 करस्थदर्भप्रणयांपहारिषु ।
 य उत्पलाक्षि ! प्रचलैर्विलोचनैः
 तवाक्षिसादृश्यमिव प्रयुञ्जते ॥ ३५ ॥
 यदुच्यते पार्वति ! पापवृत्तये
 न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।
 तथाहि ते शीलमुदारदर्शने !
 तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥ ३६ ॥

अपोति । [करस्थान् दर्भान् प्रणयेन] स्नेहेन [अप-
 हरन्ति] इति ते तथोक्तेषु सापराधिषु इति भावः । अपराधिषु
 इति पाठे दर्भाणां प्रणयेन प्रार्थनया अपराधिषु [हरिणेषु]
 विषये [ते मनः] [प्रसन्नमपि ?] न स्तुभितं किम् ? सापराधिषु
 अपि न कोपितव्यं तपस्विभिः इति भावः । हे [उत्पलाक्षि !
 ये] हरिणाः [प्रचलैः] [चक्षुः] [विलोचनैः] नेत्रैः [तव अक्षि-
 सादृश्यम् प्रयुञ्जते इव] अभिनयन्तीव प्रसन्नत्वात् मृगनेत्राणि
 त्वन्नयनैः साम्यमुपयान्तीति भावः । उत्पलक्षेपचक्षैः इति
 पाठान्तरे उत्पलकम्पचक्षैः “भावानयने द्रव्यानयनम्” इति
 न्यायेन सिध्यमाषोत्पलचक्षैः इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

यदिति । हे [पार्वति ! रूपम्] सौम्याकृतिः [पापवृत्तये]
 पापाचरन्नाय [न] भवतीति [यदुच्यते] लोकोक्तिरिति शेषः ।
 - [तद्वचः] न व्यभिचरति न स्तुभतीति [अव्यभिचारि] सत्त्वम् ।
 “यत्राकृतिस्तत्र गुणाः” “न सुरूपाः पापसमाचारा भवन्ति”
 इत्यादयो लोकावादा न. विसंवादमासादयन्ति इत्यर्थः ।
 किमिति ज्ञायते [तथाहि] हे [उदारदर्शने !] आयताक्षि !

विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभिः
 तथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्चुप्रतैः ।
 यथा तदीयैश्चरितैरनाविलैः
 महीधरः पावित एष सान्वयः ॥ ३७ ॥
 अनेन धर्मः सविशेषमद्य मे
 त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भाविनि ! ।
 त्वया मनो निर्विषयार्थकामया
 यदेक एव प्रतिगृह्य सिव्यते ॥ ३८ ॥

सुरूपे ! इत्यर्थः । अथवा उन्नतज्ञाने ! विवेकवति ! इत्यर्थः । [ति] तव [शीलम्] सदृत्तं, “शीलं स्वभावे सदृत्ते” इत्यमरः । [तपस्विनामपि] उपदिश्यते अनेनेति उपदेशः प्रवर्त्तकं प्रमाद्यं तत्ताम् [उपदेशतां गतम्] प्राप्तम् । मुनयोऽपि त्वां वीक्ष्य स्वदृत्ते प्रवर्त्तन्ते इति भावः ॥ ३६ ॥

विकीर्णैति । एषः [महीधरः] हिमवान् सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षयः । दिक्सङ्घेऽसंज्ञायाम् (१) (२, १, १, ५० पा०) इति समासः । [विकीर्णैः] पर्यस्तैः [सप्तर्षीणाम्] सम्बन्धिभिः [बलिभिः] पुष्पोपहारैः [प्रहसन्ति] ये तैः तन्नोक्तैः [दिवः] अन्तरिक्षात् [च्युतैः गाङ्गैः सलिलैः तथा न पावितः] [अनाविलैः] अकलुषैः [त्वदीयैः चरितैः] [यथा सान्वयः] सपुत्रपौत्रः पावितः पवित्रीकृतः ॥ ३७ ॥

अनेनेति । हे [भाविनि !] प्रशस्ताभिप्राये ! [अनेन]

(१) संज्ञायामेव दिग्वाचकसंख्यावाचकौ समस्येते स तत्पुरुषः । असंज्ञायाम् तु द्विगुरेव ।

प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना

न मां परं सम्प्रतिपत्तमर्हसि ।

यतः सतां सन्नतगात्रि ! सङ्गतं

मनोषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ॥ ३६ ॥

अतोऽत्र किञ्चिद्भवती बहुक्षमां

द्विजातिभावादुपपन्नचापलः ।

कारणेन [धर्मः सविशेषम्] सातिशयम् [अद्य मे] त्रयाणां धर्मकामार्थानां वर्गः [त्रिवर्गः] । “त्रिवर्गो धर्मकामार्थेषु त्रिवर्गः समोक्षकैः” इत्यमरः । तत्र [सारः] श्रेष्ठः [प्रतिभाति] [यत्] यस्मात् कारणात् [मनसो निर्विषयी अर्थकामौ] यस्याः तथा [त्वया एकः] धर्म एव [प्रतिगृह्य] स्वीकृत्य [सेव्यते] । यत्त्वया अर्थकामौ विहाय धर्म एव अवलम्बितः अतः सर्वेषां नः स श्रेयान् इति प्रतिपद्यते इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

सम्प्रति मनोरथं जिज्ञासुः प्रस्तीति,—

प्रयुक्तेति । [आत्मना] त्वया [प्रयुक्तः] कृतः [सत्कारविशेषः] पूजातिशयो यस्य तं [माम्] [परम्] अन्यं [सम्प्रतिपत्तम्] अवगन्तुं [न अर्हसि] हे [सन्नतगात्रि !] सन्नताङ्गि ! । अङ्गाच्चकण्ठेभ्यः (१) इति (४, १, ५५ पा० वा०) वक्तव्यात् ङीप् [यतः] कारणात् मनस ईषिभिः [मनोषिभिः] विद्वद्भिः । शकन्वादित्वात् साधुः [सतां सङ्गतम्] सख्यं सप्तभिः पदैः अपपद्यते इति [साप्तपदीनम्] सप्तपदीधारणसाध्यम् [उच्यते] । तच्च आद्ययोः त्वत्कृतसत्कारप्रयोगादेव सिद्धमित्यर्थः । साप्तपदीनं सख्यमिति (५, २, २२ पा०) निपातनात् साधुः ॥३६॥

(१) अङ्गादिभ्य उपसर्जनेभ्यः स्वाङ्गवाचिभ्यो ङीप् स्यात् ।

अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने !

न चेद्रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥

कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसः

त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुः ।

अमृग्यमेष्वर्य्यमुखं नवं वयः

तपः फलं स्यात् किमतः परं वद ? ॥ ४१ ॥

अत इति । हे [तपोधने !] [अंतः] मख्याज्ञेतोः [अत्र] प्रस्तावे [बहुक्षमाम्] बह्वक्तिसङ्घां यद्वा क्षमावतीं [भवतीम्] त्वां [द्विजातिभावात्] ब्राह्मणत्वात् [उपपन्नचापलः] सुलभ-
धाह्यः [अयम् जनः] स्वयमित्यर्थः । किञ्चित्प्रष्टुं मनो यस्य
मः [किञ्चित्प्रष्टुमनाः] प्रष्टुकामः तुम् काममनसोः अपीति (६,
३, १०६ पा० वा०) (१) मकारलोपः । रहति भवं [रहस्यम्]
गोप्यं [न चेत्] प्रतिवक्तुम् अर्हति ॥ ४० ॥

प्रष्टव्यमाह,—

कुल इति । [प्रथमस्य वेधसः] हिरण्यगर्भस्य [कुले] अन्ववाये
[प्रसूतिः] उत्पत्तिः । “यज्ञार्थं हि मया सृष्टो हिमवान-
चलेश्वरः” इति ब्रह्मपुराणवचनात् । [वपुः] शरीरं [त्रयाणां
लोकानां सौन्दर्यमिव उदितम्] एकत्र समाहृतम् [ऐश्वर्य्य-
सुखम्] सम्पत्सुखम् [अमृग्यम्] अन्वेषणीयं न भवति किन्तु
सिद्धमेवेत्यर्थः । [वयः नवम्] यौवनमित्यर्थः । [अतः परम्]
अतोऽन्यत् [किं तपःफलं स्यात् ?] [वद] अस्ति चेदिति शेष-
न किञ्चित् अस्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

(१) लुप्तेदवश्यमः कृत्ये तुम्काममनसोरपीत्यादिवाचित्कि-
नेत्यर्थः ।

भवत्यनिष्टादपि नाम दुःसहात्
 मनस्विनोनां प्रतिपत्तिरौदृशी ।
 विचारमार्गप्रहितेन चेतसा
 न दृश्यते तच्च क्लृशोदरि ! त्वयि ॥ ४२ ॥
 अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिः
 विमानना सुभ्रु ! कुतः पितुर्गृहे ? ।

भवतीति । [दुःसहात्] सोढुमशक्यात् [अनिष्टात्] भर्ता-
 दिक्कृतादपि [मनस्विनोनाम्] धीरस्त्रीणाम् [दृष्टशी] तप-
 श्चरणलक्षणा [प्रतिपत्तिः] प्रवृत्तिः । “प्रतिपत्तिस्तु गौरवे
 प्राप्ती प्रवृत्तौ प्रागल्भ्ये” इति केशवः । [भवति] [नाम] ।
 नामेति सम्भावनायाम् । [विचारमार्गं प्रहितेन चेतसा]
 चित्तेन [तत्] अनिष्टं [च] हे [क्लृशोदरि ! त्वयि न दृश्यते] ।
 विचार्यमाणे तदपि नास्ति असम्भावितत्वादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

अनिष्टाभावमेव प्रपञ्चयति,—

अलभ्येति । हे [सुभ्रु !] इयं त्वदीया [आकृतिः] मूर्तिः
 [अलभ्यः] लब्धुमनर्हः [शोकेन] भर्त्सयमानजेन दुःखेन
 [अभिभवः] तिरस्कारो यस्याः सा तथोक्ता दृश्यते इति शेषः ।
 असम्भावितञ्च अयमर्थ इत्याह [पितुर्गृहे विमानना] अवमानः
 [कुतः?] न सम्भाव्यते एवेत्यर्थः । न च अपि अन्यस्मान्नावीत्याह ।
 [पराभिमर्शः] परधर्षणम् [तव नास्ति पद्मगरत्नसूचये]
 मणिशिरोमणिशलाकां ग्रहीतुम् इत्यर्थः । क्रियार्थीपपदस्य च
 कर्मणि स्थानिनः (२, ४, १४ पा०) इति चतुर्थी । [करम्]
 इत्सं [कः] [प्रसारयेत् ?] सुभ्रु ! इत्यत्र भ्रूशब्दस्योवङ्-
 स्थानीयत्वात् नेयङुवङ्स्थानावस्तीति (१, ४, ४ पा०) नदी-

पराभिमर्शी न तवास्ति कः करं
 प्रसारयेत् पद्मगरलसूचये ॥ ४३ ॥
 'किमित्यपास्याभरणानि यौवने
 'धृतं त्वया वार्द्धकशोभि वल्कलम् ? ।
 वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका
 विभावरौ यद्यरुणाय कल्पते ? ॥ ४४ ॥

संज्ञाप्रतिषेधात् अम्बार्थनयोर्द्वैतः (७, ३, १०७ पा०) इति
 ऋत्स्वत्वं नास्ति तेन ऋत्स्वः प्रामादिक इति केचित् अन्ये तु
 अप्राणिजातेषु अरज्ज्वादीनाम् (४, १, ६६ पा० वा०) इत्यत्र
 अलावूः कर्कशूरित्यूकारान्तादप्युङ्प्रत्खयसुदाजहार भाष्य-
 कारः । एतस्मादेव नियम ज्ञापकात् क्वचिदूकारान्तस्याप्युङ्-
 त्वात् नदौत्वे ऋत्स्वत्वमित्याहुः । अतएव आह वामनः उकाराद-
 प्युङ् प्रकृतेरिति । सुभ्रू ! कुतस्तातव्यहेऽवमानमिति पाठान्त-
 रकरणन्तु साहसमेव उक्तोपपत्तिसम्भावनात् । अन्यत्रापि “सुभ्रू !
 त्वं कुपितेत्यपास्तमशनं त्यक्त्वा कथा योषिताम्” इत्यादिप्रयोगदर्श-
 नात् वंशस्थवृत्ते पादादौ जगणभङ्गप्रसङ्गाच्च त्यक्तं गोष्ठीभिः ॥४३
 किमिति । हे गौरि ! [किमिति] केन हेतुना [यौवने]
 [त्वया] [आभरणानि अपास्य] विहाय वृत्तस्य भावो वार्द्धकम्
 (५, १, १३३ पा०) मनोज्ञादित्वाद्बुङ्प्रत्खयः । “वार्द्धकं वृत्त-
 सङ्घाते वृत्तत्वे वृत्तकर्मणी” इति विश्वः । तत्र शोभत इति
 [वार्द्धकशोभि वल्कलं धृतम् प्रदोषे] रजनीमुखे स्फुटाः प्रकटा-
 चन्द्रः तारकाश्च यस्याः सा [स्फुटचन्द्रतारका विभावरौ]
 राशिः [अरुणाय] सूर्यस्तया [कल्पते यदि ?] अहं गन्तुं
 कल्पते किम् ? [वद] क्वचि । क्रियाबोधोपपत्तय इत्यादिना (२,

दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा अमः
 पितुः प्रदेशास्तं देवभूमयः ।
 अथोपयन्तारमलं समाधिना
 न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥ ४५ ॥
 निवेदितं निप्रवसितेन सोमना
 मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।

३, १४ पा०) चतुर्थी । दीप्यमानशशाङ्गतारके प्रदोषे यद्य-
 रूप उदेति ततो विभूषणायपहारेण तव वल्कलधारणं सङ्-
 ष्यते इति भावः ॥ ४४ ॥

तपः प्रयोजनं निराकर्तुमाह,—

दिवमिति । [दिवम्] स्वर्गं [प्रार्थयसे] कामयसे [यदि]
 तर्हि [अमः] तरङ्गरणप्रयासः [वृथा], निष्फलः यदि स्वर्गार्थं
 तप्यसे ततः अमं मा कार्षीः । कुतः ? [तव पितुः] हिमवतः
 [प्रदेशाः देवभूमयः] स्वर्गपदार्थाः तद्वत्त्वा इत्यर्थः । [अथ
 उपयन्तारम्] वरं प्रार्थयसे तर्हि [समाधिना] तपसा [मलं]
 न कर्त्स्य इत्यर्थः । निषेधस्य निषेधं प्रति कारणत्वात् द्वितीया ।
 तथाहि [रत्नम्] कर्त्तुं [न अन्विष्यति] न मृगयति अहीतारम्
 इति शेषः किन्तु [तद्रत्नं मृग्यते] अहीतभिः इति शेषः । न हि
 वरार्थं त्वया तपसि वर्त्तितव्यम् किन्तु तेनैव त्वदर्थमिति
 भावः ॥ ४५ ॥

वरवाचकाच्चरन्वचानन्तरमेव देव्या उच्यतेऽस्मात्समासश्च
 प्रश्नेषु च प्रत्युत्तरमनुपलब्ध स्वयमेवाशङ्काह,—

निवेदितमिति । [सोमना निःप्रवसितेन] निःप्रवासवानुना
 [निवेदितम्] चिन्तानुभावेन उच्यतेऽस्मात्समासश्च ति वरार्थित्वं

न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते
 भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ? ॥ ४६ ॥
 अहो स्थिरः कोऽपि तवेप्सितो युवा
 चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते ।
 उपेक्षते यः श्लथलम्बिनोर्जटाः
 कपोलदेशे कलमायपिङ्गलाः ॥ ४७ ॥
 मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकर्षितां
 दिवाकराणुष्टविभूषणास्पदाम् ।

सूचितमित्यर्थः । तर्हि किं प्रअव्यसनेन इत्याह मन इति ।
 [मनस्तु] तथापि [मि संशयमेव गच्छते] प्राप्नोति । कुतः ? [ते]
 तव कल्याणां, कर्त्तरि वा (२, ३, ७१) इति षष्ठौ ।
 प्रार्थयितव्यः] प्रार्थयितुमर्हः [एव] [न दृश्यते प्रार्थितदुर्लभः]
 प्रार्थितो दुर्लभः सः [कथम्] भविष्यति नास्त्येव इत्यर्थः ॥४६॥

अथ पतिप्रार्थनामेव सिद्धवत् कृत्वा आह,—

अहो इति । [अहो] चित्रं [तव ईप्सितः] आसुमिष्टः [युवा
 कोऽपि स्थिरः] कठिनः वर्त्तते इति शेषः । कुतः ? [यः] युवा
 [चिराय] चिरान्तरमिति [कर्णोत्पलशून्यतां गते] प्राप्ते [कपोल-
 देशे] गण्डस्थले श्लथाः शिथिलबन्धनाः अत एव लम्बिन्यः ताः
 [श्लथलम्बिनीः] [कलमाः] शालिविशेषाः तेषाम् [अयाणि]
 तद्वत् [पिङ्गलाः] [जटाः उपेक्षते] यः त्वाम् ईदृशीं दृष्ट्वा न
 व्यथते स नूनं बन्धुदय इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

मुनिव्रतैरिति । [मुनिव्रतैः] चान्द्रायणादिभिः [पति-
 मात्म] अर्चयन् [कर्षिताम्] कर्षयित्वा [दिवाकरेण] सूर्येण
 [आणुष्टानि] इन्धानि कर्त्तान्तपसंस्पर्शाद्भृदुत्वाच्च आमीकृतानि

शशाङ्कलेखामिव पश्यती दिवा
 सचेतसः कस्य मनो न दूयते ? ॥४८॥
 अवेमि सौभाग्यमदेन वञ्चितं
 तव प्रियं यच्चतुरावलोकिनः ।
 करोति लक्ष्यं चिरमस्य चक्षुषो
 न वक्त्रमात्मीयमरालपक्ष्मणः ॥ ४९ ॥
 कियच्चिरं श्राप्यसि गौरि ! विद्यते
 ममापि पूर्वाश्रमसञ्चितं तपः ।

[विभूषणास्त्रदानि] भूषणस्थानानि यस्यास्तां तथोक्ताम् अत
 एव [दिवा] अहनि [शशाङ्कलेखामिव] स्थितां तां [पश्यतः
 सचेतसः] जीवतः [कस्य] पुं सः [मनः न दूयते ?] न पुरितप्यते
 अपि तु सर्वस्य एवेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अवेमोति । [तव प्रियम्] वक्त्रभं [सौभाग्यमदेन] सौन्दर्य-
 गर्वेण कर्त्ता [वञ्चितम्] विप्रलब्धम् [अवेमि] वेद्मि । [यः]
 प्रियः चतुरं मधुरम् अवलोकत इति [चतुरावलोकिनः] [अरा-
 लपक्ष्मणः] कुटिलरोम्णः “अरालं वृजिनं जिह्वम्” इत्यमरः ।
 [अस्य] त्वदीयस्य [चक्षुषः] [आत्मीयं वक्त्रम्] मुखम् [चिरम्
 लक्ष्यम्] विषयं [न करोति] दृष्टिपथं न गच्छतीत्यर्थः । तदयं
 गर्वेण हतः निष्कलात्मलाभो जात इति भावः ॥ ४९ ॥

• कियदिति । हे [गौरि !] [कियत्] किम्प्रमाणकं किम-
 वधिकमित्यर्थः [चिरं श्राप्यसि] तपस्वसि अत्यन्तसंयोगे
 (२, ३, ५ पा० सू०) द्वितीया । [ममापि] [पूर्वाश्रमः]
 प्रथमाश्रमः ब्रह्मचर्याश्रमः तत्र [सञ्चितम्] सम्पादितं [तपः]

तदर्द्धभागेन लभस्व काङ्क्षितं
 वरं तमिच्छामि च साधुं वेदितुम् ॥ ५० ॥
 इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना
 मनोगतं सा न शशाक शंसितुम् ।
 अथो वयस्यां परिपार्श्ववर्त्तिनीं
 विवर्त्तितानञ्जननेत्रमेक्षत ॥ ५१ ॥
 सखी तदीया तमुवाच वर्णिनं
 निबोध साधो ! तव चेत् कुतूहलम् ।

विद्यते] अर्द्धांशसौ भागश्च तेन [तस्य] तपसः [अर्द्धभागेन]
 एकदेशेन [काङ्क्षितम्] इष्टं [वरम्] उपयन्तारं [लभस्व] [तं वरं
 साधुं] इत्यक् [वेदितुम्] ज्ञातुम् [इच्छामि] यद्यसौ योग्यो
 भवति तदा ममापि सम्प्रतिरिति भावः ॥ ५० ॥

इतीति । [इति] इत्थं [द्विजन्मना] द्विजेन [प्रविश्य]
 अन्तर्गत्वा प्राप्तवत् रहस्यम् उद्भाव्य इत्यर्थः । [अभिहिता]
 उक्ता सा पार्वती [मनोगतम्] हृदिस्थं वरं [शंसितुम्] वक्तुं [न
 शशाक] समर्था न अभूत् लज्जयेति शेषः । [अथो] अन्तरं
 परिपार्श्ववर्त्तिनीं [वयस्याम्] सखीं [विवर्त्तितम्] विचालितम्
 [अनञ्जनम्] म्रतवशात् वर्जितकज्जलं [नेत्रम्] यस्मिन् कर्मणि
 तत् तथा [एक्षत] नेत्रसंज्ञया एव प्रत्युत्तरं वाचयाश्चकार
 इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

सखीति । तस्याः पार्वत्याः इयं [तदीया सखी] वयस्या
 [तम्] इत्थं प्रशस्तिरिति शौरखाम्भो । सोऽस्वासीति [वर्णि
 नम्] ब्रह्मचारिकं वर्णाद्ब्रह्मचारिणीति (५, २, १३४ पा०)

यदर्थमभोजमिवोष्णवारणं

कृतं तपःसाधनमेतया वपुः ॥ ५२ ॥

इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रियः

चतुर्दिगीशानवमत्य मानिनौ ।

अरूपहार्यं मदनस्य नियहात्

पिनाकपाणिं पतिमाप्तुमिच्छति ॥ ५३ ॥

इनिप्रत्ययः । [उवाच] ब्रूते स्म । किमिति ? हे [साधो !] विद्वन् ! [तव कुतूहलञ्चेत्] श्रोतुम् अस्तीति शेषः तर्हि [निबोध] अवगच्छ आकर्णय इत्यर्थः । बुध अवगमन इति धातोर्भौवादिकात् लोट् श्रोतव्यं किं तदाह,—यस्मै लाभाय इदं [यदर्थम्] अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता चेत् धत्तव्यमिति (२, १, ३६ पा० स्थ) वार्त्तिकनियमात् क्रियाविशेषणम् [एतया] पार्वत्या [अभोजम्] पद्मम् [उष्णवारणम्] आतपत्रमिव [वपुः] शरीरं [तपः साधनम् कृतम्] तपः प्रवृत्तिकारणमुच्यते श्रूयतामित्यर्थः ॥ ५२ ॥

“दृष्टन्नः सङ्गसङ्ख्यो जागरः कृशताऽरतिः । ऋत्वागो-
न्नादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश” इति । तत्र अस्याः काश्चि-
द्दशाः क्रममनादृत्य इयमित्यादिभिः षड्भिः श्लोकैः आह,
इयमिति । [मानिनौ] द्रन्द्राणीप्रभृतीरतिशय्य वर्त्तितव्यम्
इति अभिमानवती [इयम्] पार्वती [अधिश्रियः] अधिकैश्व-
र्यान् [महेन्द्रप्रभृतीन्] इन्द्रादीन् [चतसृषां दिशामौशान्]
इन्द्रवरुणयमकुबेरान् । तच्चितार्थैस्त्वादिना (२, १, ५१ पा०)
उत्तरपदसमासः । [अवमत्य] अवधूय [मदनस्य निग्रहात्]
निवर्हणादेतोः अकासुकत्वात् इत्यर्थः । इपिच सीन्दर्येण

असञ्ज्ञहृद्धारनिवर्त्तितः पुरा,
पुरारिमप्राप्तमुखः शिलीमुखः ।
द्वमां हृदि व्यायतपातमच्चिषोत्
विशीर्णमूर्त्तेरपि पुष्पधन्वनः ॥ ५४ ॥
तदा प्रभृत्यन्मीदना पितुर्गृहे
ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।

हार्यो वशोकरणीयो न भवतीति [अरूपहार्यम्] पिनाकः
पाणौ यस्य तं [पिनाकपाणिम्] हरम् । प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठा-
सप्तम्यौ भवत इति (२,२.३७ पा० वा०) साधु । [पतिम् प्राप्तु-
मिच्छति] एतेन सङ्ख्यावस्था सूचिता ॥ ५३ ॥

असञ्ज्ञेति । [पुरा] पूर्वम् [असञ्ज्ञेन] सोढुमशक्येन [हृद्धार-
रेण] रौद्रेण [निवर्त्तितः] अतएव [पुरारिम] हरम् [अप्राप्त-
मुखः] अप्राप्तफलः [विशीर्णमूर्त्तेः] नष्टशरीरस्य [अपि] पुष्प-
धन्वनः] कामस्य [शिलीमुखः] वाणः [द्वमाम्] पार्वती [हृदि]
[व्यायतः] सुदूरावगाढः इति यावत् तादृक् [पातः] प्रहारो
यस्मिन् कर्मणि तत्तथा [अच्चिषोत्] अकर्षत् दग्धदेहस्यापि
मार्गणौ लम्बः, “मृदुः सर्वत्र बाध्यत” इति भावः । अनेन
विद्वस्वती शैलसुतापि भावमित्यञ्जोक्तं (३ स० ६८ श्लो०) चक्षुः-
प्रौत्तिमनःसङ्गाख्यम् अवस्थाहयमनन्तरावस्थोपयोगितया अनूद्य
काश्चावस्था सूचिता ॥ ५४ ॥

तदेति । तदेति छेदः [तदा प्रभृति] तत आरभ्य इत्यर्थः
सप्तम्यर्थस्यापि दाप्रत्ययस्य पञ्चम्यर्थे लक्षणा प्रभृतिर्योगे पञ्चमी-
नियमात् । [पितुर्गृहे ललाटना] । ललाटमन्त्राद्या, ललाटस्य
भलङ्कारः [ललाटिका] तिलकः । कर्षललाटात् कान् अक्षहारी

न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं.

तुषारसङ्घातशिलातलेष्वपि ॥ ५५ ॥

उपात्तवर्णं चरिते पिनाकिनः

सवाष्पकण्ठस्खलितैः पदैरियम् ।

अनेकशः किन्नरराजकन्यका

वनान्तसङ्गीतसखीररोदयत् ॥ ५६ ॥

(४, ३, ६५ पा०) इति कन्प्रत्ययः । तस्याः [चन्दनेन धूसराः] धूसरवर्णा [अलकाः] चूर्णकुन्तलाः यस्याः सा तथोक्ता [बाला] पार्वती [जातु] कदाचिदपि [तुषारसङ्घाताः] तुषारघनास्त एव [शिलाः] तासां [तलेषु] उपरिभागेषु अपि [निर्वृतिम्] सुखं [न लभते स्म] । एतेन अत्यपरन्तं विषयविदेषावस्था हादशावस्थापक्षे संज्वरश्च व्यज्यते ॥ ५५ ॥

उपात्तेति । [पिनाकिनः] शम्भोः [चरिते] त्रिपुरविज-
यादिचष्टिते [उपात्तवर्णं] प्रारब्धगीतक्रमे । “गीतक्रमे स्तुतौ
वेदे वर्णशब्दः प्रयुज्यते” इति हलायुधः । [सवाष्पे] गण्डे
[कण्ठे स्खलितैः] विशीर्षैः [पदैः] सुप्तिङन्तरूपैः कारणैः
[वनान्ते सङ्गीतेन] निमित्तेन [सखीः] वयस्याः [किन्नरराजक-
न्यकाः] [अनेकशः] बहुशः [अरोदयत्] अश्रुमोक्षमकारयत् ।
हरचरितगानजनितमदनवेदनाम् एनां वोच्च किन्नर्योऽपि
रुद्धुरिति भावः । अत्र वर्णस्खलनलक्षणकार्योक्त्या पुनः
पुनः तत्कारणोभूतमूर्च्छावस्थाप्रादुर्भावो व्यज्यते अन्यथा
सखीरोदनानुपपत्तरिति । हादशावस्थापक्षे तु प्रलापावस्था च
व्यज्यते । “प्रलापो गुणकोर्त्तनम्” इति आलङ्कारिकाः ॥ ५६ ॥

त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं
 निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।
 क्व नीलकरुण ! व्रजसीत्यलक्ष्यवाक्
 असत्यकरुणार्पितबाहुबन्धना ॥ ५७ ॥
 यदा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे
 न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम् ? ।

त्रिभागेति । किञ्चेति चार्थः शिथल इति शेषः कर्मणि घञ् । [त्रिभ्यो भागेभ्यः शेषासु] अवशिष्टासु । यद्वा रात्रेः त्रियामत्वेन प्रसिद्धत्वात् तृतीयो भागः त्रिभागः संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमिथ्यते यथा शतांशः सहस्रांश इति [त्रिभागः शेषः] यासीतासु [निशासु क्षणम्] क्षणमात्रं [नेत्रे निमील्य] मीलयित्वा [सहसा] सद्यः हे [नीलकरुण ! क्व ? व्रजसि] कुत्र ? गच्छसीति [अलक्ष्या] निर्विषया वाग् वचनं यस्याः सा तथोक्ता तथा [असत्ये] मिथ्याभूते [करुणे]र्पितं बाहुबन्धनम् यस्याः सा तथा सती [व्यबुध्यत] विबुधवती । एतेन जागरोन्मादौ सूचितौ ॥ ५७ ॥

स्वप्नसादृश्यप्रतिकृतिदर्शनतदङ्गसृष्टस्यर्थाख्याश्वत्वारी विर-
 ह्निष्णां विनोदाः तत्र स्वप्नसन्दर्शनमुक्त्वा प्रतिकृतिदर्शनमाह,
 यदेति । [यदा] यत इत्यर्थः । यदेति हेतौ इत्युक्त्वा गण-
 व्याख्याने अस्य उदाहृतत्वात् । [त्वं बुधैः] मनोषिभिः [सर्व-
 गतः] सर्वव्यापीति [उच्यसे] । तत इति अध्याहारः । भावे
 रत्नाख्ये तिष्ठतीति । [भावस्थम्] त्वयि अनुरागिणमित्यर्थः
 [इमं जनम्] इममित्वात्मनिर्देशः । [कथं न वेत्सि ?] न जाना-

द्रुति स्वहस्तोल्लिखितञ्च मुग्धया
 रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥ ५८ ॥
 यदा च तस्याधिगमे जगत्पतेः
 अपश्यदन्यं न विधिं विचिन्वती ।
 तदा सहास्त्राभिरनुज्ञया गुरोः
 द्वयं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥ ५९ ॥
 द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं
 फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेष्वपि ।
 न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते
 मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंश्रयः ॥ ६० ॥

सोति [मुग्धया] मूढया अकिञ्चित्करद्विगतोपालम्भं इत्य-
 जामानयेत्यर्थः । तथा [स्वहस्ते न] उल्लिखितः चित्रे [लिखितः]
 [चन्द्रशेखरः रहसि] एकास्ते सखीमात्रसमक्षमित्यर्थः । [उपा-
 लभ्यत] साधिचेपमुक्तञ्च । उक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । यद्यपि
 रहसीत्युक्तं तथापि सखीसमक्षकरणात् लज्जात्यागो व्यञ्जत
 एव ॥ ५८ ॥

यदेति । [जगत्पतेः तस्य] ईश्वरस्य [अधिगमे] प्राप्ते ।
 [अन्यं विधिम्] उपायं [विचिन्वती] मुग्धयमाणा [यदा न
 अपश्यत् तदा इयम्] पार्वती [गुरोः] पितुः [अनुज्ञया अस्त्राभिः
 सह तपसे] तपश्चरितुं [तपोवनं प्रपन्ना] प्राप्ता ॥ ५९ ॥

द्रुमेष्विति । [सख्या] पार्वत्या [स्वयं कृतं जन्म] येषां तेषु
 स्वयं रोपितेषु इत्यर्थः [तपसः साक्षिषु] साक्षाद् द्रष्टृषु [एषु
 द्रुमेषु अपि] [फलं दृष्टम्] लब्धं जनितमित्यर्थः । [अस्याः]

न वैद्मि स प्रार्थितदुर्लभः कदा
 सखीभिरस्रोत्तरमौक्षितामिमाम् ।
 तपःकृशामभ्युपपत्स्यते सखीं
 वृषेव सीतां तदवग्रहक्षताम् ॥ ६१ ॥
 अगूढसङ्गावमितीङ्कितज्ञया
 निवेदितो नैष्ठिकमुन्दरस्तया ।

पार्वत्याः [शशिमौलिसंश्रयः] चन्द्रशेखरविषयः [मनीरथस्तु
 प्ररोहाभिसुखः] अङ्कुरोन्मुखोऽपि [न दृश्यते] “प्ररोहस्त्वङ्कुर”
 इति वैजयन्तो । स्वयं रोपितवृक्षफलकालेऽपि अस्याः मनो-
 रथस्य न अङ्कुरोदयोऽपि अस्ति फलाशा तु दूरापास्तैत्यर्थः
 ॥ ६० ॥

न वैष्ठीति । प्रार्थितः सन् दुर्लभः [प्रार्थितदुर्लभः] [स]
 देवः [तपःकृशाम्] तपसा कृशां क्षीणाम् अतएव [सखीभिः
 अस्रोत्तरम्] अशुप्रधानं यथा भवति तथा [ईक्षिताम् इमाम्]
 [नः सखीम्] [तस्य] इन्द्रस्य [अवग्रहेण] अनावृष्ट्या [क्षताम्]
 पौडिताम् । “वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ” इत्य-
 मरः । अवग्रहो वर्षप्रतिबन्ध इत्यर्थः । [सीताम्] कष्टभुवम् ।
 “सीता लाङ्गलपक्षतिः” इत्यमरः । [वृषा] वासवः [इव]
 “वासवो वृषश्चा वृषश्च” इत्यमरः । [कदा अभ्युपपत्स्यते] अनु-
 ग्रहीष्यति [न वैद्मि] अत्र वाक्यार्थः कर्म । तदवग्रहक्षता-
 मित्यत्र अवग्रहक्षतामित्यनेनैव गतार्थत्वे तत्पदस्य वैयर्थ्यापत्तेः
 तदिति भिन्नं पदं वैष्ठीत्वस्य कर्म इति युक्तमुत्पत्स्यामः ॥६१॥

अगूढेति । [इङ्कितज्ञया] पार्वतीहृदयाभिन्नया “इङ्कितं
 हृत्ततो भावः” इति सञ्जनः । [तया] गौरीसख्या [इति] एवम्

अयीदमेवं परिहास इत्युमाम्
 अपृच्छदव्यञ्चितहर्षलक्षणः ॥ ६२ ॥
 अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुली
 समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् ।
 कथञ्चिदद्रेस्तनया मिताक्षरं
 चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ ६३ ॥

[अगूढसङ्गावम्] प्रकाशितसदभिप्रायं यथा तथा [निवेदितः]
 ज्ञापितः निष्ठा मरणम् अवधिर्यस्य स [नैष्ठिकः] यावज्जीवब्रह्म-
 चारी [सुन्दरः] विलासो नैष्ठिकश्चासौ सुन्दरश्चेति तथोक्तः
 वयोः अन्यतरस्य विशेषणत्वविवक्षायां विशेषणसमासः । किन्तु
 नैष्ठिकत्वविशेषणेन कामित्वविरोधः अथवा देवस्य अलौकिक-
 महिमत्वात् उभयं तात्त्विकमिति न विरोधः । [अव्यञ्चितं
 हर्षलक्षणम्] सुखरागादि हर्षलिङ्गं यस्य तथाभूतः सन् [अयि]
 गौरि! अयीति कोमलामन्त्रणे [इदम्] त्वत्सखीभाषितम् [एवम्]
 सत्यं किमित्यर्थः । [परिहासः] केलिर्वा । “द्रवकेलिपरिहासाः
 इत्यमरः [इत्येवमुमाम् अपृच्छत्] पृष्टवान् ॥ ६२ ॥

अथेति । [अथ] अनन्तरम् [अद्रेस्तनया] पार्वती [मुकुली-
 कृताङ्गुली] सम्पुटीकृताङ्गुली अग्रहासौ हस्तश्चेति समाना-
 धिकरणसमासः । हस्ताग्रहस्तयोर्गुणगुणिनोर्भेदाभेदादिति
 वामनः । तस्मिन् [अग्रहस्ते] [स्फटिकानामक्षमालिकाम्] जप-
 मालिकाम् [अर्पयन्ती] आमुञ्चन्ती [कथञ्चित्] महता कष्टेन
 [चिरव्यवस्थापितवाक्] चिरेण स्वीकृतवाक् एतेन लज्जोपरोधो
 व्यज्यते । [मिताक्षरम्] परिमितवर्णं यथा तथा [अभाषत]
 वभाषे ॥ ६३ ॥

यथा श्रुतं वेदविदां वर ! त्वया
जनोऽयमुच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः ।
तपः क्लिष्टं तदवाप्तिसाधनं
मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ६४ ॥

अथाह वर्षीं विदितो महेश्वरः
तदर्थिनो त्वं पुनरेव वर्त्तसे ।
अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं
तवानुवृत्तिं न च कर्त्तुमुत्सहे ॥ ६५ ॥

किमुवाचेत्याह,—

यथेति । हे [वेदविदां वर !] वेदिकश्रेष्ठ ! [त्वया यथा
श्रुतम्] सम्यक् श्रुतम् । श्रुतार्थमेवाह [अयं जनः] स्वयमि-
त्यर्थः [उच्चैःपदस्य] शिवलाभरूपोन्नतस्थानस्य [लङ्घने] आक्र-
मणे [उत्सुकः] । किमत्रायुक्तमित्यत्राह [इदं तपः] तदवाप्तेः
तस्य उच्चैः पदस्य [अवाप्तेः] प्राप्तेः [साधनं क्लि] । क्लि-
त्यलौके । अतितुच्छत्वात् असाधकमेवेत्यर्थः । तर्हि त्यज्यतामि-
त्याशङ्क्य दुराशा मां न मुञ्चतीत्याशयेन आह [मनोरथानाम्]
कामानाम् [अगतिः] अविषयः [न विद्यते] न हि स्वशक्ति-
पर्यालोचनया कामाः प्रवर्त्तन्त इति भावः ॥ ६४ ॥

अथेति । अथ वर्षीं ब्रह्मचारी । “वर्षीं नो ब्रह्म-
चारिणं” इत्यमरः । [आह] उवाच इत्यर्थः । आहृति भूतार्थे
लट्प्रयोगो भ्रान्तिमूल इत्याह वामनः । किमित्याह [मह-
श्वरः] महादेवः [विदितः] त्वया ज्ञायत इत्यर्थः बुद्धयर्थात्
वर्त्तमानि ज्ञप्रत्ययः । येन त्वं प्राक् भग्नमनोरथा कर्त्तति भावः ।

अवस्तुनिर्वन्धपरि ! कथं नु ते
 करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः ।
 करेण शम्भोर्वलयीकृताहिना
 सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ? ॥ ६६ ॥
 त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयं
 कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।

[पुनरेव त्वम्] तमीश्वरम् अर्थयते [तदर्थिन्येव] तत्कामेव प्रवृत्तं से तत्प्रभावम् अनुभूयापोति भावः । अनुसरणे को दोषः तत्राह [अमङ्गलाभ्यासे] अमङ्गलाचारे रतिर्यस्य [तम्] तथोक्तम् ईश्वरम् [विचिन्त्य] विचार्य [तव] [अनुवृत्तिम्] अनुसरणं [कर्त्तुं] न उत्सहे न अनुमन्तुं शक्नोमि इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

अवस्त्विति । अवस्तुनि तुच्छवस्तुनि निर्वन्धः अभिनिवेशः परं प्रधानं यस्याः तस्याः सम्बुद्धिः [अवस्तुनिर्वन्धपरि !] पार्वति ! [आमुक्तम्] आसञ्चितं [विवाहे] यत् [कौतुकम्] हस्तसूत्रं तदयस्य सः [ते अयं करः] । कौतुकं मङ्गले हर्षं हस्तसूत्रे कुतूहलं इति शाश्वतः । [वलयीकृताहिना] भूषणीकृतसर्पेण [शम्भोः] महादेवस्य [करेण] करणभूतेन तत् एव प्रथमं [तत्प्रथमम्] अपरिचितत्वात् अतिभयङ्करमिति भावः । तच्च तत् [अवलम्बनम्] ग्रहणश्चेति [कथं नु सहिष्यते ?] न कश्चिदपि सहिष्यत इत्यर्थः । अग्रती यन्नावि तद्दूरैऽवतिष्ठतां प्रथमं करग्रह एव दुःसह इति भावः ॥ ६६ ॥

त्वमेवेति । हे गौरि ! [त्वमेव स्वयम्] आत्मना [तावत्] इति मानार्थं । यावन्मात्रं विचारणीयं तावन्मात्रमित्यर्थः । इदमेव उदाहृतञ्च मन्थ्याख्याने । [परिचिन्तय] पर्यालोचय ।

बधूदुकूलं कलहंसलक्षणं

गजाजिनं शोणितविन्दुवर्षिं च ॥ ६७ ॥

चतुष्कपुष्पप्रकरावकौर्णयोः

परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ।

अलक्तकाङ्गानि पदानि पादयोः

विकौर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥ ६८ ॥

किमिति ? [कलहंसलक्षणम्] कलहंसचिह्नम् । चिह्नं लक्षणं च लक्षणम्” इत्यमरः । बध्वाः नवोद्गायाः दुकूलं [बधूदुकूलम्] “बधूः स्रुषा नवोद्गा स्त्री” इति विश्वः । तथा [शोणितविन्दुवर्षति] इति तथोक्तम् आर्द्रमित्यर्थः [गजाजिनञ्च] कृत्तिवासश्च तत् पिनाकिन इत्याशयः । [एते कदाचित्] जातु अपि [योगम्] सङ्गतिम् [अर्हति यदि ?] अर्हतः किम् ? एतत् स्वमेव चिन्तयेति पूर्वेष्वान्वयः । पाणिग्रहणकाले बधूवरयोः वस्त्रान्-ग्रन्थिः क्रियते कृत्तिवाससा पाणिपीडने तु दुकूलधारिण्याः तव कथं सङ्गटिष्यत इति भावः ॥ ६७ ॥

चतुष्कोति । [चतुष्के] गृहविशेषे [पुष्पप्रकरः] तत्र [अव-
कौर्णयोः] न्यस्तयोः कुसुमास्तृ तदिव्यभवनभूसञ्चारोचितयोः
इत्यर्थः । [तव पादयोः अलक्तकाङ्गानि] साक्षारञ्जितानि
[पदानि] पादाकाराणि पादन्यासचिह्नानि । “पदं शब्दे च
वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः पादतश्चिह्नयोः” इति विश्वः ।
[विकौर्णा] विक्षिप्ताः [केशाः] शवशिरोरुहाः यासु बासु
[विकौर्णकेशासु] अतत्स्वं तत्र दृष्टञ्चेति (१) वचनात् स्नाङ्गा-

(१) अतत्स्वमप्राणिमपि तत्र प्राणिनि यथा दृष्टं स्नाङ्गं तथा
चेत् तदपि स्नाङ्गम् इत्यनेन न अस्य स्नाङ्गत्वेऽपि विकल्पात् ङीप् ।

अयुक्तरूपं किमतःपरं वद
 त्रिनेत्रवक्षःसुलभं तवापि यत् ।
 स्तनद्वयेऽस्मिन् हरिचन्दनास्पदे
 पदं चिताभस्मरजः करिष्यति ॥ ६६ ॥
 इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
 यदूढया वारणराजहार्यया ।

द्योपसर्जनात् असंयोगोपधात् (४, १, ५४ पा०) इति विक-
 ल्पात् न डोप् । [परितभूमिषु] प्रेतभूमिषु श्मशानेषु इत्यर्थः ।
 [परोऽपि] शत्रुरपि [को नाम अनुमन्यते ?] न कोऽपोत्यर्थः ।
 नामेति कुत्सायाम् । पिनाकपाणिपाणिग्रहणे तस्य परितभू-
 सञ्चारित्वेन साहचर्यात् तवापि तत्र सञ्चारोऽवश्यम्भावीति
 भावः ॥ ६८ ॥

अयुक्तेति । [त्रिनेत्रवक्षः] त्रयस्वकालिङ्गनमित्यर्थः । [तव]
 तत्सम्बन्धितया [सुलभमपि] सुप्रापञ्च भवतीति शेषः । तवेति
 शेषे धष्टो । न लोकाव्ययेत्यादिना ऋयोगलक्षणपठ्या
 निषेधात् (१) । [अतःपरम्] अस्मात् त्रिनेत्रवक्षोलाभात् अन्दत्
 [अयुक्तरूपम्] अत्यन्तायुक्तम् [किं ? वद] न किञ्चिदित्यर्थः ।
 प्रशंसायां रूपविति (५, ३, ६६ पा०) रूपप्रत्ययः । कुतः ?
 [यत्] यस्मात्कारणात् [हरिचन्दनास्पदे] हरिचन्दनस्य आसवे
 स्थानभूते [अस्मिन् स्तनद्वये] [चिताभस्म] श्मशानभस्म तदेव
 [रजः] चूर्णं कर्तृ [पदं करिष्यति] पदं निधास्यति भर्तुः भवस्य
 भस्माङ्गरागादिति भावः ॥ ६९ ॥

इयमिति । [इयञ्च ते तव] [पुरतः] आदौ एव [अन्या

(१) अत्र सूत्रे खलु, अर्थयोगी षष्ठौनिषेधात् ।

विलोक्य वृद्धोच्चमधिष्ठितं त्वया
 महाजनः स्मरमुखो भविष्यति ॥ ७० ॥
 इयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां
 संमागमप्रार्थनया पिनाकिनः ।
 कला च सा कान्तिमती कलावतः
 त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ ७१ ॥

विडम्बना] परिहास इत्यर्थः । का सैत्यद्राह,—[जटया]
 परिणीतया । वहेः कर्मणि क्तः । [वारणराजहार्यया] गजेन्द्र-
 वाह्या त्वया अधिष्ठितम्] आरूढं वृद्धमुद्घाणम् [वृद्धोच्चम्]
 अचतुरेत्यादिना (५, ४, ७७ पा०) निपातः । [विलोक्य]
 [महाजनः] साधुजनः [स्मरमुखः] स्मितमुखः [भविष्यति]
 उपहसिष्यति यत्, इत्यस्मिन् पूर्वण सम्बन्धः । स्मेरेति नमि-
 कम्पिस्मर जसेत्यादिना (३, २, १६७ पा०) रप्रत्ययः ॥७०॥

इयमिति । [पिनाकिनः] ईश्वरस्य [समागमप्रार्थनया]
 प्राप्तिकामनया क्रियमाणया इति शेषः । [सम्प्रति इयं शोच-
 नीयताम्] शोच्यत्वं [गतम्] । किं तदाह,—[सा] प्रागेव हरशि-
 रोगता । अत्र सा इति अतिप्रसिद्धार्थत्वात् न यच्छब्दापेक्षा,
 तदुक्तं काव्यप्रकाशे । “प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो
 यदुपादानं नापेक्षते” इति । [कान्तिमती] नित्ययोगी मतुप् ।
 [कलावतः] चन्द्रस्य [कला] षोडशो भागश्च [अस्य लोकस्य
 नेत्रकौमुदी] नेत्रानन्दिनीत्यर्थः [त्वञ्च] । कान्तिमतीत्वनेत्र-
 कौमुदीत्वविशेषणयोः उभयत्रापि अन्वयः । प्रागेका एव
 शोच्या सम्प्रति तु त्वमप्यपरिति इयं शोचमिति पिच्छितार्थः ।
 शोच्यत्वञ्च निवृत्तान्वयत्वात् इति भावः ॥ ७१ ॥

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता
 दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
 वरेषु यद् बालमृगाक्षि ! मृग्यते
 तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ? ॥ ७२ ॥
 निवर्त्तयास्मादसदीप्सितात् मनः
 क्व तद्विधस्त्वं क्व च पुण्यलक्षणा ? ।

“कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम् । बान्धवाः
 कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः” इति लोकानामाभाषणम् ।
 तत्र किञ्चिदपि नास्तीत्याह,—

वपुरिति । [वपुः] तावदस्य विरूपाणि विह्वतरूपाणि
 अक्षोणि मेधाणि यस्य तत् [विरूपाक्षम्] । बहुव्रीहौ सकथ्यञ्चोः
 स्वाङ्गात् षच् (५, ४, ११३ पा०) इति षच्प्रत्ययः । वैरूप्यञ्च
 त्रिनेत्रत्वादिति क्षीरस्वामी । अतो न सौन्दर्यवार्त्तापीत्यर्थः ।
 [अलक्ष्यम्] अज्ञातं [जन्म] यस्य तस्य भावस्तत्ता कुलमपि
 न ज्ञायते इत्यर्थः । अलक्षिता अनिरिति पाठे जनिः उत्पत्तिः
 अलक्षिता न ज्ञाता । “जनित्यत्तिरुद्भव” इत्यमरः । [वसु]
 वित्तं [दिगम्बरत्वेनैव निवेदितम्] नास्तीति आपितम् इत्यर्थः ।
 यदि वित्तं भवति तदा कथं दिगम्बरो भवति अतो ज्ञेयं
 निर्धनोऽयमिति । किं बभुना, हे [बालमृगाक्षि !] पार्वति !
 [वरेषु] वोटेषु । “वरो जामाढ्यवोढारी” इति विश्वः । [यत्]
 रूपवित्तादिकं [मृग्यते] कन्यातद्वन्धुभिः अन्विष्यते [तत् त्रिलो-
 चने] द्वास्त्वके [व्यस्तम्] एकमपि समस्तं मा भूदिति भावः
 [अस्ति किम् ?] नास्ति एवमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

निवर्त्तयति । [अस्मात् असदीप्सितात्] अनिष्टमनोरथात्

अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी

श्मशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया ॥ ७३ ॥

इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि

प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।

विकुञ्चितभ्रूलतमाहिते तथा

विलोचने तिर्य्यगुपान्तलोहिते ॥ ७४ ॥

[मनः निवर्त्तय] निवारय [सा] पूर्वीक्ता [विधा] प्रकारो यस्य
तथोक्तः अमङ्गलशूल इत्यर्थः [क १] महदन्तरमित्यर्थः [पुण्य-
लक्षणा] प्रशस्तभाष्यचिह्ना [त्वञ्च क १] अतो न तव अयमहं
इत्यर्थः । तथाहि [साधुजनेन] “साधुर्वाहुषिके चारौ सञ्जने
चाभिधेयवत्” इति विश्वः । [श्मशानशूलस्य] श्मशानभूमि-
निष्ठातस्य बध्यशङ्कोः [वैदिकी] वेदोक्ता यूपो नाम पशुबन्धन-
साधनभूतः संस्कृतदारुविशेषः । तस्य [सत्क्रिया] प्रोक्षणाभ्यु-
क्षणादिसंस्कारः [यूपसत्क्रिया] [न अपेक्ष्यते] नेष्यते । यथा
श्मशानशूले यूपसत्क्रिया न क्रियते तथा त्वमपि तस्मै न
घटसे इति तात्पर्य्यार्थः ॥ ७३ ॥

इतीति । [इति] एवंप्रकारेण [द्विजातौ] द्विजे [प्रतिकूल-
वादिनि] सति [प्रवेपमानेन] अक्षलेन [अधरेण] अधरोष्ठेन
[लक्ष्यः] अनुमेयः [कोपः] क्रोधः यस्याः तथोक्तया [तया]
पार्वत्या [उपान्तलोहिते] प्रान्तरक्ते [विलोचने] [विकुञ्चिते]
कुटिलिते [भ्रूलते] यस्मिन् तत् तथा सभ्रूलमित्यर्थः ।
[तिर्य्यक्] सत्क्रि [आहिते] निहिते अनादरात् तिर्य्यक् ऐश्वर्य
इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

उवाच चैनं परमार्थतो हरं
 न वेत्सि नूनं यत एवमात्य माम् ।
 अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं
 द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ॥ ७५ ॥
 विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं
 निषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा ।
 जगच्छरण्यस्य त्रिराशिषः सतः
 किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः ॥ ७६ ॥

उवाचेति । अथ [एनम्] ब्रह्मचारिणम् [उवाच च] ।
 किमिति ? [परमार्थतः] तत्त्वतः [हरं न वेत्सि] न जदनासि
 [नूनम्] । कुतः ? [यतः माम् एवम्] उक्त्या रीत्या [आत्य]
 ब्रवीषि । ब्रुवः पञ्चानामादितः (३, ४, ८४ पा०) इति रूप-
 सिद्धिः । अज्ञानात् एवायं शिवहेषः तव इत्याशयेनाह,—
 [मन्दाः] मूढाः । “मूढाख्यापटुनिर्भाष्या मन्दा” इत्यमरः ।
 लोकसामान्यम् इतरजनसाधारणं न भवतीति [अलोकसामा-
 न्यम्] [अचिन्त्यहेतुकम्] दुर्बोधकारणकं [महात्मनां चरितम्]
 [द्विषन्ति] हेत्वपरिज्ञानात् दूषयन्ति । विद्वांसस्तु कोऽपि अत्र
 हेतुः अस्तीति बहु मन्यन्ते इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

सम्प्रति अमङ्गलाभ्यासरतिम् इत्याद्युक्तं (६५ श्लोकादिषु)
 दूषणजातं विपदित्यादिभिः षड्भिः श्लोकैः परिहर्तुमारभते,—
 विपदिति । [विपत्प्रतीकारपरेण] अनर्थपरिहाराधिना
 इत्यर्थः । उपसर्गस्य घञमनुष्ठेपु बहुलमिति (६, ३, १२२पा०)
 दीर्घः । [भूतिसमुत्सुकेन] ऐश्वर्यकामिन [वा मङ्गलम्] गन्ध-

अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्पदां
त्रिलोकनाथः पितृसङ्गोचरः ।

•स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते

•न सन्ति यथार्थ्यविदः पिनाकिनः ॥ ७७ ॥

मात्यादिकं [निषेव्यते] । शरणे रक्षणे साधुः शरण्यः । तत्र
•माधुरिति (४, ४, ६८ पा०) यत्प्रत्ययः । “शरणं गृह्णरक्षिषोः”
इत्यमरः । जगतः शरण्यः तस्य [जगच्छरण्यस्य निराशिषः]
निरभिलाषस्य [सतः] शिवस्य । “आशीरुरगदंष्ट्रायां विप्र-
वाक्याभिलाषयो” इति शाश्वतः । [आशया] दृष्ट्याया [उप-
हृता] दूषिता [आत्मवृत्तिः] अन्तःकरणवृत्तिः येषां तैः [एभिः]
मङ्गलैः [किम् ?] इति इत्यर्थः । पूर्वं मङ्गलमित्येकवचनस्य
जात्यभिप्रायत्वात् एभिरिति बहुवचनेन परामर्शो न विरुध्यते ।
दृष्टावायनिष्टपरिहारार्थिनो हि मङ्गलाचारनिर्बन्धः तदुभया-
संसृष्टस्य तु यथा कथञ्चित् आस्तां को दोष इत्यर्थः ।
एतेन अमङ्गलाभ्यासरतिमित्युक्तं (६५ श्लो०) प्रत्युक्तम्
॥ ७६ ॥

अकिञ्चन इति । [सः] हरः न विद्यते किञ्चन द्रव्यं यस्य
सः [अकिञ्चनः] दरिद्रः [सन्] [सम्पदाम्] प्रभवति अस्मादिति
[प्रभवः] कारणं [पितृसङ्गोचरः] श्मशानाश्रयः सन् [त्रयाणां
लोकानां नाथः] तद्वितार्थेत्यादिना (२, १, ५१ पा०) उत्तर-
पदसमासः । [सः] देवः [भीमरूपः] भयङ्कराकारः सन् [शिवः]
सौम्यरूपः [इति उदीर्यते] उच्यते । अतः [पिनाकिनः] हरस्य
यथाभूतोऽर्थः यथार्थः तस्य भावः [यथार्थम्] तत्त्वं तस्य
[विदः न सन्ति] । श्लोकोत्तरमद्विक्रो निर्लेपस्य यथा कथञ्चित्

विभूषणोद्गासि पिनहभोगि वा
 गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।
 कपालि वा स्यादथ वेन्दुशेखरं
 न विश्वमूर्त्तेरवधार्यते वपुः ॥ ७८ ॥
 तदङ्गसंसर्गमवाप्य कल्पते
 ध्रुवं चिताभस्मरजी विशुद्धये ।
 तथाहि नृत्याभिनयक्रियाच्युतं
 विलिप्यते मौलिभिरम्बरौकसाम् ॥ ७९ ॥

अवस्थानं न दोषायति भावः । एतेन अवस्तुनिर्वन्धपरे इति
 (६६) श्लोकोक्तं परिहृतं वेदितव्यम् ॥ ७७ ॥

देवस्य लौकिकमलौकिकञ्च प्रसाधनं नास्तीत्याशयेनाह,—

विभूषणेति । विश्वं मूर्त्तिः यस्येति [विश्वमूर्त्तेः] अष्टमूर्त्तेः
 शिवस्य [वपुः] शरीरं भूषणैः उद्गासत इति [भूषणोद्गासि स्यात्]
 पिनहभोगि आमुक्तभुजङ्गमम् [वा स्यात्] । पिनहेति नहते-
 रपिपूर्वात्कर्मणि क्तः “वष्टि भागुरिरहोपमवाप्योरुपसर्गयोः”
 इति अकारलोपः । [गजाजिनालम्बि] स्यात् अथ वा [दुकूल-
 धारि स्यात्] । कपालमस्यास्तीति [कपालि] ब्रह्मशिरःकपाल-
 शेखरं [वा स्यात्] [इन्दुशेखरं वा स्यात्] [न अवधार्यते]
 न निश्चर्यते सर्वं सम्भवतीत्यर्थः । एतेन त्वमेव तावदिति (६७)
 श्लोकोक्तं प्रत्युक्तमिति ज्ञेयम् ॥ ७८ ॥

अयुक्तरूपं किमतः परं वदेति ६९ श्लोकोक्तं प्रत्याह,—

तदङ्गेति । [तस्य] शिवस्य [अङ्गम्] तस्य [संसर्गम् अवाप्य]
 आसाद्य [चिता भस्मै व रजः विशुद्धये] [कल्पते] अलं पर्याप्नोति

असम्पदस्य वृषेण गच्छतः
 प्रभिन्नदिग्वारणवाहनो वृषा ।
 करोति पादावपगम्य मौलिना
 विनिद्रमन्दाररजोऽरुणाङ्गली ॥ ८० ॥
 विवक्षता दोषमपि च्युतात्मना
 त्वयैकमौशं प्रति साधु भाषितम् ।

इत्यर्थः । अलमर्थयोगान्नमःस्वस्तिस्वप्नेत्यादिना (२, ३, १६ पा०) चतुर्थी । [भ्रुवम्] शोधकत्वं प्रमाणसिद्धमित्यर्थः । प्रमाणमेवाह,—[तथा हि] प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । [नृत्ये] ताण्डवे यः [अभिनयः] अर्थव्यञ्जकचेष्टाविशेषः स एव [क्रिया] तया निमित्तेन [च्युतम्] पतितं चिताभस्वरज इति शेषः [अम्बरी-कषाम्] देवानाम् [मौलिभिः विलिप्यते] ध्रियते । अशुभं चेत् कथमिन्द्रादिभिः ध्रियत इत्यर्थापत्तिः अनुमानं वा प्रमाणमित्यर्थः ॥ ७९ ॥

यदुक्तं दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु, (७२ श्लो०) इत्यस्य तेऽन्या पुरतो विडम्बनेत्यादि (७० श्लो०) च तत्रोत्तरमाह,—

असम्पद इति । [प्रभिन्नः] मदस्त्रावी [दिग्वारणः] दिग्गजः [वाहनम्] यस्य सः ऐरावतेन ऊढ इत्यर्थः । [वृषा] देवेन्द्रः [असम्पदः] दरिद्रस्य [वृषेण गच्छतः] वृषभारूढस्य [तस्य] ईश्वरस्य [पादौ मौलिना] मुकुटेन [उपगम्य] प्रणम्य इत्यर्थः । [विनिद्राणाम्] विकसितानाम् [मन्दाराणाम्] कल्पतरुकुसुमानाम् [रजोभिः] परागैः [अरुणाः अङ्गुलयः] ययोः तौ तथोक्ती [करोति] । दिग्गजारोहिणाम् इन्द्रादीनामपि वन्द्यस्य इन्दु-मौलिः किम् सम्पदा ? वृषारोहणे वा को दोषः ? इत्यर्थः ॥ ८० ॥

यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणां
 कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥ ८१ ॥
 अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया
 तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।
 ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं
 न कामवृत्तिर्वचनीयमौचते ॥ ८२ ॥

यदुक्तम् अलक्ष्यजन्मतेति (७२ श्लो०) तत्रोत्तरमाह,—

विवक्षतेति । [श्रुतात्मना] नष्टस्वभावेन अत एव [दोषम्]
 दूषणं [विवक्षता] वक्तुमिच्छतापि [त्वया ईशं प्रति एकम्]
 अलक्ष्यजन्मतेति एतदेकं वच इत्यर्थः । [साधु भाषितम्] सम्य-
 गुक्तं कुतः ? [यम्] ईश्वरम् [आत्मभुवोऽपि] ब्रह्मणोऽपि ।
 “ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठ” इत्यमरः । [कारणमामनन्ति] उदा-
 हरन्ति विद्वांस इति शेषः । पान्नाभास्थान्नादाणित्यादिना
 (७, ३, ७८ पा०) मनादेशः । [सः] ईश्वरः [कथम् लक्ष्य-
 प्रभवः] ? लक्ष्यजन्मा [भविष्यति] । अनादिनिधनस्य भगवतः
 कारणशङ्काकलङ्कस्य न अन्विष्यते इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

अलमिति । अथ वा [विवादेन] कलङ्केन [अलं त्वया
 यथा] येन प्रकारेण [सः] ईश्वरः [श्रुतः] [अशेषम्] कात्स्त्रेण
 [तथाविधः] तावत्प्रकार एव [अस्तु] । [मम मनः] तु [अत्र]
 ईश्वरे [भावः] शृङ्गारः [एकः] अद्वितीयः [रसः] आस्वाद्यो
 यस्य तत् [तथास्थितम्] । तथाहि [कामवृत्तिः] स्वेच्छाव्यव-
 हारौ [वचनीयम्] अस्यानसङ्गापवादात् [नेच्छते] न विचार-
 यति । न हि स्वेच्छासञ्चारिणो लोकापवादात् बिभ्रतीति
 भावः ॥ ८२ ॥

निवार्यतामालि ! किमप्ययं वटुः

पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।

'न केवलं यो महतोऽपभाषते

'शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥ ८३ ॥

दूतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी

चचाल बाला स्तनभिन्नवल्कला ।

स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः

समाललम्बे वृषराजकेतनः ॥ ८४ ॥

निवार्यतामिति । हे [भालि !] सखि ! । “भालिः सखी वयस्या च” इत्यमरः । [स्फुरितोत्तराधरः] स्फुरणभूयिष्ठोष्ठः [अयं वटुः] माणवकः [पुनः] [किमपि विवक्षुः] वक्तुमिच्छुः । वृषः सगन्तादुप्रत्ययः । [निवार्यताम्] । तर्हि वक्तुमेव कथं न ददासीत्याह,—तथाहि [यो महतः] पूज्यान् [अपभाषते] अपवदति [न केवलम्] [स पापभाग्] भवतीति शेषः । अत्र स्मृतिः । “गुरोः प्राप्तः परीवादो न श्रोतव्यः कथञ्चन । कर्णो तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यत” इति । किन्तु [तस्मात्] महतामपवादकात् [यः शृणोति] महदपवादकवाक्यमिति शेषः [सः अपि] पापभाक् इत्यनुषज्यते ॥ ८३ ॥

सम्प्रति गन्तव्यपक्षमाश्रयते,—

इत इति । [अथ वा इतः] अन्यत्र [गमिष्यामीति वादिनी] वदन्ती [स्तनाभ्यां भिन्नवल्कला] रयवशात् कुचसस्तचौरा [बाला] पार्वती [चचाल] । [वृषराजकेतनः] वृषभध्वजश्च

तं वोच्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिः
 निक्षेपणाय पदसुष्ठुतमुडङ्गती ।
 मार्गाचलव्यतिकरकुलितेव सिन्धुः
 शैलाधिराजतमया न ययौ न तस्थौ ॥८५॥
 अथ प्रभृत्यवनताङ्गि ! तवास्मि दासः
 क्रौतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौली ।

[स्वरूपमास्थाय] निजरूपमाश्रित्य [कृतस्मितः] सन् [ताम्]
 पार्वतीं [समालम्ब्य] जग्राह ॥ ८४ ॥

तमिति । [तम्] देवं [वोच्य वेपथुमती] कम्पवती [सर-
 साङ्गयष्टिः] स्निग्धाती महादेवदर्शनेन देव्याः सात्त्विक-
 भावोदय उक्तः । [निक्षेपणाय] अन्यत्र विन्यासाय [उडुतम्]
 उत्क्षिप्तं [पदम्] अङ्गुलिम् [उडङ्गती] [शैलाधिराजतमया]
 पार्वती [मार्गं अचलः] तस्य [व्यतिकरेण] समाहृत्या अव-
 रोधनेन इति यावत् । [आकुलिता] सम्भ्रमिता [सिन्धुः]
 नदी [इव] । “देशे नदविशेषेऽथौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्”
 इत्यमरः । [न ययौ न तस्थौ] लज्जयति भावः । वसन्ततिलक-
 वृत्तमेतत् ॥ ८५ ॥

अद्येति । [चन्द्रमौली] शिवे हे [अवनताङ्गि !] पार्वति !
 [अथ प्रभृति] अस्माहिनादारभ्येत्यर्थः । प्रभृतियोगादद्येति
 सप्तम्यर्थवाचिना पञ्चम्यर्थो लक्ष्यते । [तव] [तपोभिः]
 [क्रौतः] । दासङ् दाने दासते आत्मानं ददातीति [दासः
 अस्मि] [इति] [वादिनि] वदति सति । [सा] देवी [अङ्गाय]
 सपदि । “भटित्यङ्गसाङ्गाय द्राक्षङ् सपदि द्रुतम्” इत्यमरः ।
 [नियमजम्] तपोजम् [कामम्] क्षीयम् [उक्तसर्ज] फलदाया

अज्ञाय सा नियमजं क्षममुत्ससर्ज

क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥८६॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये

तपःफलोदयो नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥ X 7

षष्ठः सर्गः ।

अथ विप्रवात्मने गौरी सन्दिदेश मिथः सखीम् ।

दाता मे भूभृतां नाथः प्रमाणौक्रियतामिति ॥१॥

क्लेशं विसम्भार इत्यर्थः । तथा [हि क्लेशः फलेन] फलसिद्ध्या
[पुनर्नवतां विधत्ते] पूर्ववदेव अक्लिष्टताम् आपादयति इत्यर्थः ।
सफलः क्लेशो न क्लेश इति भावः ॥ ८६ ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमङ्गिनाथसूरि-

विरचितायां कुमारसम्भवव्याख्यायां सञ्जीवनी-

समाख्यायां पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

अथेति । [अथ] देवदेवानुग्रहानन्तरं [गौरी] पार्वती
विष्णुम् आत्मा स्वरूपं यस्येति विष्णुस्य आत्मेति वा [विष्णा-
क्ते] शिवाय [मिथः] रहसि । “मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि”
रत्नमरः । [सखीं सन्दिदेश] अतिससर्ज । क्रियामात्रप्रयोगे-

तथा व्याहृतसन्देशा सा बभौ निभृता प्रिये ।

चूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परभृतोन्मुखौ ॥ २ ॥

ऽपि (१) सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी । किमिति [भूभृतां नाथः] हिमवान् [मे] मम [दाता] सन् [प्रमाणीक्रियतामिति] दाढत्वेन प्रमाणीक्रियतामित्यर्थः । प्रार्थनायां लोट् । पित्रा दीयमानायाः परिग्रहो मम महान् अनुग्रह इति भावः ॥ १ ॥

तथेति । [तया] सख्या सखीमुखेन इत्यर्थः [व्याहृतसन्देशा] उक्तवाचिका [प्रिये] हरे विषये [निभृता] निश्चला परमासक्ता इत्यर्थः [सा] गौरी [मधौ] वसन्ते निभृता स्थिरा परभृतया कोकिलया उन्मुखी मुखरा [परभृतोन्मुखौ] । मुखशब्देन अभिभाषणव्यापारो लक्ष्यते । तथा च परभृतामुखेन व्याहरन्ति इत्यर्थः । परभृतेति क्रियाशब्दविवक्षायां, जातेरस्तीति (४, १, ६३ पा०) ङीप्प्रत्ययो न भवति । तथेत्युपमेयस्य व्यस्तत्वात् उपमानवाचि परभृताशब्दस्य समासः सोढव्यः । अथ वा भृङ्करणं (३, ३, १०८ पा० वा०) सम्प्रदादित्वात् क्तिप् । परैर्भृत् यस्याः तथा परभृता इति व्यासेन व्याख्येयम् । पदमकारौकारस्तु परैर्भ्रियत इति कर्मणि क्तिपमाह । [चूतयष्टिः] चूतशाखेव [अभ्यासे] अन्तिके [बभौ] । “सदेशाभ्याससविधसमर्थ्यादसवेशवत् । उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्राप्यभितोऽव्ययम्” इत्यमरः ॥ २ ॥

(१) कर्मणा यमभिप्रैतौति (१, ४, ३२ पा०) सूत्रे कर्मशब्देन क्रियाया अपि ग्रहणात् क्रियया यमभिप्रैतौति तत् सूत्रस्यवार्तिके क्रियाशब्दस्य साक्षाद्ग्रहणाच्च सम्प्रदानसंज्ञा ।

स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्युमाम् ।

ऋषीन् ज्योतिर्मयान् सप्त सस्मार स्मरशासनः ॥३॥

ते प्रभामण्डलैर्व्योम द्योतयन्तस्तपोधनाः ।

सारन्ध्रतीकाः सपदि प्रादुरासन् पुरः प्रभोः ॥४॥

आप्नु तास्तीरमन्दारकुसुमीत्किरवीचिषु ।

व्योमगङ्गाप्रवाहेषु दिङ्नागमदगन्धिषु ॥५॥

स इति । [स] प्रकृतः । शास्तीति शासनः । (१) बहुल-
ग्रहणात् कर्त्तरि ल्युट् । [स्मरस्य शासनः] ईश्वरः [तथेति
प्रतिज्ञाय] कथा करिष्यामीत्युक्त्वा इत्यर्थः । [उमां कथमपि]
कच्छ्रेण [विसृज्य] तत्र गाढानुरागत्वादिति भावः । [ज्योति-
र्मयान्] तेजोरूपान् [सप्तर्षीन्] अङ्गिरःप्रभृतीन् [सस्मार]
स्मृतवान् ॥ ३ ॥

त इति । [ते] तप एव धनं येषां ते [तपोधनाः] सप्त-
र्षयः [प्रभामण्डलैः] तेजःपुञ्जैः [व्योम] आकाशं [द्योत-
यन्तः] प्रकाशयन्तः अरन्ध्रत्या सह वर्तन्त इति [सारन्ध्र-
तीकाः] सन्तः । नद्यृतश्चेति (५, ४, १५३ पा०) कप् ।
[सपदि प्रभोः] ईश्वरस्य [पुरः] पुरोभागे [प्रादुरासन्] प्रत्यक्षा
बभूवुः ॥ ४ ॥

इतः परं षड्भिः श्लोकैः तान् एव मुनीन् वर्णयति,—
आप्नु ता इत्यादिभिः । उत्किरन्ति विक्षिपन्ति इति उत्किराः
इगुपधेत्यादिना (३, १, १३५ पा०) कप्रत्ययः । [तीरे] धी
[मन्दाराः] कल्पवृक्षाः तेषां [कुसुमानाम् उत्किराः वीचयः]
तरङ्गाः येषां तेषु [दिङ्नागानाम्] दिम्बजानां [मदगन्धः]

(१) कत्यल्युटीबहुलम् (३, ३, १३३ पा०) इति सूत्रे इति शेषः ।

मुक्तायज्ञोपवीतानि बिभ्रतो हेमवल्कलाः ।

रत्नाक्षसूत्राः प्रव्रज्यां कल्पवृक्षा इवाश्रिताः ॥६॥

अधःप्रस्थापिताश्वेन समावर्जितकेतुना ^{सूर्य}
सहस्ररश्मिना साक्षात् सप्रणाममुदीक्षिताः ॥७॥

आसक्तबाहुलतया सार्द्धमुद्धृतया भुवा ।

महावराहदंष्ट्रायां विश्रान्ताः प्रक्षयापदि ॥ ८ ॥ .

अस्ति येषु इति तथोक्तेषु [व्योमगङ्गाप्रवाहेषु] आकाशगङ्गा-
स्रोतःसु [आम्नुताः] स्नाताः ॥ ५ ॥

मुक्तेति । [मुक्तानाम्] मौक्तिकानां [यज्ञोपवीतानि]
मुक्तामयानि तानि इत्यर्थः [बिभ्रतः] दधानाः हेममयानि
वल्कलानि येषां ते [हेमवल्कलाः] । रत्नमयानि अक्षसूत्राणि
येषाः ते [रत्नाक्षसूत्राः] । [प्रव्रज्याम्] प्रव्रजनम् । व्रजयजो-
र्भावे क्वप् इति (३, ३, ८८ पा०) क्वप् । [अश्रिताः कल्प-
वृक्षा इव] स्थिताः । अत्र चतुर्धाश्रमवाचिना प्रव्रज्याशब्देन
वानप्रस्थायमो लक्ष्यते “जहुः परिग्रहव्रीडां प्राजापत्यास्तप-
स्विन” इति (६ स० ३४ श्लोके) सपत्नीकत्वाभिधानात् “सुत-
विन्ध्यस्तपत्नीकस्तया वानुगतोऽपि सन्” इति वानप्रस्थस्य
उभयथा स्मरणात् ॥ ६ ॥

अध इति । [अधः प्रस्थापिताश्वेन] सूर्यमण्डलोपरिवर्ति-
त्वात् सप्तर्षिमण्डलस्येति भावः । [समावर्जितकेतुना] तन्म-
ण्डलाघातशङ्कया नामितध्वजेन [सहस्ररश्मिना] सूर्येण
[साक्षात्] स्वयमेव [सप्रणामम् उदीक्षिताः] गमनाभ्यनुज्ञादा-
नपर्यन्तमित्यर्थः । भगवतः सूर्यस्थाप्युपास्या इति भावः ॥७॥

आसक्तेति । पुनः किंविधाः [प्रक्षयापदि] कल्पान्तसङ्घटे

सर्गशेषप्रणयनाद्विश्वयोनेरनन्तरम् ।

पुरातनाः पुराविद्भिर्धातार इति कीर्तिताः ॥६॥

प्राक्तनानां विशुद्धानां परिपाकमुपेयुषाम् ।

तपसांमुपभुञ्जानाः फलान्यपि तपस्विनः ॥१०॥

कुलकम् ॥

तेषां मध्यगता साध्वो पत्युः पादार्षितेक्षणा ।

साक्षादिव तपःसिद्धिर्बभासे बह्वरुन्धतो ॥ ११ ॥

[आसक्तबाहुलतया] दंष्ट्रायामिति शेषः । [उद्धृतया] दंष्ट्रया इति शेषः । [भुवा सार्द्धम्] धरन्त्या सह [महावराहदंष्ट्रायां विश्रान्ताः] । महाप्रलयेऽपि अविनाशिन इत्यर्थः ॥ ८ ॥

सर्गशेषेति । [विश्वयोनेः] ब्रह्मणः [अनन्तरम्] सर्गशेषस्य प्रणयनम् ब्रह्मसृष्ट्यावशिष्टसृष्टेः करणाद्देशेतिरित्यर्थः [पुराविद्भिः] पुराणवेदिभिः व्यासादिभिः [पुरातनाः धातार इति कीर्तिताः] । विश्वयोनेरिति सम्बन्धमात्रे षष्ठी तस्यानन्तरमिति भाष्ये दर्शनात् । अपादानत्वविवक्षायां तु पञ्चमी । अयमदः शब्दो यथाशब्दाहृत्तादनन्तरस्येति शावरभाष्ये दर्शनात् । “तथा अथातो धर्मजिज्ञासा वेदाध्ययनादनन्तरम्” इत्याचार्याः । कविश्च “पुराणपत्रापगमादनन्तरम्” इति । एवम् अन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

प्राक्तनानामिति । [प्राक्तनानाम्] जन्मान्तरभवानां [विशुद्धानाम्] निर्मलानाम् [परिपाकम्] फलदानोन्मुखत्वम् [उपेयुषाम्] गतानां [तपसां फलानि उपभुञ्जाना अपि] [तपस्विनः] तपोनिष्ठाः । प्रारब्धभोगिनो निस्पृहीत्येति भावः । कुलकम् ॥१०॥

तेषामिति । [तेषाम्] ऋषीणां [मध्यगता साध्वी] पति-

तामगौरवभेदेन मुनींश्चापश्यदीश्वरः ।

स्त्री पुमानित्यनाख्यैषा वृत्तं हि महितं सताम् ॥१२॥

तद्दर्शनाद्भूत् शम्भोर्भूयान् दारार्थमादरः ।

क्रियाणां खलु धर्म्याणां सत्पन्नो मूलकारणम् ॥१३॥

धर्मेणापि पदं शर्वे कारितै पार्वतीं प्रति ।

पूर्वापराधभीतस्य कामस्योच्छ्वसितं मनः ॥१४॥ .

व्रता अतएव [पत्युः] वशिष्ठस्य [पादयोः अर्पितेक्षणा] निविष्ट-
दृष्टिः [अरुन्वती] [साक्षात्] प्रत्यक्षा [तपःसिद्धिरिव] तेषामिव
इति शेषः । तेषां मभ्यगतेति लिङ्गवचनादिसाम्यादियमुपमा।
[बहु] भूयिष्ठं [बभासे] भाति अ ॥ ११ ॥

तामिति । [ईश्वरः] भगवान् [ताम्] अरुन्वतीम् [मुनींश्च]
[अगौरवभेदेन] समानप्रतिपत्त्या [अपश्यत्] दृष्टवान् न च
अयमविवेक इत्याह,—[हि] यस्मात् [स्त्री पुमांश्चैत्येषा]
[अनास्था] स्त्रीपुंसभेदो न विवक्षितः किन्तु [सताम्] साधूनां
[वृत्तम्] चरित्रमेव [महितम्] पूज्यम् । “गुणाः पूजास्थानं
गुणेषु न च लिङ्गं न च वय” इति भावः ॥ १२ ॥

तदिति । [तद्दर्शनात्] अरुन्वतीदर्शनात् [शम्भोः दारा-
र्थम्] दारपरिग्रहार्थम् [आदरो भूयान्] बहुतरः [अभूत्] ननु
दाराः कुत्र उपयुज्यन्त इत्यत्र आह,—[धर्म्याणाम्] धर्मादन-
पेतानाम् । धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते (४,४,८२ पा०) इति यत्र-
त्ययः । [क्रियाणाम्] इत्यादीनां सत्यः पतिव्रताः पत्न्याः
[सत्पत्न्याः] पत्युर्नो यत्रसंयोगे (४, १, २३ पा०) इति ङीप्
नकारश्च । [मूलकारणं खलु] ॥ १३ ॥

धर्मेणेति । [धर्मेण] दारसंजिघृक्षालक्षणेनापि कर्त्वा

अथ ते मुनयः सर्वे मानयित्वा जगद्गुरुम् ।

इदमूचरनूचानाः प्रीतिकण्टकितत्वचः ॥ १५ ॥

यद्ब्रह्म सम्यगान्नातं यद्ग्नौ विधिना हुतम् ।

यच्च तप्तं तपस्तस्य विपत्रं फलमद्य नः ॥ १६ ॥

[शर्वं] ईश्वरे [पार्वतीम्] [प्रति] [पदं कारिते] सति । हृक्रो-
रन्यतरस्यामिति (१, ४, ५३ पा०) शर्वस्याणिकर्तुः कर्मत्वम् ।
[पूर्वापराधभौतस्य कामस्य] [मनः उच्छसितम्] पुनरुज्जीवना-
वकाशो भवतीति सप्रत्याशम् अभूदित्यर्थः ॥ १४ ॥

अथेति । [अथ] [अनूचानाः] साङ्गवेदप्रवक्तारः । “अनू-
चानः प्रवचने साङ्गोऽधीती गुरोस्तु यः” इत्यमरः । उपेयिवान-
नाश्वाननूचानश्चेति (३, २, १०६ पा०) निपातः । [प्रीत्या
कण्टकिताः] पुलकिताः [त्वचः] येषां ते तथोक्ताः । [ते सर्वे]
मुनयः [जगद्गुरुम्] हरं [मानयित्वा] पूजयित्वा [इदम्] वक्ष्य-
माणम् [ऊचुः] ॥ १५ ॥

यदिति । [ब्रह्म] वेदः । “वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म” इत्यमरः ।
[सम्यक्] नियमपूर्वकम् [आन्नातम्] अधीतमिति [यत्]
[अग््नौ विधिना हुतम्] इति [यत्], [तपः] चान्द्रायणादिकम्
[तप्तम्] इति च [यत्], [तस्य] अध्ययनेन्यातपोरूपस्य आश्र-
मत्रयसाध्यस्य कृतस्त्रस्यापि कर्मण इत्यर्थः । समुदायाभि-
प्रायकमेकवचनम् अन्यथा आहृत्यान्वयप्रसङ्गात् । न च
नपुंसकैकवद्भावः अनपुंसकेनेति नियमात् (१) । [फलम्]

(१) नपुंसकमनपुंसकेनैकवचनान्यतरस्याम् (१, २, ६६ पा०)
इति सूत्रे अनपुंसकेनैव सहोक्ती नपुंसकं शिष्यते विभाषया
एकवचनश्चेत्यर्थके अनपुंसकेनेत्युक्तीः इह तु ब्रह्मादीनां सर्वेषां
नपुंसकत्वाकैकवत्त्वसम्भवः ।

यदध्यक्षेण जगतां वयमारोपितास्त्वया ।

मनोरथस्याविषयं मनोविषयमात्मनः ॥ १७ ॥

यस्य चेतसि वर्त्तन्थाः स तावत् कृतिनां वरः ।

किं पुनर्ब्रह्मयोनेर्यस्तव चेतसि वर्त्तते ॥ १८ ॥

सत्यमर्काच्च सोमाच्च परमध्यास्महे पदम् ।

अद्य तृच्चैस्तरं ताभ्यां स्मरणानुग्रहात्तव ॥ १९ ॥

कार्यम् [अद्य] [नः] अस्माकम् [विपक्कम्] सुनिष्पन्नमित्यर्थः ।
कर्मणि क्तः पचोव (८, २, ५२ पा०) इति निष्ठा तस्य वत्वम्
॥ १६ ॥

तदेव फलमाह,—

यदिति । [यत्] यस्मात्कारणात् [जगतामध्यक्षेण] अधि-
पेन [त्वया वयम्] [मनोरथस्य] अभिलाषस्य [अविषयम्]
अगोचरम् [आत्मनः] स्वस्य [मनोविषयम्] मनोदेशम् [आरो-
पिताः] प्रापिताः । तस्मात् विपक्कं फलमिति पूर्वेण सम्बन्धः ।
सकलजगदन्वेष्यस्य भगवतोऽपि वयमन्वेष्या भवाम इति
परमोत्कृष्टा वयमिति भावः ॥ १७ ॥

तदेव उपपादयति,—

यस्येति । [यस्य] जनस्य [चेतसि वर्त्तन्थाः] येन स्मर्यसे
इत्यर्थः । [स तावत्] स एव [कृतिनां वरः] श्रेष्ठः । [ब्रह्मणः]
वेदस्य वेधसो वा [योनेः] कारणस्य यद्वा वेदप्रमाणकस्य [तव
चेतसि यो वर्त्तते] त्वया स्मर्यत इत्यर्थः [किम्पुनः] स कृतिनां
वर इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

सत्यमिति । [अर्कात्] सूर्यात् [सोमात्] चन्द्राच्च [परम्]
उर्ध्वः [पदम्] स्थानम् [अध्यास्महे] तिष्ठामः वयमिति शेषः

त्वत्सम्भावितमात्मानं बहु मन्यामहे वयम् ।

प्रायः प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेषूत्तमादरः ॥ २० ॥

या नः प्रीतिर्विरूपाक्ष ! त्वदनुधानसम्भवा ।

स किमावेद्यते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥ २१ ॥

[सत्यम्] । अधिशीङ्स्थासां कर्मेति (१, ४, ४६ पा०) कर्मत्वम् ।
[अद्य तु] [तव] कर्तुः [स्मरणम्] एव [अनुग्रहः] प्रसादः
तन्माहेतोः [ताभ्याम्] अर्केन्दुभ्याम् । [उच्चैस्तरम्] अत्युच्चं
पदम् अध्यात्महे इति सम्बन्धः । उच्चैस्तरमिति (१) द्रव्य
प्रकर्षत्वात् न अमुप्रत्ययः ॥ १८ ॥

त्वदिति । [वयम्] त्वया सम्भावितं सत्कृतं [त्वत्सम्भा-
वितम्] [आत्मानम्] आत्मस्वरूपं [बहु] अधिकं यथा तथा
मन्यामहे । तथाहि [उत्तमादरः] सत्पुरुषकर्तृकः सत्कारः
[स्वगुणेषु] विषये [प्रायेण] भून्ना [प्रत्ययम्] विश्वासम्
[आधत्ते] जनयति । सर्वस्यापि महाजनपरिग्रह एव पूज्यता-
हेतुरित्यर्थः ॥ २० ॥

येति । हे [विरूपाक्ष !] [त्वदनुधानसम्भवा] त्वत्कर्तृक-
स्मरणजन्या [नः] अस्माकं [या प्रीतिः] [सा] प्रीतिः [तुभ्यं
किम् ?] आवेद्यते किमर्थं ? निवेद्यते तथाहि, [देहिनाम्]
प्राणिनाम् [अन्तरात्मा] अन्तर्यामी [असि] । सर्वसाक्षिणा
त्वया अस्मत्प्रीतिः अनावेदिताऽपि ज्ञायत एव यतः, ततो न
बुद्धबोधनं सम्भवतीति भावः ॥ २१ ॥

(१) किमेत्तिङ्ब्ययघादात्बुद्धव्यप्रकर्षे (५, ४, ११ पा०)
किमादिभ्यः घसंज्ञकप्रत्ययाच्चासुः स्यात् तु द्रव्यप्रकर्षे इति
द्रव्यप्रकर्षे तन्निवेधात् नामुः ।

साक्षाद्दृष्टोऽसि न पुनर्विद्मस्त्वां वयमञ्जसा ।
 प्रसौद कथयात्मानं न धियां पथि वर्त्तसे ॥२२॥
 किं येन सृजसि व्यक्तमुत येन विभर्षि तत् ।
 अथ विश्वस्य संहर्त्ता भागः कतम एष ते ? ॥२३॥
 अथवा सुमहत्प्रेषा प्रार्थना देव ! तिष्ठतु ।
 चिन्तितोपस्थितस्तावत्शाधि नः करवाम किम् २४

साक्षादिति । हे देव ! [साक्षात्] प्रत्यक्षेण [दृष्टोऽसि] [अञ्जसा पुनः] तत्त्वतस्तु [त्वां वयं न विद्मः] । दृश्यमानस्य रूपस्य अतात्त्विकत्वादिति भावः । अतः [प्रसौद] अनुगृह्णाण [आत्मानम्] निजस्वरूपं [कथय] । न च अकथितं तस्मै बोधम् इत्याह, [धियाम्] बुद्धोनां [पथि न वर्त्तसे] अतः त्वयैव त्वद्रूपं कथनीयम् इत्यर्थः ॥२२॥

तात्त्विकं रूपं तावदास्तां न दृश्यमानमपि रूपं तत्त्वतो रूपयितुं शक्यमित्याह,—

किमिति । हे देव ! [एषः] दृश्यमानः [ति भागः] मूर्तिः [किम्] [येन] भागेन [व्यक्तम्] प्रपञ्चं [सृजसि] सः ? । यत्-तदोर्नित्यसम्बन्धात् सर्वत्र तच्छब्दोऽध्याहार्यः । [उत येन] भागेन [तत्] व्यक्तं [विभर्षि] पालयसि स वा ? । [अथ] यः [भागः] तस्य [विश्वस्य संहर्त्ता] स वा ? । किमादयः सन्देहे । [कतमः ?] ब्रह्मविष्णुमहेश्वरेषु अयं कतमः भागः ? तत् उच्यतामित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननु हर इत्येवं निश्चयात् कथमयं संशयस्तत्राह,—

अथवेति । [अथवा] हे [देव !] सुमहती गुह्यतमत्वात् अतिदुर्लभेत्यर्थः । [एषा] [प्रार्थना] निजरूपनिरूपणप्रार्थना

अथ मौलिगतस्येन्दोर्विशदैर्दृशनांशुभिः ।

उपचिन्वन् प्रभां तन्वीं प्रत्याह परमेश्वरः ॥२५॥

विदितं वो यथा स्वार्था न मे काञ्चित् प्रवृत्तयः ।

ननु मूर्तिभिरष्टाभिरिन्द्रभृतोऽस्मि सूचितः ॥२६॥

सोऽहं तृष्णातुरैर्वृष्टिं विद्युत्त्वानिव चातकैः ।

[तिष्ठतु] । किन्तु चिन्तितेन चिन्तिता वा उपस्थिताः [चिन्तितोपस्थिताः] तान् [नः] अस्मान् [तावत् शाधि] आन्नापय [किं करवाम ?] । प्रार्थनायां लोट् । अलम् अप्रस्तुतेन, प्रस्तुते तावत् नियुङ्क्षेत्यर्थः ॥२४॥

अथेति । [अथ] [परमेश्वरः] [मौलिगतस्य इन्दोः] [तन्वीम्] अस्यां कलामात्रत्वादिति भावः । [प्रभाम्] कान्तिं [विशदैः] शुभैः [दृशनांशुभिः] [उपचिन्वन्] वर्धयन् [प्रत्याह] प्रत्युवाच इत्यर्थः ॥ २५ ॥

विदितमिति । हे मुनयः ! [काञ्चित्] अपि [मे प्रवृत्तयः] व्यापाराः [स्वार्था न] भवन्ति [यथा] तथा [वः] युष्माकम् [विदितम्] वाक्यार्थः कर्म बुद्ध्यर्थत्वात् वर्त्तमाने क्तः तद्योगात् षष्ठी (१) । प्रवृत्तिपारार्थ्यं प्रमाणमाह, [अष्टाभिः मूर्तिभिः] [इत्यभूतः] इमं प्रकारं परार्थं वृत्तिरूपं प्राप्तः । भू प्राप्ती इति धातोः कर्त्तरि क्तः । [सूचितः] अप्यपि तः [अस्मि] । मत्स्व-मूर्त्तिचेष्टया पारार्थ्यम् अनुमेयमित्यर्थः ॥२६॥

स इति । [सः] परार्थं प्रवृत्तिः [अहम्] [तृष्णातुरैः चातकैः]

(१) मतिदुष्टिपूजार्थेभ्यश्च (३, २, १८८ पा०) इति वर्त्तमाने क्तः क्तश्च न वर्त्तमाने (२, ३, ६७ पा०) वर्त्तमानार्थकत्तयोर्गि कर्त्तरि षष्ठी ।

अरिविप्रकृतैर्देवैः प्रसूतिं प्रतियाचितः ॥ २७ ॥

अत आहर्तुमिच्छामि पार्वतीमात्मजन्मने ।

उत्पत्तये हविर्भोक्तुर्यजमान इवारणिम् ॥ २८ ॥

तामस्मदर्थे युष्माभिर्याचितव्यो हिमालयः ।

विक्रियायै न कल्पन्ते सम्बन्धाः सद्नुष्ठिताः ॥ २९ ॥

[दृष्टिं विद्युत्वान्] मेघः [इव] [अरिविप्रकृतैः] शत्रुपीडितैः
[देवैः] [प्रसूतिम्] पुत्रोत्पादनं [प्रतियाचितः] याचतेर्दुहादि-
त्वात् अप्रधाने (१) कर्मणि क्तः ॥ २७ ॥

अत इति । [अतः] सुरप्रार्थितत्वाद्देतोः [आत्मजन्मने]
पुत्राय पुत्रम् उत्पादयितुम् इत्यर्थः । क्रियार्थोपपदस्य इत्या-
दिना (२,३,१४ पा०) चतुर्थी । [पार्वतीं यजमानः] यष्टा, पूष्-
यजोःशानन् (३, २, १२८ पा०) इति शानन्प्रत्ययः । [हवि-
र्भोक्तुः] अग्नेः [उत्पत्तये] [अरणिम्] अग्निमन्व्यनदारुणविशेषम्
[इव] "निमन्व्यदारुणि त्वरणिर्दयोः" इत्यमरः । [आहर्तुम्]
संगृह्णीतुम् [इच्छामि] ॥ २८ ॥

तामिति । [अस्मदर्थे] अस्मत्प्रयोजने निमित्ते सति
[युष्माभिः] [ताम्] पार्वतीं [हिमालयः] हिमवान् [याचि-
तव्यः] । याचेर्दुहादित्वात् अप्रधाने कर्मणि (२) तव्यप्रत्ययः ।
आवश्यकञ्च एतदित्याह, [सङ्गिः] सत्पुरुषैः [अनुष्ठिताः] सङ्-
गृहिताः [सम्बन्धाः] यौनादयः [विक्रियायं] वैकल्योत्पादनाय

(१) "गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नौहृत्तष् वहाम्" इति
भाष्यवचनादिति शेषः ।

(२) प्रधानकर्मण्यार्यैः सादीनाहुर्दिकर्मणाम् । अप्रधाने
दुहादौनां ख्यन्ते कर्त्तव्यं कर्मण इति भाष्यवचनादिति शेषः ।

उन्नतेन स्थितिमता धुरमुद्दहता भुवः ।

तेन योजितसम्बन्धं वित्त मामप्यवञ्चितम् ॥३०॥

• एवं वाच्यः स कन्यार्थमिति वो नोपदिश्यते ।

भक्त्यङ्गीतमाचारमामनन्ति हि साधवः ॥३१॥

आर्याप्यरुन्धती तत्र व्यापारं कर्त्तमर्हति ।

प्रायेणैवंविधे कार्ये पुरन्धीणां प्रगल्भता ॥३२॥

[न कल्पन्ते] न पर्याप्रवन्ति न समर्था इत्यर्थः । (२, ३, १६ पा०) अलमर्थयोगाच्चतुर्थी ॥ २८ ॥

न च अहं लौक्यात् स्त्रियमिच्छामि किन्तु देवोपकाराय यदि एवं निखिलदेवेषु विद्यमानेषु हिमगिरेः शिलाभूतस्य परिणयेच्छा कथमित्युक्ते स एव मे श्लाघ्यसम्बन्धोऽत्रभवान् हिमवानित्याह,—

उन्नतेनेति । [उन्नतेन] प्रांशुना प्रसिद्धेन च [स्थितिमता] प्रतिष्ठावता [भुवः धुरम्] भारम् [उद्दहता] निर्वाहकेण इत्यर्थः । [तेन] हिमवता [योजितः] सङ्घटितः [सम्बन्धः] यौनसम्बन्धो-यस्य तं [मामप्यवञ्चितम्] अव्यामोहितं [वित्त] जानीत । विद ज्ञाने इति धातोर्लोट् ॥ ३० ॥

तर्हि स किं वाच्य इत्याशङ्क्याह,—

पेवमिति । [कन्यार्थं] कन्याप्रदानाय [सः] हिमवान् [एवं वाच्य इति वः] युष्मभ्यं [नोपदिश्यते] । कुतः [हि] यस्मात् [साधवः] विद्वांसः [भवद्भिः प्रणीतम्] स्मृतिरूपेण निबद्धम् [आचारम्] आमनन्ति उपदिशन्ति । न हि स्वयम् उपदेष्टारः परोपदेशम् अपेक्षन्ते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

आर्येति । [आर्या] पूज्या [अहम्बल्यपि तत्र] विवाह-

तत् प्रयातौषधिप्रस्थं सिद्धये हिमवत्पुरम् ।
 महाकोशीप्रपातेऽस्मिन् सङ्गमः पुनरिव नः ॥३३॥
 तस्मिन् संयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखि ।
 जहुः परिग्रहव्रीडां प्राजापत्यास्तपस्विनः ॥३४॥

कृत्ये [व्यापारम्] साहाय्यं [कर्तुम् अर्हति] तथाहि [प्रायेण]
 प्राचुर्येण [एवंविधे कार्ये] विवाहादिकार्ये दुर्घटे इत्यर्थः ।
 [पुरन्धीणाम्] कुटुम्बिनीनाम् । “स्यात् कुटुम्बिनी पुरन्धिः”
 इत्यमरः । [प्रगल्भता] चातुर्यम् । स्त्रीप्रधानेषु कृत्येषु स्त्रीणा-
 मेव घटनापाटवमिति भावः ॥ ३२ ॥

तदिति । [तत्] तस्मात्कारणात् [ओषधिप्रस्थम्] नाम
 [हिमवत्पुरम्] हिमवन्नगरं [सिद्धये] कार्यं सिद्धयर्थं [प्रयात]
 गच्छत । [अस्मिन्] पुरोवर्त्तिनि [महाकोशी] नाम तत्रत्या
 काचिन्नदी तस्याः [प्रपाते] भृगौ एव सा नदी यत्र पतति
 तस्मिन्नित्यर्थः । “प्रपातस्त्वतटोभृगुः” इत्यमरः । [नः] अस्माकं
 [पुनः सङ्गमः] अस्त्विति शेषः । भवत्समागमभ्रतिपालयन्नह-
 मिहैव निवक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तस्मिन्निति । [संयमिनाम्] [आद्ये तस्मिन्] ईश्वरि [परि-
 णयोन्मुखे] विवाहोत्सुके [जाते] सति प्रजापतेरिमे [प्राजा-
 पत्याः] ब्रह्मपुत्रा इत्यर्थः [तपस्विनः] मुनयः [परिग्रहैः]
 पत्नीभिः [व्रीडाम्] गार्हस्थ्यनिमित्तमित्यर्थः । “पत्नीपरि-
 जनादानमूलशापाः परिग्रहा” इत्यमरः । [जहुः] तत्पुत्रः ।
 जहातेर्लिटि रूपम् । न हि समानगुणदोषेषु व्रीडागमो-
 ऽस्तीति भावः ॥ ३४ ॥

ततः परममित्युक्त्वा प्रतस्थे मुनिमण्डलम् ।

भगवानपि सम्प्राप्तः प्रथमोद्दिष्टमास्पदम् ॥३५॥

ते चांकाशमसिध्याममुत्पत्य परमर्षयः ।

आसिदुरोषधिप्रस्थं मनसा समरंहसः ॥ ३६ ॥

अलकामतिवाह्यैव वसतिं वसुसम्पदाम् ।

स्वर्गाभिष्यन्द्वमनं कृत्वेषोपनिवेशितम् ॥३७॥

तत इति । [ततः] अनन्तरम् [मुनिमण्डलम्] मुनिसमूहः [परममित्युक्त्वा] ओम् इत्युक्त्वा अनुमन्येत्यर्थः । अव्ययमेतत् । “ओमेवं परमं मतम्” इत्यमरः । [प्रतस्थे] । [भगवान्] ईश्वरः [अपि] [प्रथमोद्दिष्टम्] पूर्वसङ्कृतितम् [आस्पदम्] स्थानं महाकोशीप्रपातम् [सम्प्राप्तः] ॥ ३५ ॥

त इति । [मनसा समरंहसः] मनस्तुल्यवेगाः [ते परमर्ष-
यश्च] । पूर्वश्लोकोक्तेश्वरसमुच्चयार्थं चकारः । [असिदुरोषध्याम्]
नौलम् [आकाशम्] खं प्रति [उत्पत्य ओषधिप्रस्थम्] हिम-
वत्पूरम् [आसिदुः] सद्यः प्रापुः इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इतः परं दशभिः श्लोकैः ओषधिप्रस्थमेव वर्णयति,—

अलकामिति । [वसुसम्पदाम्] धनसमृद्धीनां [वसतिम्]
स्थानम् [अलकाम्] कुबेरनगरीम् [अतिवाह्य] परिच्छिद्य इति
यावत् [उपनिवेशितम् इव] स्थितम् । तथा [स्वर्गस्य अभि-
ष्यन्दः] अतिरेकः अतिरिक्तजन इति यावत् । तस्य [वमनम्]
निःसारणम् [कृत्वा उपनिवेशितम् इव] स्थितम् । उभयत्रापि
कौटिल्यः, भूतपूर्वम् अभूतपूर्वं वा जनपदं परदेशापवाहेन
सदेशाभिष्यन्द्वमनेन वा निवेशयेत् इति । अलकामरावत्य-
तिशयितसमृद्धिकमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

गङ्गास्रोतः परिच्छिप्तं ^{प्रवाहः} वप्रान्तर्ज्वलितौषधिः ।
 वृहन्मणिशिलासालं ^{प्रवाहः} गुप्तावपि मनोहरम् ॥३८॥
 जितसिंहभया नागा यत्राश्रवा विलयोनयः ।
 यक्षाः किम्पुरुषाः पौरा योषितो वनदेवताः ॥३९॥

गङ्गेति । [गङ्गायाः स्रोतोभिः] प्रवाहैः [परिच्छिप्तम्] परिवेष्टितं तैः एव सपरिखमित्यर्थः । [वप्रः] चयः प्राकारचैत्यम् इति यावत् । “स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम्” इत्यमरः । तस्य [अन्तः] मध्ये [ज्वलिताः] प्रकाशमानाः [ओषधयः] यस्य तत् तथोक्तम् । ज्वलितौषधित्वात् रात्रिषु सञ्चारिणां दीपनिरपेक्षमित्यर्थः । [वृहत्] विपुलः [मणिशिलानाम्] माणिक्यानां [सालः] प्राकारो यस्य तत् तथोक्तम् । “प्राकारो वरणः सालः” इत्यमरः । अतएव [गुप्तावपि] संवरणेऽपि [मनोहरम्] अज्ञानिमदुर्गसंवरणमिति भावः ॥ ३८ ॥ “ ” “ ”

जितेति । [यत्र] पुरे [नागाः] गजाः [जितं सिंहभ्यो भयम्] यैः ते तथोक्ताः सिंहाधिकबला इत्यर्थः । नाथस्तु पदं तुषारस्रुति धीतरक्तम् (१ स० ६ श्लो०) इति एतद्विरोधभयात् वीतवीतभया इति पपाठ । तथा न भेतव्यं तत्र वनगजानां सिंहहतत्वाभिधानात् अत्र तु ओषधिप्रस्थगजानां हिमवत्-महिम्ना सिंहातिरेकसम्भवेन अविरोधादिति । वीतवीतेति पाठे वीतं विगतं वीतात् पादाङ्कुशकर्मभ्यां भयं येषां ते तथोक्ताः स्वभावविनोता इत्यर्थः । “पादकर्म युतं प्रोक्तं यात-मङ्कुशवारणम् । उभयं वीतमाख्यातम्” इति यादवः । [अश्रवाः विलयोनयः] विलसन्भवाः । अन्यत्र तु न तथेति वैचित्र्यम् । उक्तञ्च । “अमृताद्वाप्यतोर्वृद्धैर्वेदेभ्योऽण्डाञ्च गर्भतः । सान्नीह्यानामुत्पत्तिः सप्तधा परिकीर्त्तिता” इति । [यक्षाः] [किम्पु-

शिखरासक्तमेघानां व्यज्यन्ते यत्र विश्मनाम् ।

अनुगर्जितसन्दिग्धाः करणैर्मुरजस्वनाः ॥ ४० ॥

यत्र कल्पद्रुमैरेव विलोलविटपांशुकैः ।

गृह्यन्त्वपताकाश्रीरपौरादरनिर्मिता ॥ ४१ ॥

यत्र स्फटिकहर्म्येषु नक्तमापानभूमिषु ।

ज्योतिषां प्रतिविम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम् ॥ ४२ ॥

रुधाः] किन्नराश्च [पौराः] पुरजनाः । [वनदेवता एव योषितः]
न तु मानुष इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

शिखरेति । [यत्र] पुरे [शिखरेषु] आसक्ताः मेघाः] येषां
तेषां [विश्मनाम्] सम्बन्धिनः, [अनुगर्जितानि] प्रतिगर्जितानि
तैः [सन्दिग्धाः मुरजस्वनाः करणैः] पाठाच्चरव्यवस्थापितैः ताडन-
विशेषैः। तदुक्तं राजकन्दर्पेण,—“नृत्यवादित्रगीतानां प्रयोग-
वशमेदिनाम् । संख्यानं ताडनं रोधः करणानि प्रचक्षते ॥”
इति । [व्यज्यन्ते] स्फुटीक्रियन्ते ॥ ४० ॥

यत्रेति । [यत्र] नगरे [विलोलानि] चञ्चलानि [विटपेषु]
[अंशुकानि] येषां तैः [कल्पद्रुमैरेव] [अपौरादरेण] पौरादरं
विनैव [निर्मिता] अयत्नसिद्धेत्यर्थः । [गृहेषु] यानि [यन्त्राणि]
आधारदारूणि तेषु [पताकाः] तासाम् [श्रीः] सम्भवतीति
शेषः । तत्र लम्बाम्बराः कल्पतरव एव वैजयन्तीति सम्भाव्यन्त
इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

यत्रेति । [यत्र] पुरे [नक्तम्] रात्रौ [स्फटिकहर्म्येषु] आपा-
नभूमिषु] पानगोष्ठौप्रदेशेषु [ज्योतिषाम्] नक्षत्राणाम्] [प्रति-
विम्बानि उपहारताम्] पुष्पोपहारत्वं मौक्तिकोपहारत्वं वा
[प्राप्नुवन्ति] ॥ ४२ ॥

यत्रौषधिप्रकाशेन नक्तं दर्शितसञ्चराः ।

अनभिज्ञास्तमिस्राणां दुर्दिनेष्वभिसारिकाः ॥ ४३ ॥

यौवनान्तं वयो यस्मिन्नान्तकः कुसुमायुधात् ।

रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा संज्ञाविपर्ययः ॥ ४४ ॥

भ्रूभेदिभिः सकम्प्योष्ठैर्ललिताङ्गलितर्जनैः ।

यत्रेति । [यत्र] पुरे [दुर्दिनेषु] मेघाच्छददिवसेषु [नक्तमोषधोनाम्] ढणज्योतिषाम् [प्रकाशेन] सञ्चरन्ते एभिरिति सञ्चराः पन्थानः । गोचरसञ्चरेत्यादिना (३, ३, ११८ पा०) घप्रत्ययान्तो निपातः । [दर्शितसञ्चराः] प्रकाशितमार्गाः [अभिसारिकाः] काम्तार्थिन्यः । “काम्तार्थिनी तु या याति सङ्घे तं साभिसारिका” इत्यमरः । [तमिस्राणाम्] तमसाम् । क्वद्योगात् कर्मणि (१) षष्ठो । [अनभिज्ञाः] तमांसि न अभिजानन्तीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

यौवनेति । [यस्मिन्] पुरे [वयः यौवनान्तम्] यौवनावधिकं सर्वेऽपि अजर इत्यर्थः । तथा [कुसुमायुधात्] काम्नात् अन्यः इति शेषः । [अन्तकः] मृत्युः न अस्तीति शेषः । विरहिणां तादृग्दुःखोत्पादकत्वात् अन्तकत्वोपचारः । कामं विना मृत्युर्नास्ति इत्यर्थः । अत एव तत्कार्यभूतमरणाभाव इत्याशयेनाह, रतीति [रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा] सुप्तिरेव [संज्ञाविपर्ययः] चेतनापगमः, न तु दीर्घनिद्रारूप इत्यर्थः । अत्रत्याः सर्वे अजरामरा इति श्लोकतात्पर्यार्थः । अन्तयति अन्तं करोतीत्यन्तकः । अन्तयतेस्तत्करोतीति प्लन्तात् खल् प्रत्ययः ॥ ४४ ॥

भ्रूभेदिभिरिति । [यत्र] पुरे [प्रियाः] युवानः [भ्रूभेदिभिः]

(१) कर्तृकर्मणोः कति (२, ३, ६५ पा०) इति सूत्रेणिति शेषः ।

यत्र कोपैः कृताः स्त्रीणामाप्रसादार्थिनः प्रियाः ॥ ४५ ॥
 सन्तानकतरुच्छायासुप्तविद्याधराध्वगम् ।

यस्य चोपवनं वाञ्छं गन्धवद्गन्धमादनम् ॥ ४६ ॥
 कुलकम् ।

अथ ते मुनयो दिव्याः प्रेक्ष्य हैमवतं पुरम् ।

भ्रूभङ्गवद्भिः [सकम्पा ओष्ठाः] येषु तैः [ललितानि अङ्गुलि-
 तर्ज्जनानि] येषु तैः [स्त्रीणां कोपैः] ,मानाख्यैः [आप्रसादा-
 र्थिनः] आप्रसादं प्रसादपर्यन्तम् अर्थिनः याचकाः कृताः न
 तु शत्रुकोपैरिति भावः ॥ ४५ ॥

सन्तानकेति । किञ्चेति चार्थः । [सन्तानकतरोः छायासु]
 [सुप्ता विद्याधराः] देवताविशेषाः त एव [अध्वगाः] यस्मिन्
 तत् तथोक्तं [गन्धवत्] गन्धाख्यं [गन्धमादनम्] नाम गिरिः, यस्य
 पुरस्य वैर्हिर्भवं [वाञ्छम्] [उपवनम्] आरामः । अत्र [गन्ध-
 वद्गन्धमादनम्] इति आगन्तुकः पाठः । प्राचीनपाठस्तु सुग-
 न्धिर्गन्धमादन इति पुंलिङ्गान्तः । अत एव क्षीरस्वामिना गन्ध-
 मादनमन्थे चेत्यत्र गन्धेन मादयतीति गन्धमादन इति
 व्याख्याय प्रयोगे च पुंलिङ्गता दृश्यत इत्याशयेनोक्तं सुगन्धि-
 र्गन्धमादन इति कालिदास इति । सन्तानकतरुच्छायेत्यत्र
 पूर्वपदार्थबाहुल्यसम्भवेऽपि सुलभच्छायम् इच्छायमिति वत्
 समर्थच्छायानिष्पत्तेः तदपेक्षाभावात् (१) छाया बाहुल्ये (२,
 ४, २२ पा०) इति नपुंसकत्वं नास्ति इत्यनुसन्धेयम् ॥ ४६ ॥

अथेति । [अथ ते] दिविभवाः [दिव्याः मुनयः] हिम-

(१) तदपेक्षाया बाहुल्यापेक्षाया अभावात् एकेनापि
 सन्तानवृक्षेण समर्थच्छायानिष्पत्तेरित्याशयेनाबाहुल्यात् न
 नपुंसकता ।

स्वर्गाभिसन्धिमुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे ॥ ४७ ॥

ते सद्गनि गिरेर्वेगादुन्मुखद्वाःस्थवोच्चिताः ।

अवतेरुर्जटाभारैर्लिखितानलनिश्चलैः ॥ ४८ ॥

गगनादवतीर्णा सा यथावृद्धपुरःसरा ।

तोयान्तर्भास्करालौव रेजे मुनिपरम्परा ॥ ४९ ॥

वत इदं [हिमवतं पुरं प्रेक्ष्य] स्वर्गाभिसन्धिनां स्वर्गोद्देशेन
यत् सुकृतम् ज्योतिष्टोमाद्यनुष्ठानं तत् [स्वर्गाभिसन्धि-
सुकृतम्] [वञ्चनाम्] प्रतारणाम् [इव मेनिरे] । हिमवन्नगरम्
अवेक्ष्य स्वर्गस्य पुण्यफलत्वं वदता वेदेन वयं विप्रलब्धा
इत्यर्थः । स्वर्गात् अतिरमणीयमिति भावः ॥ ४७ ॥

त इति । [लिखितानलनिश्चलैः] चित्रगतच्चलननिष्पन्दैः
इति वेगप्रकर्षोक्तिः । [जटाभारैः] उपलक्षिताः [ते] मुनयः
द्वारि तिष्ठन्तीति [द्वाःस्थाः] द्वारपालकाः । “प्रतीहारं
द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः” इत्यमरः । [उन्मुखैः] ऊर्ध्व-
मुखैः [द्वाःस्थैः वोच्चिताः] सन्तः न तु विनिवारिता इत्यर्थः ।
[गिरेः] हिमवतः [सद्गनि] [वेगादवतेरुः] अवतीर्णवन्तः ॥ ४८ ॥

गगनादिति । [गगनात् अवतीर्णा] अवरूढा [यथा-
वृद्धम्] वृद्धानुक्रमेण स्थिताः [पुरःसराः] अग्रेसराः यस्यां
सा तथोक्ता । अनुपसर्जनाधिकारात् (१) न डीप् । [सा]
[मुनिपरम्परा] मुनिपङ्क्तिः [तोयान्तः] तोयाभ्यन्तरे [भास्करा-
लौ] प्रतिविम्बितार्कपङ्क्तिः [इव] [रेजे] । एतेन मुनीनां
तेजस्वित्वेऽपि सुखसन्दर्शनं सूचयति । भास्कराणां भूयिष्ठत्वं
सम्भावनायं तोयान्तः इत्युक्तम् । अत एव बहुत्वसिद्धिश्च ॥ ४९ ॥

(१) अग्रेसरशब्दस्य टिदन्तत्वेन डीपः प्राप्तावपि तस्य गौण-
तया नेह डीप् इत्याह अनुपसर्जनाधिकारादिति ।

तानर्घ्यामर्घ्यमादाय दूरात् प्रत्युद्ययौ गिरिः ।

नमयन् सारगुरुभिः पादन्यासैर्वसुन्धराम् ॥५०॥

धातुताम्राधरः प्रांशुदेवदारुवृहद्भुजः ।

प्रकृत्यैव शिलोरस्कः सुव्यक्तो हिमवानिति ॥५१॥

विधिप्रयुक्तसत्कारैः स्वयं मार्गस्य दर्शकः ।

स तैराक्रमंयामास शुद्धान्तं शुद्धकर्मभिः ॥५२॥

तानिति । [गिरिः] हिमवान् [अर्घ्यम्] अर्घ्यार्थं जलम् [आदाय] [सारगुरुभिः] अन्तःसारदुर्भरैः [पादन्यासैः वसुन्धरां नमयन्] अधः प्रापयन् । अर्घमर्हन्ति इति अर्घ्यान् (५. १. ६६ पा०) पूज्यान् दण्डादित्वाद्यप्रत्ययः । [तान्] मुनोन् [दूरात्प्रत्युद्ययौ] ॥ ५० ॥

सम्प्रति हिमवन्तमेव जङ्गमस्थावररूपद्वयसाधारणैः विशेषणैः त्रिशिनष्टिः—

धात्विति । [धातुवत्ताम्रोऽधरः] यस्य स तथोक्तः । अन्यत्र धातुरेव ताम्रोऽधरो यस्य । [प्रांशुः] उन्नतः उययत्रापि समानम् । [देवदारुवृहद्भुजं भुजौ] यस्य स तथोक्तः देवदारुव एव वृहन्ती भुजौ यस्य इति अन्यत्र । [प्रकृत्या] स्वभावेन एव शिलावदुरो यस्य स [शिलोरस्कः] शिलैव इति अन्यत्र । उरः-प्रभृतिभ्यः कप् (५. ४. १५१ पा०) इति कप् । अतः [हिमवानिति सुव्यक्तः] वर्त्तमाने क्तः । सत्यं स एवायं हिमवानिति तद्वर्मप्रत्यभिज्ञानात् अवधारित इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

विधीति । [स] हिमवान् [विधिना] शास्त्रेण [प्रयुक्त-सत्कारैः] क्तात्कर्त्तव्यैः [शुद्धकर्मभिः] अदुष्टचरितैः शुद्धान्तप्रवेशार्हैः इत्यर्थः । [तैः] मुनिभिः [स्वयं मार्गस्य] दर्शयतीति

तत्र वेत्तासनासीनान् कृतासनपरिग्रहः ।

इत्युवाचेऽश्वरान् वाचं प्राञ्जलिर्भूधरेऽश्वरः ॥५३॥

अपमेघोदयं वर्षमदृष्टकुसुमं फलम् ।

अतर्कितोपपन्नं वो दर्शनं प्रतिभाति मे ॥ ५४ ॥

मूढं बुद्धमिवात्मानं हैमीभूतमिवायसम् ।

[दर्शकः] दर्शयिता सन् । पश्यतेर्थात् गबुल्प्रत्ययः ।
[शुद्धान्तम्] अन्तःपुरम् [आक्रमयामास] प्रवेशयामास इत्यर्थः ।
अत्र क्रमेः अगत्यर्थत्वात् गतिबुद्धौत्यादिना (१) तैः इत्यस्य न
कर्मत्वम् ॥ ५२ ॥

तत्रेति । [तत्र] शुद्धान्ते [वेत्तासनासीनान्] [वेत्तम्]
लताविशेषः । वेत्तमयविष्टरोपविष्टान् [ईश्वरान्] प्रभून् सुमीन्
[भूधरेऽश्वरः] हिमवान् [कृतासनपरिग्रहः] उपविष्टः सन्
इत्यर्थः । [प्राञ्जलिः] कृताञ्जलिः सन् [इति] एवं [वाचम्
उवाच] ॥ ५३ ॥

अपेति । [अतर्कितोपपन्नम्] अविचारितमेवोपगतम् अत्य-
न्तासम्भावितमित्यर्थः । [वः] युष्माकं [दर्शनम्] [अपमेघो-
दयं वर्षम्] अनभ्रा वृष्टिः तथा [अदृष्टं कुसुमम्] यस्य तत्
तथोक्तं [फलञ्च] सत् [मे प्रतिभाति] अतिदुर्लभलाभः संवृत्त
इत्यर्थः । अत्र मेघोदयकुसुमरूपकारणयोः अभावेऽपि वर्षफलरू-
पकार्ययोः उदयाभिधानात् विभावना । मुनिदर्शनस्य विशिष्ट-
हेतुत्वेन च रूपणात् रूपकालङ्कारश्च इत्युभयोः संसृष्टिः ॥५४॥

मूढमिति । [भवदनुग्रहादात्मानम्] मां [मूढम्]

(१) गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थं शब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता
स शी (१, ४, ५२,) सूत्रेणेति शेषः ।

भूमेर्दिवमिवाऋढं मन्ये भवदनुग्रहात् ॥ ५५ ॥

अद्य प्रभृति भूतानामधिगम्योऽस्मि शुद्धये ।

यदध्यासितमर्हद्भिस्तच्च तौर्धं प्रचक्षते ॥ ५६ ॥

अवेमि पूतमात्मानं ह्येनैव द्विजोत्तमाः ! ।

मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन धौतपादान्भसा च वः ॥ ५७ ॥

जङ्गमं प्रैष्यभावे वः स्थावरं चरणाङ्कितम् ।

बुद्धिं विनाकृतं [बुद्धम्] मूढोभूत्वा यी बुद्धवान् तम् [इव] कर्त्तरि क्तः । [आयसम्] अयोविकारं [हैमोभूतम्] आयसत्वं विहाय सौवर्णत्वं प्राप्तमिव इत्यर्थः । [भूमेः] भूलोकात् [दिवम्] स्वर्गम् [आऋढमिव मन्ये] । ज्ञानरूपस्थानानि अद्य मे परंमुत्कृष्यन्त इति भावः ॥ ५५ ॥

अद्येति । [अद्य प्रभृति] इत आरभ्य [भूतानाम्] प्राणिनं [शुद्धये अधिगम्योऽस्मि] शुद्धारिणां तौर्धंभूतोऽस्मि इत्यर्थः । भवदागमनात् इति शेषः । [हि] यस्मात् [यत् अर्हद्भिः] सद्भिः [अध्यासितम्] अधिष्ठितं जुष्टमिति यावत् । [तत्तौर्धं प्रचक्षते] "निपानागमयोस्तौर्धं वृषिजुष्टजले गुरौ" इत्यमरः ॥ ५६ ॥

अवेमीति । हे [द्विजोत्तमाः !] [आत्मानम्] मां [ह्येनैव पूतम्] शुद्धम् [अवेमि] अवगच्छामि । केन ह्येन ? [मूर्ध्नि गङ्गा-प्रपातेन] मन्दाकिनीपातेन, [वः] युष्माकं [धौतयोः] स्नाति-तयोः [पादयोर्भसा च] । अथ गङ्गाजलवत् पादान्भसः पाव-नत्वमिति अपेक्ष्यं नस्यते, तच्च प्रस्तुताप्रस्तुतयोरिति दीपञ्जल-कारः । "प्रियः प्रियतरास्थानम्" इति लक्षणात् प्रेयोऽप्यङ्कार इति वेचित् ॥ ५७ ॥

जङ्गममिति । हे मुनयः [द्विरूपम्] जङ्गमस्थावरात्मक-

विभक्तानुग्रहं मन्ये द्विरूपमपि मे वपुः ॥५८॥

भवत्सम्भावनीत्याय परितोषाय मूर्च्छते ।

अपि व्याप्तदिगन्तानि नाङ्गानि प्रभवन्ति मे ॥५९॥

न केवलं दरीसंस्थं भास्वतां दर्शनेन वः ।

अन्तर्गतमपास्तं मे रजसोऽपि परं तमः ॥६०॥

त्वात् द्विप्रकारकम् [अपि मे वपुः विभक्तानुग्रहम्] विभक्त
कृतप्रसादं [मन्ये] । कुतः ? [जङ्गमं वपुः वः] युष्माकं [प्रैश-
भावे] कौङ्कर्यं स्थितमिति शेषः । प्रादूहोढोक्थेष्वेषु वृद्धिर्वक्त-
व्येति (६, १, ८९ पा० वा०) वृद्धिः । “नियोज्यक्किङ्करप्रैश-
भुजिथपरिचारका” इत्यमरः । [स्थावरम्] वपुः [चरणाङ्घ्रि-
तम्] । अयमेव हि महान् अनुग्रहो दासजनस्य यत्कर्मसु नियो-
जनं मूर्च्छनि पादन्यासश्चेति तात्पर्यार्थः ॥ ५८ ॥

भवदिति । व्याप्ता दिगन्ता यैः तानि [व्याप्तदिगन्तानि]
महान्धपोत्यर्थः । [मे] मम [अङ्गानि भवत्सम्भावनीत्याय]
युष्मदनुग्रहजन्याय [मूर्च्छते] व्याप्नोति [परितोषाय न प्रभ-
वन्ति] न पर्याप्नुवन्ति । अलमर्थयोगात् (२, ३, १६ पा०)
चतुर्थी । यथा महत्सु अपि महान्धेषु न माति तथा मे हर्षो
वर्द्धत इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

नेति । [भास्वताम्] तेजस्विनां विवस्वताश्च [वः] युष्माकं
[दर्शनेन केवलं दरीसंस्थम्] गुहागतं [तमः] ध्वान्तरूपमेव
[न अपास्तम्] किन्तु [मे अन्तर्गतम्] अन्तरात्मगतं [रजसः]
रजोगुणात् [परम्] अनन्तरं [तमः] अज्ञानरूपम् [अपि
अपास्तम्] । रजस्तु पादन्यासैः एव अपास्तमिति भावः ।

कर्त्तव्यं वो न पश्यामि स्याच्चेत् किं नोपपद्यते ।
 मन्ये मत्पावनायैव प्रस्थानं भवंतामिह ॥ ६१ ॥
 तथापि तावत् कस्मिंश्चिदाज्ञां मे दातुमर्हथ ।
 विनियोगप्रसादाहि किङ्कराः प्रभविष्णुषु ॥ ६२ ॥
 एते वर्यममौ दाराः कन्येयं कुलजीवितम् ।
 ब्रूत येनात्र वः कार्य्यमनास्था वाञ्छवस्तुषु ॥ ६३ ॥

प्रसिद्धेः भास्वद्भिः वाञ्छं तमोऽपास्यते एभिस्तु आन्तरमपि इति
 व्यतिरेको व्यज्यते ॥ ६० ॥

कर्त्तव्यमिति । [कर्त्तव्यम्] कार्य्यं [वः] युष्माकं [न
 पश्यामि] निस्पृहत्वादिति भावः । अथ [स्याच्चेत्] विद्येत
 यदि ? [किं नोपपद्यते] किं नाम न सम्भवति ? सर्वं सुलभमेव
 इत्यर्थः । अथ वा किमत्र प्रयोजनचिन्तया इत्याह, [मत्पाव-
 नाय] मच्छोधनाय [एव] [भवतामिह] विषये [प्रस्थानम्]
 इमं देशमुद्दिश्य इदं प्रयाणम् इत्यर्थः [मन्ये] तर्कयामि ॥ ६१ ॥

तथापोति । [तथापि] भवतां निस्पृहत्वेऽपि [कस्मिंश्चित्]
 कर्मणि इति शेषः । [आज्ञाम्] इदं कुर्विति आदेशं [तावत्]
 इदानीं [मे] मङ्गं [दातुम् अर्हथ] मदनुग्रहबुद्धेति भावः ।
 [हि] यस्मात् [किङ्कराः] भृत्याः प्रभवन्तीति [प्रभविष्णुषु]
 प्रभुषु विषये । भुवश्च (३, २, १३८ पा०) इति इष्णुच् प्रत्ययः ।
 विशेषेण नियोगः [विनियोगः] प्रेषणमेव [प्रसादः] अनुग्रहः येषां
 ते तथोक्ताः । अन्यथा स्वस्वामिभावो निष्फल इति भावः ॥ ६२ ॥

एत इति । किं बहुना ? [एते वर्यम्, अमी दाराः, इयं
 कुलस्य जीवितम्] प्राणभूता परस्मैपेमास्यदमित्यर्थः [कन्या
 षं] एषां मध्ये [यिन] जनेन [वः कार्य्यम्] प्रयोजनं [ब्रूत]

इत्यूचिवांस्तमेवार्थं गुह्यामुखविसर्पिणा ।

द्विरिव प्रतिशब्देन व्याजहार हिमालयः ॥ ६४ ॥

अथाङ्गिरसमग्रय्यमुदाहरणवस्तुषु ।

ऋषयो नोदयामासुः प्रत्युवाच स भूधरम् ॥ ६५ ॥

उपपन्नमिदं सर्वमतःपरमपि त्वयि ।

मनसः शिखराणाञ्च सदृशी ते समुन्नतिः ॥ ६६ ॥

तमिति शेषः । येन सोऽपि दौघन इति भावः । रत्नहिरण्या-
दिकन्तु न मे गण्यमित्याह, [वाह्यवस्तुषु] कनकरत्नादिषु
[अनास्था] अनादरः । प्रसञ्चप्रतिषेधेऽपि नञ्समास इत्यते ।
अदेयं न किञ्चित् अस्तीति भावः ॥ ६३ ॥

इतीति । [इत्यूचिवान्] उक्तवान् । वचेः क्तसुप्रत्ययः ।
[हिमालयः] हिमवान् [गुह्यानां मुखेषु] विवरेषु [विसर्पतीति]
तथोक्तेन प्रतिशब्देन [तमेव] पूर्वोक्तमेव [अर्थम्] [द्विः] द्विवा-
रम् । द्वित्रिचतुर्भ्यः सृजिति (५, ४, १८ पा०) सृच्प्रत्ययः ।
[व्याजहार] वभाषे ॥ ६४ ॥

अथेति । [अथ] अनन्तरम् [ऋषयः] [उदाहरणानि]
कथाप्रसङ्गाः तएव [वस्तूनि] अर्थाः तेषु अग्रं नयतीति
अग्रणोः तम् [अग्रय्यम्] प्रगल्भम् । सक्तूद्विषेत्यादिना (३, २,
६१ पा०) क्तिप् । अग्रग्रामाभ्यां नयतेरिति (१) वक्तव्यमिति-
णत्वम् । [अङ्गिरसम्] नाम ऋषिम् [नोदयामासुः] प्रति-
वक्तुं प्रेरयामासुः । [सः] अङ्गिराः [भूधरम्] हिमवन्तम्, [प्रत्यु-
वाच] ॥ ६५ ॥

उपपन्नमिति । [इदम्] एते वयम्, अमी दारा, इत्याद्युक्तम्

(१) स एषां ग्रामयोरिति (५, ३, ७८ पा०) सूत्रनिर्देशप्रापकात् ।

स्थाने त्वां, स्थावरात्मानं विष्णुमाहुस्तथा हि ते ।
 चराचराणां भूतानां कुक्षिराधारतां गतः ॥६७॥ X
 गामध्यास्यत् कथं नागो मृणालमृदुभिः फणैः ।

अरसातलमूलात्त्वमवालम्बिष्यथा न चैत् ? ॥६८॥

[सर्वम्] [अतः परमपि] अतोऽधिकमपि [त्वयि उपपन्नं]
 युज्यते । तथाहि [ते] [मनसः] [शिखराणाञ्च] [समुन्नतिः]
 [संदृशी] शिखराणीव मनो महोन्नतमित्यर्थः । किन्नाम
 दुष्करमुन्नतचित्तानामिति भावः । प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्मनःशिखरयोः
 औपम्यस्य गम्यत्वाद्दीपकालङ्कारः ॥ ६६ ॥

स्थान इति । [त्वाम्] [स्थावरात्मानम्] स्थावररूपिणम्
 [विष्णुमाहुः] स्थावराणां हिमालय इति (१० अ० २५ श्लो०)
 गीतावचनात् । [स्थाने] युक्तम् । युक्तार्थे अव्ययमेतत् । “युक्ते
 हे साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः । [तथाहि] [ते] तव [कुक्षिः]
 [चराचराणाम्] जङ्गमस्थावररूपिणां [भूतानाम्] पृथिव्या-
 दीनाम् [आधारतां गतः] तव इव विष्णोः कुक्षिरेवंभूत इति
 भावः ॥ ६७ ॥

गामिति । [नागः] शिषाहिः [मृणालमृदुभिः] विस-
 कोमलैः [फणैः] [गाम्] भुवं [कथम् अध्यास्यत् ?] धारयेत्
 [त्वम्] [अरसातलमूलात्] पातालपर्यन्तम् । विक्लत्पाद-
 समासः । [नावालम्बिष्यथासेत्] पादैर्नावलम्बेथा यदि ।
 त्वदवलम्बनात् एव भुजगराजोऽपि भुवं विभर्त्तीत्यर्थः । अत्र
 क्रियातिपत्त्यभावात् (१) लृङ्प्रयोगश्चिन्त्यः ॥ ६८ ॥

(१) लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ (३, ३, १३८ पा०) क्रियाया
 अतिपत्तिः अनिष्यत्तिः अवलम्बनक्रियाया अनिष्यत्तौ धारणा-
 भावः तस्य प्रशंसायै विवक्षित इति तु लृङ् प्रयोगः समर्थनीयः ।

अच्छिन्नामलसन्तानाः समुद्रोर्म्यनिवारिताः ।

पुनन्ति लोकान् पुण्यत्वात् कौर्त्तयःसरितश्च ते ॥६८

यथैव श्लाघ्यते गङ्गा पादेन परमेष्ठिनः ।

प्रभवेण द्वितीयेन तथैवाच्छिरसा त्वया ॥ ७० ॥

तिर्य्यगूर्द्धमधस्ताच्च व्यापको महिमा हरः ।

त्रिविक्रमोद्यतस्यासीत् स तु स्वाभाविकस्तव ॥७१॥

अच्छिन्नेति । [अच्छिन्नाः] अविच्छिन्नाः [अमलाश्च सन्तानाः] प्रबन्धाः प्रवाहाश्च यासां ताः तथोक्ताः [समुद्रोर्मिभिः अनिवारिताः] पारगमनादन्तःप्रवेशाच्चेति भावः । [ते] तव [कौर्त्तयः] [सरितश्च] गङ्गादयः [पुण्यत्वात्] पवित्रत्वात् [लोकान् पुनन्ति] पावयन्ति । लोकपावनाः खलु पुण्यश्लोका इति भावः । केवलप्रकृतविषयस्तुल्ययोगितालङ्कारः ॥६८॥

यथेति । [गङ्गा] भागीरथी प्रभवत्यस्मादिति [प्रभवः] तेन कारणेन परमे तिष्ठतीति [परमेष्ठिनः] विष्णोः । परमे कित् (४, १० उ०) प्रत्ययः । (१) तत्पुरुषे कृतिबहुलमिति (६, ३, १४ पा०) अलुक् । परमेवर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः इति (८, ३, ६७ पा०) (२) षत्वम् । [पादेन] चरणेन [यथैव श्लाघ्यते] प्रशस्यते [तथैव] [द्वितीयेन प्रभवेण] [अच्छिरसा] [त्वया] श्लाघ्यते । हरिचरणवत् तौर्यस्यापि तौर्यभूतस्त्वमिति भावः ॥ ७० ॥

तिर्य्यगिति । [तिर्य्यगूर्द्धमधस्ताच्च व्यापकः] सर्वव्यापी-

(१) परमे उपपदे तिष्ठतेरितिः स्यात् स च कित् तेनालोपः ।

(२) अस्वास्वेत्यादिसूत्रशेषभूतम् परमे इत्यादि प्रतीकम् ।

परम इत्यादिभ्यः परस्य स्था इत्यस्य सस्य षत्वं स्यात् ।

यज्ञभागभुजां मध्ये पदमातस्थुषा त्वया ।
 उच्चैर्हिरण्मयं शृङ्गं सुमेरोर्वितथीकृतम् ॥ ७२ ॥
 काठिन्यं स्थावरे काये भवता सर्वमर्पितम् ।
 इदं तु ते भक्तिनमं सतामाराधनं वपुः ॥ ७३ ॥
 तदागमनकार्यं नः शृणु कार्यं तवैव तत् ।
 श्रेयसामुपदेशात्तु वयमत्रांशभागिनः ॥ ७४ ॥

ल्यर्थः । [महिमा] महत्त्वं [हरेः] विष्णोः । त्रिषु विक्रमेषु
 उद्यतस्य सतः [आसौत्] । [त्रिविक्रमोद्यतस्यापि] कदाचित्
 एव, न तु सर्वदा इत्यर्थः । [तव तु] व्यापको महिमा
 [स्वाभाविकः] नित्यसिद्ध इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

यज्ञेति । [यज्ञभागभुजाम्] इन्द्रादीनां [मध्ये] [पदम्
 आतस्थुषा] निहितवता [त्वया][उच्चैः] उन्नतं हिरण्यस्य विकारः
 [हिरण्मयम्] दाण्डिनायनहास्तिनायनेत्यादिना (६, ४,
 १७४ पा०) निपातनात्साधु । [सुमेरोः शृङ्गम्] शिखरं प्राधा-
 न्यश्च ध्वन्यते । “शृङ्गं प्राधान्यसान्वोच्च” इत्यमरः । [वितथी-
 कृतम्] व्यर्थीकृतं तस्य यज्ञभागाभावादिति भावः । अस्य तु
 तत्सद्भावे प्रमाणं “हिमवतो हस्ती” इति श्रुतिः ॥ ७२ ॥

काठिन्यमिति । [भवता] [सर्वम्] [काठिन्यम्] अनन्त्रत्वम्
 इत्यर्थः । [स्थावरे] स्थिरे [काये] शिलामय इत्यर्थः । [अर्पि-
 तम्] न्यस्तम् । [सताम्] अर्हताम् [आराधनम्] पूजासाधनं
 [ते इदं वपुस्तु] जङ्गममित्यर्थः [भक्तिनम्रम्] काठिन्यलेशोऽपि
 अत्र नास्ति अन्यथा नम्रत्वासम्भवात् इत्यर्थः । तथाच
 प्रसाधारण्यं ध्वन्यते ॥ ७३ ॥

तदिति । [तत्] तस्मात् [नः] अस्माकम् [आगमनस्य

अणिमादिगुणोपेतमस्पृष्टपुरुषान्तरम् ।

शब्दमौश्वर इत्युच्चैः सार्द्धचन्द्रं विभर्ति यः ॥ ७५ ॥

कलितान्योऽन्यसामर्थ्यैः पृथिव्यादिभिरात्मभिः ।

येनेदं भ्रियते विप्रं ध्रुव्ययानमिवाध्वनि ॥ ७६ ॥

कार्यम्] प्रयोजनं [शृणु] [तत्कार्यञ्च तवैव] न तु अस्माक-
मित्यवधारणार्थ एवकारः । [वयन्तु त्र्येयसाम् उपदेशात्]
[अत्र] कार्यं [अंशभारिणः] । त्वमेव अत्र फलभाक्, वयम
उपदेष्टार इति भावः ॥ ७४ ॥

कार्यमेवाह अणिमेत्यादिना--

अणिमेति । [यः] शम्भुः [अणिमादिगुणोपेतम्] अणिमा-
दिभिः अष्टभिः गुणैः वाच्यभूतैः उपेतम् अष्टैश्वर्यवाचकम् (१)
इत्यर्थः । अतएव [अस्पृष्टं पुरुषान्तरम्] येन तं तथोक्तं पुरुषा-
न्तरस्यानभिधायकं तस्यैव एवंगुणत्वादित्यर्थः । [उच्चैः] पर-
मम् [ईश्वर इति शब्दम्] निरूपपदेश्वरशब्दमित्यर्थः । [सार्द्ध-
चन्द्रम्] अर्द्धचन्द्रयुक्तम् अर्द्धचन्द्रञ्च इत्यर्थः [विभर्ति] ॥ ७५ ॥

कलितेति । [येन] शम्भुना [कलितम्] धृतिसंग्रहादि-
स्वस्वगुणसम्पादितम् [अन्योऽन्यसामर्थ्यम्] परस्परसहकार-
रूपं यैः तथोक्तैः । स्वस्वरूपसामर्थ्यम् अन्योऽन्याधेयमेवेति
भावः । [पृथिव्यादिभिः आत्मभिः] अष्टाभिः मूर्त्तिभिः इत्यर्थः ।
[इदम्] व्यक्तं [विश्वम्] धुरं वहन्तीति [ध्रुव्यैः] अश्वैः । धरो
यद्बुकाविति (४, ४, ७७ पा०) यत्प्रत्ययः । [अध्वनि यानम्]
रथ इव [भ्रियते] ॥ ७६ ॥

(१) अणिमा लघिमा व्याप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ।
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता ॥

योगिनो यं विचिन्वन्ति ^{चित्} क्षेत्राभ्यन्तरवर्त्तिनम् ।
 अनावृत्तिभयं यस्य पदमाहुर्मनीषिणः ॥ ७७ ॥
 स ते दुहितरं साक्षात् साक्षी विश्वस्य कर्मणाम् ।
 वृणुते वरदः शम्भुरस्मत्सङ्ग्रामितैः पदैः ॥ ७८ ॥
 तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि ।
 अशोच्या हि पितुः कन्या सङ्गर्हं प्रतिपादिता ॥ ७९ ॥

योगिन इति । [योगिनः] अध्यात्मवेदिनः [क्षेत्राभ्यन्तर-
 वर्त्तिनम्] शरीरान्तश्चरं सर्वभूतान्तर्यामिनं परमात्मस्वरूपि-
 णम् इत्यर्थः । “क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः” इत्यमरः । [यम्] शम्भुं
 [विचिन्वन्ति] मृगयन्ते । [मनीषिणः] विद्वांसः [यस्य] शम्भोः
 [पदम्] स्थानम् अविव्यमानम् [आवृत्तेः] पुनः संसारापत्तेः
 [भयम्] यत्र तत् तथाभूतम् [आहुः] ॥७७॥

स इति । [विश्वस्य] जगतः [कर्मणां साक्षी] द्रष्टा ।
 साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायामिति (५, २, ८१ पा०) इतिप्रत्ययः ।
 वरान् इष्टान् ददातीति [वरदः ।] आतोऽनुपसर्गे कः (३, २,
 ३पा०) इति कप्रत्ययः । [सः] पूर्वोक्तः [शम्भुः] [अस्मत्सङ्ग्रामितैः
 पदैः] अस्मासु निवेशितैर्वाक्यैः [ते दुहितरम्] [साक्षात्] [वृणुते]
 अस्मन्मुखेन स्वयमेव याचत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

तमिति । [तम्] शम्भुं [भारत्या] वाचा [अर्थम्] अभि-
 धेयम् [इव] [सुतया] दुहित्वा [योक्तुम्] सङ्गटयितुम्
 [अर्हसि] । अत्र वागर्थयोः उपमानत्वसामर्थ्याच्छिवयोर्नित्य-
 योगो विवक्षित इत्युक्तम् वागर्थोविव सम्पृक्तावित्यत्रापि ।
 तथाहि [सङ्गर्हं प्रतिपादिता] दत्ता [कन्या पितुः अशोच्या]
 ॥ ७९ ॥

यावन्ध्येतानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 मातरं कल्पयन्त्वेनामौशो हि जगतः पिता ॥८०॥
 प्रणम्य शितिकण्ठाय विबुधास्तदनन्तरम् ।
 चरणी रञ्जयन्त्वस्याञ्जूडामणिमरीचिभिः ॥ ८१ ॥
 उमा बधूर्भवान् दाता याचितार इमे वयम् ।
 वरः शम्भुरलं क्षेप त्वत्कुलोद्भूतये विधिः ॥८२॥
 अस्तोतुः स्तूयमानस्य वन्द्यस्थानन्यवन्दिनः ।
 सुतासम्बन्धविधिना भव विश्वगुरोर्गुरुः ॥ ८३ ॥

गुणान्तरमप्याह,—

यावन्तीति । [स्थावराणि चराणि च यावन्ध्येतानि]
 [भूतानि] सन्तीति शेषः । सर्वाणि भूतानि इत्यर्थः [एनाम्] ते
 दुहितरम् [मातरं कल्पयन्तु] । [हि] यस्मात् [ईशः] जगतः
 पिता । पितृदारेषु मातृभावो न्याय्य इति भावः ॥ ८० ॥

प्रणम्येति । [विबुधाः] देवाः [शितिकण्ठाय] शिवाय
 [प्रणम्य तदनन्तरम्] नीलकण्ठप्रणामानन्तरम् [अस्याः
 चरणी] [चूडामणिमरीचिभिः रञ्जयन्तु] ईश्वरपरिग्रहात्
 अखिलदेवतावन्द्या भवतु इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

उमेति । [उमा बधूः] [भवान् दाता] [इमे वयम्] [याचि-
 तारः] प्रार्थकाः [शम्भुः वरः] वोढा [एषः विधिः] एषा
 सामग्री [त्वत्कुलस्य उद्भूतये] उच्छ्रयाय [अलम्] पर्याप्तं । [हि]
 नमःस्वस्तिस्त्राहास्त्रधेत्यादिना (२, ३, १६ पा०) चतुर्थी ॥८२॥

अस्तोतुरिति । स्वयमन्यस्तोता न भवतीति [अस्तोतुः]
 क्तिन्तु [स्तूयमानस्य] सर्वस्तुत्यस्य [वन्द्यस्य] जगद्वन्द्यस्य स्वयं
 मन्थं न-वन्दत इति [अनन्यवन्दिनः] [विश्वगुरोः] देवस्य

एवं वादिनि देवर्षीं पार्श्वे पितुरधोमुखौ ।
 लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥ ८४ ॥
 शैलुः सम्पूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत ।
 प्रायेण गृह्णिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः ॥ ८५ ॥
 मेने मेनापि तत्सर्वं पत्युः कार्य्यमभोषितम् ।
 भवन्त्यव्यभिचारिण्यो भर्तुरिष्टे पतिव्रताः ॥ ८६ ॥

[सुतासम्बन्धविधिना] यीनसम्बन्धाचरणेन [गुरुर्भव] । यो
 नान्यं स्तौति न वन्दते तस्यापि त्वं स्तुत्यो वन्द्यश्चैत्यहो तव
 भाग्यवत्ता इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

एवमिति । [देवर्षीं] अङ्गिरसि [एवं वादिनि] सति
 [पार्वती पितुः पार्श्वे अधोमुखौ] सती लज्जयति शेषः ।
 [लीलाकमलपत्राणि गणयामास] सञ्चख्यौ । लज्जावशात्क-
 मलदलगणनाव्याजेन हर्षं जुगोप इत्यर्थः । अनेन अवहित्याख्यः
 सञ्चारी भाव उक्तः । तदुक्तम्,—“अवहित्या तु लज्जादेर्द्वेषा-
 द्याकारगोपनम्” इति ॥ ८४ ॥

शैल इति । [शैलः] हिमवान् [सम्पूर्णकामोऽपि] दातुं
 कृतनिश्चयोऽपि इत्यर्थः । [मेनामुखम्] [उदैक्षत] उचितो-
 त्तरजिज्ञासया इति भावः । तथा हि [प्रायेण] [कुटुम्बिनः]
 गृह्णन्त्याः [कन्यार्थेषु] कन्याप्रयोजनेषु [गृह्णिष्येव] [नेत्रम्]
 कार्य्यज्ञानकारणं दीप्तां ते तथोक्ताः कलत्रप्रधानवृत्तय इत्यर्थः
 ॥ ८५ ॥

मेने इति । [मेनापि] [पत्युः] हिमालयस्य [तत्सर्वम्
 अभोषितम्] [कार्य्यं मेने] अङ्गीचकार । तथा हि [पतिः]
 एष [व्रतम्] दास्यां ताः [भर्तुः इष्टे] अभोषिते न विद्यते व्यभि-

इदमतीक्षरं न्याय्यमिति बुद्ध्या विमृश्य संः ।
 आददे वचसामन्ते मङ्गलालङ्कृतां सुताम् ॥ ८७ ॥
 एहि विप्रवात्मने वत्से ! भिक्षासि परिकल्पिता ।
 अर्थिनो मुनयः प्राप्तं गृहमेधिफलं मया ॥ ८८ ॥
 एतावदुक्त्वा तनयामृषीनाह महीधरः ।
 इयं नमति वः सर्वान् त्रिलोचनवधूरिति ॥ ८९ ॥

चारो यासां ता [अव्यभिचारिण्यो भवन्ति] भर्तृचित्ताभि-
 प्रायज्ञा भवन्तीति भावः ॥ ८६ ॥

इदमिति । [सः] हिमवान् [वचसामन्ते] मुनिवाक्त्राव-
 सानि [अत्र] मुनिवाक्ये [इदम्] उत्तरश्लोके वक्ष्यमाणं दानमेव
 [न्याय्यम्] न्यायात् अनपेतम् [उत्तरमिति] [बुद्ध्या] चित्तेन
 [विमृश्य] विचिन्त्य मङ्गलं यथा तथा अलङ्कृतां [मङ्गलालङ्कृताम्]
 [सुताम्] [आददे] हस्ताभ्यां जग्राह ॥ ८७ ॥

एहीति । हे [वत्से !] पुत्रि ! [एहि] आगच्छ, त्वम्
 [विप्रवात्मने] शिवाय [भिक्षा] [परिकल्पितासि] निश्चितासि ।
 “रत्नादिस्तम्बपर्यन्तं सर्वं भिक्षा तपस्विनः” इति वचनादिति
 भावः । [अर्थिनः] याचितारः [मुनयः] [मया] [गृहमेधिनः]
 गृहस्थस्य [फलम्] [प्राप्तम्] । इह परत्र च तारकत्वात् पात्रे
 कन्यादानं गार्हस्थ्यस्य फलमित्यर्थः ॥ ८८ ॥

एतावदिति । [महीधरः] हिमवान् [तनयाम्] [एतावत्]
 पूर्वीक्तम् [उक्त्वा] [ऋषीनाह] किमिति ? [इयम्] [त्रिलोचन-
 वधूः] त्र्यम्बकपत्नी [वः सर्वान्] [नमतीति] । त्रिलोचनवधूः
 इति सिद्धवदभिधानेन अविप्रतिपन्नं दानमिति सूचयति ॥ ८९ ॥

ईप्सितार्थक्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरिर्वचः ।

आशीर्भिरेधयामासुः पुरःपाकाभिरम्बिकाम् ॥ ६० ॥

तां प्रणामादरस्रस्तेजाम्बूनद्वतंसकाम् ।

अङ्गमारोपयामास लज्जमानामरुन्धतौ ॥ ६१ ॥

तन्मातरञ्चाशुमुखीं दुहितस्त्रेहविक्रवाम् ।

वरस्यानन्यं पूर्वस्य विशोकामकरोद्गुणैः ॥ ६२ ॥

ईप्सितेति । [ते] मुनयः [ईप्सितार्थक्रियया] इष्टार्थ-
करणेन [उदारम्] महत् । “उदारो दातृमहतोः” इत्यमरः ।
[गिरेः] हिमवतः [वचः] वचनम् [अभिनन्द्य] साध्विति
संस्तुत्य [अम्बिकाम्] अम्बाम् पच्यत इति पाकः फलं [पुरः-
पाकाभिः] पुरस्कृतफलाभिः [आशीर्भिः] आशीर्वादैः [एधया-
मासुः] संवर्धयामासुः ॥ ६० ॥

तामिति । [प्रणामादरेण] नमस्कारासक्त्या [स्रस्ते
जाम्बूनदे] सुवर्णविकारे [वतंसके] कनककुण्डले यस्याः ताम्
[लज्जमानाम्] [ताम्] अम्बिकाम् [अरुन्धतौ] [अङ्गम्]
[आरोपयामास] । रुहः पौऽन्यतरस्यामिति (७, ३, ४३ पा०)
पकारः ॥ ६१ ॥

तदिति । [दुहितस्त्रेहिन] पुत्रिकाप्रेम्णा [विक्रवाम्]
वियोच्यत इति भौताम् । अत एव अश्रूणि मुखे यस्याः ताम्
[अशुमुखोम्] तस्याः अम्बिकायाः मातरम् [तन्मातरञ्च] मेनाञ्च
अन्या पूर्वं यस्यास्ति सौऽन्यपूर्वः । सर्वनाम्नो वृत्तिविषये पुं वद्भाव
इति पूर्वापदस्य पुं वद्भावः । स न भवतीति [अनन्यपूर्वः] तस्य
अनन्यपूर्वस्य सापत्न्यादुःखम् अकुर्वत इत्यर्थः । [वरस्य] वोटुः
[गुणैः] मृत्युञ्जयत्वादिभिः [विशोकाम्] निदुःखाम् [अकरोत्] ६२

वैवाहिकीं तिथिं पृष्टास्तत्क्षणं हरबन्धुना ।

ते त्रहादूर्ध्वमाख्याय चेरुश्चौरपरिग्रहाः ॥ ८३ ॥

ते हिमालयमामन्त्रा पुनः प्राप्य च शूलिनम् ।

सिद्धं तस्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः ॥ ८४ ॥

पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्रात्

अगमयदद्रिसुतासमागमोत्कः ।

वैवाहिकीमिति । [चौरपरिग्रहाः] वल्कलमात्रवसनाः
[ते] तपस्विनः [तत्क्षणम्] तस्मिन्नेव क्षणे [हरबन्धुना]
हिमवता [वैवाहिकीम्] विवाहयोग्यां [तिथिम्] [पृष्टाः]
केत्यनुयुक्ताः सन्तः अयाणाम् अङ्गां समाहारस्यहः । तद्वितार्थो-
त्तरपदसमाहारे चेति (२, १, ५१ पा०) समासः । राजाहः-
सखिभ्यष्टजिति (५, ४, ८१ पा०) टच्प्रत्ययः । द्विगुत्वादेक-
वचनम् । रात्राङ्गाहाः पुंसीति (२, ४, २८ पा०) पुलि-
ङ्गता । तस्मात् [त्रहादूर्ध्वम्] उपरि [आख्याय] चतुर्थेऽहनि
विवाह इत्युक्त्वा [चेरुः] चलिताः ॥ ८३ ॥

त इति । [ते] मुनयः [हिमालयम्] [आमन्त्रा] साधु
याम इत्यापृच्छ [पुनः शूलिनम्] हरं सङ्केतस्थानस्थम्
[प्राप्य] [सिद्धम्] निष्पन्नम् [अर्थम्] प्रयोजनम् [तस्मै]
[निवेद्य च] प्रापयित्वा च [तद्विसृष्टाः] तेन शूलिना विसृष्टाः
[खम्] आकाशं प्रति [उद्ययुः] उत्पेतुः । अत्र सङ्घिसार्थाभि-
धानात् सङ्केपो नाम गुण उक्तः । तदुक्तं,—“सङ्घिसार्थाभिधानं
यत् सङ्केपः परिकीर्तितः” इति ॥ ८४ ॥

भगवान् पशुपतिः अहमात्रविलम्बमपि सोढं न शक्नोति ।
तदीक्षु क्वादित्याह,—

कसपरमवशं न विप्रकुर्व्युः

विभुमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ॥ ६५ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
उमाप्रदानो नाम षष्ठः सर्गः ॥

पशुपतिरिति । उक्तं मनो यस्य सः उक्तः । उक्त
उम्भना इति (५, २, ८० पा०) निपातः । [अद्रिसुतासमा-
गमोक्तः] पार्वतोपरिणयोक्तुः [पशुपतिरपि] [तानि]
वीणोति शेषः [अहानि] [कृच्छ्रादगमयत्] अयापयत् ।
कविराह [अमी भावाः] औक्तुक्यादयः सञ्चारिणः [अवशम्]
इन्द्रियपरतन्त्रम् [अपरम्] पृथग्जनं [कम्] [न विप्रकुर्व्युः]
न विकारं नयेयुः । [यत्] यस्मात् [विभुम्] समर्थं जितेन्द्रियम्
इति योवत् [तम्] स्मरहरम् [अपि] [स्पृशन्ति] विकुर्वन्ति
इत्यर्थः । अत्र विभुविकारससर्थनात् अर्थात् इतरजनविकारः
कैमुतिकन्यायादापतति इत्यर्थापत्तिरलङ्कारः । तथा च सूत्रं,—
“दण्डापूपिकयार्थान्तरपतनमर्थापत्तिरिति” । अर्थान्तरन्यास
इति केचित्, तदुपेक्षणीयं, युक्तिस्तु विस्तरभयान्नोच्यते । पुष्पि-
ताग्राहत्तम् । “अयुजि न युगरेफतो यकारो युजि च नञौ
ऋरगाञ्च पुष्पिताग्रेति” लक्षणात् ॥ ६५ ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमञ्जिनाथसूरि-

विरचितायां कुमारसम्भवव्याख्यायां सञ्जीवनौ-

समाख्यायां षष्ठः सर्गः ॥

सप्तमः सर्गः ।

अथौषधीनामधिपस्य वृद्धौ
तिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ।
समेतबन्धुर्हिमवान् सुताया
विवाहदीक्षा विधिमन्वतिष्ठत् ॥ १ ॥
वैवाहिकैः कौतुकसंविधानैः
गृहे गृहे व्यग्रपुरन्ध्रिवर्गम् ।
आसीत् पुरं सानुमतोऽनुरागात्
अन्तःपुरञ्चैककुलोपमेयम् ॥ २ ॥

अथेति । [अथ] त्रयहानन्तरं [हिमवान्] [ओषधीना-
मधिपस्य] चन्द्रस्य [वृद्धौ] शुक्लपक्ष इत्यर्थः । शुभकर्मस्वापूर्त्य-
माणपक्षस्य प्राशस्त्यात् । [तिथौ च] [जामित्रम्] लग्नात्सप्तमं
स्थानं तस्य [गुणः] शुद्धिः सा च ग्रहराहित्यं तेन [अन्विता-
याम्] सत्याम् । यद्यपि जामित्रशुद्धिः लग्नधर्मः तथापि
तद्द्वारा तिथेरपि तथा व्यपदेशे न दोषः । [समेतबन्धुः] युक्त-
बन्धुः सन् [सुतायाः] दुहितुः [विवाहदीक्षा] विवाहसंस्कारः
सैव [विधिः] कर्म तम् [मन्वतिष्ठत्] कृतवान् ॥ १ ॥

वैवाहिकैरिति । [अनुरागात्] प्रीतिवशात् [गृहे गृहे]
प्रतिगृहम् । वीष्वायां (८, १, ४ पा०) द्विर्भावः । विवाहः
प्रयोजनमेषामिति [वैवाहिकानि] तैः । तदस्य प्रयोजनमिति (५,
१, १०६ पा०) ठक् । [कौतुकसंविधानैः] मङ्गलार्थसम्पादनैः
[व्यग्रः] व्याकुलः [पुरन्ध्रिवर्गः] कुटुम्बिनीसङ्घो यस्मिन् तत्

सन्तानकाकीर्णमहापथं तत्
 चीनांशुकैः कल्पितकेतुंमालम् ।
 भासीज्ज्वलत्काञ्चनतोरणानां
 स्थानान्तरं स्वर्गं दूवावभासे ॥ ३ ॥
 एकैव सत्यामपि पुत्रपङ्क्तौ
 चिरस्य दृष्टेव मृतोत्थितेव ।
 आसन्नपाणियग्रहणेति पित्रोः
 उमा विशेषोच्छ्वसितं बभूव ॥ ४ ॥

तथोक्तं [सानुमतः] अद्रेः [पुरं] वाह्यम् औषधिप्रस्थम् [अन्तः
 पुरञ्च] अवरोधनञ्च [एककुलेन] एकगृह्णेण एकगोत्रेण वा
 [उपमेयम् आसीत्] । “सजातीयगणे गोत्रे गृह्णेऽपि कथितं
 कुलम्” इति विश्वः ।० सर्वेषामपि स्वगृह एव इदं शोभनं
 वर्धत इत्यभिमानोऽभूत् इत्यर्थः । एतेन हिमाद्रेः प्रजागण
 उक्तः । अत्र सर्वं सम्पन्नमेव इत्यर्थः ॥ २ ॥

सन्तानेति । [सन्तानकैः] मन्दारकुसुमैः [आकीर्णैः]
 आस्तृताः [महापथाः] राजकीयपथाः यस्मिन् तत् तथोक्तं
 [चीनांशुकैः] पट्टवस्त्रैः [कल्पिताः] विरचिताः [केतुमाला]
 श्वजपङ्क्तयो यस्य तत् तथोक्तं [काञ्चनतोरणानां] [भासा]
 प्रभया [उज्ज्वलत्] दीप्यमानं [तत्] पुरं [स्थानान्तरम्] मंगो
 रन्यत्र स्थितः [स्वर्ग इव] [आवभासे] उपेक्षालङ्कारः ॥ ३ ॥

एकैवेति । पुत्राश्च दुहितरश्च [पुत्राः] । भ्रातृपुत्री स्वसृ
 दुहितृभ्याम् (१, २, ६८ पा०) इत्येकशेषः । “पुत्री पुत्रश्च
 दुहिता च” इत्यमरः । तेषां [पङ्क्तौ] सङ्घे [सत्यामपि] [उमा
 एकैव] [चिरस्य दृष्टेव] चिरात् नष्टलभ्येव [मृतोत्थितेव] मृत्वा

अङ्गाद्ययावङ्गमुदीरिताशीः

सा मण्डनान्मण्डनमन्वभुङ्क्त ।

सम्बन्धिभिन्नोऽपि गिरेः कुलस्य

स्नेहस्तदेकायतनं जगाम ॥ ५ ॥

मैत्रे मुहूर्त्ते शशलाञ्छनेन

योगं गतासूत्तरफल्गुनीषु ।

पुनरुत्पन्नेव [आसन्नपाणिग्रहणा] आसन्नविवाहेति भर्तृ-
ग्रहं गमिष्यतीति हेतोरित्यर्थः । [पित्रोः] मातापित्रोः । पिता
मात्रा (१, २, ७० पा०) इत्येकशेषः । [विशेषेण उच्छ्वसितम्]
प्राणभृता [बभूव] । पुमपत्यादपि अधिकप्रेमास्पदम् अभूत्
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अङ्गादिति । [सा] पार्वती [उदीरिताशीः] प्रत्युक्ताशी-
र्वादा सती [अङ्गात्] [अङ्गम्] उक्तङ्गं [ययौ] [मण्डनात्]
मण्डनानन्तरम् अन्यत् [मण्डनम्][अन्वभुङ्क्त]तदा सर्वैः बन्धव
प्रत्येकमेव ताम् अङ्गम् आरोग्य मण्डनं प्रायच्छन् इत्यर्थः । तच्च
स्नेहनिबन्धनमेवेत्याह, [सम्बन्धिभिः]स्वपुत्रादिभिः [भिन्नोऽपि]
विभक्तोऽपि [गिरेः] [कुलस्य] वंशस्य [स्नेहः] [तदेकायतनं]
म एव एकम् आयतनं स्थानं तत् [जगाम] । तदिति छेदेऽपि
अयमेवार्थः विधेयप्राधान्यात् नपुंसकत्वमिति । सर्वे बन्धवः
स्वापत्येभ्योऽपि तस्याम् अधिकं स्निह्यन्तीति तात्पर्यार्थः ॥५॥

‘मैत्रे इति । अथ [मैत्रे] मित्रदैवत्ये [मुहूर्त्ते] उदय-
मुहूर्त्तात् तृतीयमुहूर्त्त इत्यर्थः । “आर्द्रः सार्द्रस्तथा मैत्रः शुभो-
वासव एव चेति” वृहस्पतिस्मरणात् । [उत्तरफल्गुनीषु]
फल्गुनीनक्षत्रे । “फल्गुनीप्रोष्ठपदानाञ्च मक्षत्रे” (१, २, ६०

तस्याः शरीरे प्रतिकर्म चक्रुः
 बभ्रुस्त्रियो याः पतिपुत्रवत्यः ॥ ६ ॥
 सा गौरसिद्धार्थनिवेशवद्भिः
 दूर्वाप्रबालैः प्रतिभिन्नशोभम् ।
 निर्नाभिकौशेयमुपात्तवाणम्
 अभ्यङ्गनेपथ्यमलञ्चकार ॥ ७ ॥
 बभौ च सम्पर्कमुपेत्य बाला
 नवेन दीक्षाविधिसायकेन ।

पा०) इत्येकस्मिन्नपि बहुवचनम् । [शशलाञ्छनेन] चन्द्रेण
 [योगम्] [गतासु] सतीषु [तस्याः] पार्वत्याः [शरीरे] [बभ्रु-
 स्त्रियः] [प्रतिकर्म] प्रसाधनम् । “प्रतिकर्म प्रसाधनम्” इत्य-
 मरः । [चक्रुः] । कौटुश्यः ? [याः] [पतिपुत्रवत्यः] जोवङ्गर्त का
 जोवदपत्याश्चेत्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रतिकर्मप्रकारमेव प्रपञ्चयति,—

सेति । [सा] गौरी [गौरसिद्धार्थनिवेशवद्भिः] श्वेतसर्षप-
 प्रक्षेपवद्भिः [दूर्वाप्रबालैः] दूर्वाङ्कुरैः [प्रतिभिन्नशोभम्] विश-
 क्षितशोभं [निर्नाभि] अतिक्रान्तनाभि [कौशेयम्] वस्त्रवि-
 शेषो यस्मिन् तत् तथोक्तम् । “कौशेयं क्रिमिकौशेत्यम्” इत्य-
 मरः । [उपात्तवाणम्] गृह्यैतशरम् । “शरः क्षत्रियया ग्राह्य”
 इति (३ अ० ४४ श्लो०) मनुस्मरणात् । [अभ्यङ्गनेपथ्यम्] अभ्यङ्ग-
 वेशम् [अलञ्चकार] । अलञ्चकारमपि अलञ्चकार इत्यर्थः ॥७॥

बभाविति । किञ्चेति चार्थः । [बाला] [नवेन] [दीक्षा-
 विधौ] विवाहकृत्ये यः [सायकः] तेन [सम्पर्कमुपेत्य] [बहुला-

करेण भानोर्बहुलावसाने
 सन्मुच्यमाणेव शशाङ्करेखा ॥ ८ ॥
 तां लोभ्रकल्केन हृताङ्गतैलाम्
 आश्यानकालियकृताङ्गरागाम् ।
 वासो वसानामभिषेकयोग्यं
 नार्यश्चतुष्काभिमुखं व्यनेषुः ॥ ९ ॥
 विन्यस्तवैदूर्यशिलातलेऽस्मिन्
 आबद्धमुक्ताफलभक्तिचित्रे ।
 आवर्जिताष्टापदकुम्भतोयैः
 सतूर्यमेनां स्रपयाम्बभूवुः ॥ १० ॥

वसाने] कृष्णपक्षात्यये शुक्लपक्षादौ इत्यर्थः । [भानोः] [करेण]
 किरणेन [सन्मुच्यमाणा] उपचीयमाना । “सलिलमये शशिनि
 रवेदीधितयोमूर्च्छितास्तमो नैशं क्षपयन्ति” इत्यादिवच-
 नात् । [शशाङ्करेखेव बभौ] ॥ ८ ॥

तामिति । [लोभ्रकल्केन] लोभ्रचूर्णेन [हृताङ्गतैलम्]
 यस्यास्तां कृतोद्धर्तनामित्यर्थः । [आश्यानम्] ईषच्छुष्कं तन
 [कालीयेन] गन्धद्रव्येण [कृताङ्गरागाम्] कृतस्त्रैग्धामित्यर्थः ।
 “अथ जायकं कालीयकञ्च कालानुसार्यम्” चेत्यमरः । [अभि-
 षेकयोग्यम्] [वासः] वस्त्रं [वसानां] स्नानशाटौम् आच्छाद-
 यन्तीं [ताम्] पार्वतीं [नार्यैः] । [चतुष्कम्] चतुस्तम्बगृहम्
 तत् [अभिमुखम्] [व्यनेषुः] । स्नानगृहं निन्युः इत्यर्थः ॥ ९ ॥

विन्यस्तेति । [विन्यस्तं वैदूर्यशिलातलम्] मरकतशिला-
 प्रदेशो यस्मिन् तस्मिन् [आबद्धानां मुक्ताफलानां] [भक्तिभिः]

सा.मङ्गलस्नानविशुद्धगात्रौ
 गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रां ।
 निर्वृत्तपजन्यजलाभिषेका
 प्रफुल्लकांशा वसुधेव रेजे ॥ ११ ॥
 तस्मात् प्रदेशाच्च वितानवन्तं
 युक्तं मणिस्तम्भचतुष्टयेन ।

रचनाभिः [चित्रे] [अस्मिन्] चतुष्कं [एनाम्] पार्वतीम्
 [आवर्जितानाम्] आनमितानाम् [अष्टापदकुम्भानां] कनक-
 कलसानां [तोयैः] [सतूर्य्यं] मङ्गलवाद्ययुक्तं यथा तथा [स्नप-
 यास्वभूवः] । अष्टसु लोहेषु पदं प्रतिष्ठा यस्येति अष्टापदम् ।
 अष्टनः संज्ञायामिति (६, ३, १२५ पा०) दीर्घः । “अष्टापदं
 स्यात्.कनकमिति” विश्वः ॥ १० ॥

सेति । [मङ्गलार्थं स्नानेन विशुद्धगात्रौ] निर्मलाङ्गी [पत्युः]
 वरस्य[उद्गमनीयवस्त्रं] धीतवस्त्रम् । “धीतमुद्गमनीयं स्यात्” इति
 हलायुधः । “तत् स्यादुद्गमनीयं यद्गीतयोर्वस्त्रयोर्युगम्” इत्य-
 मरः । युगग्रहणन्तु प्रायिकाभिप्रायम् । अत एव अत्र क्षीर-
 स्वामी युगं प्रायशः यल्लक्ष्यं तदेव इति व्याख्याय गृहीत-
 पत्युद्गमनीयवस्त्रंति एतदेव उदाहृतवान् । [गृहीतं पतिम्]
 प्रति [उद्गमनीयवस्त्रम्] यया सा धीतवस्त्रमाच्छादितवती-
 त्यर्थः । [सा] पार्वती [निर्वृत्तः] निष्पन्नः [पर्जन्यस्य जलेना-
 भिषेकः] यस्याः सा तथोक्ता । प्रफुल्लतीति [प्रफुल्लम्] [काशम्]
 काशपुष्पं यस्याः सा तथोक्ता [वसुधेव] [रेजे] शुशुभे ॥११॥

तस्मादिति । किञ्चेति चार्थः । [तस्मात् प्रदेशात्] स्नान-
 प्रदेशात् [वितानवन्तम्] उल्लोचयुक्तम् । “अस्त्री वितान-

पतिव्रताभिः परिच्यञ्च निन्द्ये

ऋप्तासनं कौतुकवेदिमध्यम् ॥ १२ ॥

तां प्राङ्मुखीं तत्र निवेश्य तन्वीं

क्षणां व्यलम्बन्त पुरो निषणाः ।

भूतार्थशोभाङ्गियमाणनेत्राः

प्रसाधने सन्निहितेऽपि नार्य्यः ॥ १३ ॥

धूपोष्णणा त्याजितमार्द्रभावं

केशान्तमन्तःकुसुमं तदीयम् ।

मुक्तोच" इत्यमरः । [मणिस्तम्भचतुष्टयेन] [युक्तम्] [ऋतम्] सज्जमानम् [आसनम्] यस्मिन् तं [कौतुकवेदिमध्यम्] [पतिव्रताभिः] [परिच्यञ्च] दोर्भिः आलिङ्ग्य [निन्द्ये] नीता प्रसाधनार्थमित्यर्थः ॥ १२ ॥

तामिति । [नार्य्यः] प्रसाधिकाः [तां तन्वीम्] पार्वतीम् [तत्र] वेदिमध्ये [प्राङ्मुखीम्] [निवेश्य] उपवेश्य [पुरो निषणाः] अग्नेः स्थिताः प्रसाध्यते अनेनेति [प्रसाधने] अलङ्कारसाधनवर्गे [सन्निहितेऽपि] [भूतार्था] सत्यरूपा स्वाभाविकीति यावत् या [शोभा] रामणीयकं तथा [ङ्गियमाणानि] आकृत्यमाणानि [नेत्राणि] यासां ताः तद्योक्ताः [क्षणम्] [व्यलम्बन्त] । स्वभावसुन्दर्याः किमस्याः प्रसाधनेन इति तूष्णीं तस्युः इत्यर्थः ॥ १३

धूपेति । [क्वाचित्] प्रसाधिका [धूपोष्णणा] करणेन [मार्द्रभावम्] मार्द्रत्वं [त्याजितम्] पचादिषु पाठाद्द्विकर्मकत्वम् । त्यजतेर्ष्यन्तादप्रधाने कर्मणि क्तः । [मन्तःकुसुमम्] मन्तनिश्चितकुसुमं तस्या इमं [तदीयम्] [केशान्तम्] केशपाशं [दूर्वावता]

पर्याक्षिपत् काचिदुदारबन्धं
 दूर्वावता पाण्डुमधूकदान्ता ॥ १४ ॥
 विन्यस्तशुक्लागुरु चक्रुरङ्गं
 गीरोचनापत्रविभक्तमस्याः ।
 सा चक्रवाकाङ्कितसैकतायाः
 चिस्रोतसः कान्तिमतीत्य तस्थौ ॥ १५ ॥
 लग्नद्विरेफं परिभूय पद्मं .
 समेघलेखं शशिनश्च विम्बम् ।
 तदाननश्रीरलकैः प्रसिद्धैः
 चिच्छेद सादृश्यकथाप्रसङ्गम् ॥ १६ ॥

मध्ये मध्ये ग्रथितदूर्वेण [पाण्डुमधूकदान्ता] हरितमधुद्रुमकुसुम-
 माल्येन । “मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ” इत्यमरः । [उदारबन्धम्]
 रम्यबन्धं यथा तथा [पर्याक्षिपत्] वबन्ध ॥ १४ ॥

विन्यस्तेति । [अस्याः] गौर्याः [अङ्गम्] गात्रं [विन्यस्तम्]
 विरचितं [शुक्लागुरु] यस्मिन् तत् [गीरोचनायाः पत्रैः] पत्ररच-
 नाभिः [विभक्तम्] विशेषितञ्च [चक्रुः] । [सा] तथाभूता गौरी
 [चक्रवाकैरङ्कितं सैकतम्] यस्यास्तस्याः [चिस्रोतसः] गङ्गायाः
 [कान्तिम्] शोभाम् [अतीत्य] अतिक्रम्य [तस्थौ] । अत्र गीरो-
 चनाचक्रवाकयोः पौतत्वेन साम्यं चिस्रोतसो धावन्त्यन्तु प्रसिद्ध-
 त्वात् न स्वपदेन उपात्तम् ॥ १५ ॥

लग्नेति । [प्रसिद्धैः] भूषितैः । “प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ”
 इत्यमरः । [अलकैः] उपलक्षिता [तत्] तस्याः गौर्याः [आननश्री]
 [लग्नद्विरेफम्] [पद्मम्] [समेघलेखम्] मेघरेखायुक्तं [शशिनो

कर्णार्पितो लोभ्रकषायरूक्षे
 गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे ।
 तस्याः कपोले परभागलाभात्
 बबन्ध चक्षूंषि यवप्ररोहः ॥ १७ ॥
 रेखाविभक्तः सुविभक्तगात्राः
 किञ्चिन्मधूच्छिष्टविमृष्टरागः ।

विम्बञ्च] [परिभूय] तिरस्कृत्य [सादृश्यम्] उपमा तस्य [कथा]
 उक्तिः तस्याः [प्रसङ्गम्] प्रसक्तिम्, सादृश्यं वाङ्मात्रप्रसक्तमपि
 [चिच्छेद] अभिनत् । प्रसक्तयोः पद्मचन्द्रयोः परिभूतत्वादन्यत्र च
 अप्रसङ्गादित्यर्थः । अत्र पूर्वार्द्धवाक्यार्थस्य सादृश्यकथाच्छेदं
 प्रति हेतुत्वेन उपन्यासात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः । लक्षगान्तु उक्तम्
 (१, स० ४८ श्लो० टी०) ॥ १६ ॥

कर्णेति । [तस्याः] गौर्याः [कर्णे अप्रपितः] निक्षिप्तः [यव-
 प्ररोहः] यवाङ्कुरः [लोभ्रस्य] वृक्षविशेषस्य [कषायेण] विलेपनेन
 [रूक्षे] विषदे उद्धर्तिते इत्यर्थः । “कषायो रसभेदे स्यात् अङ्ग-
 रागे विलेपने” इति विश्वः । [गोरोचनायाः क्षेपेण] विन्द्यासेन
 [नितान्तगौरे] अत्यन्तारूणे । “गौरः श्वेतेऽरूणे पीते” इति
 विश्वः । [कपोले] गण्डस्थले [परभागलाभात्] वर्णोत्कर्षप्राप्तेः
 [चक्षूंषि] द्रष्टृणामिति शेषः [बबन्ध] जह्वार आचकर्ष इत्यर्थः ।
 गोरोचनारूणे गण्डस्थले पाण्डुरो यवाङ्कुरोविजातीयवर्णसन्नि-
 धानालम्बवर्णोत्कर्षः सन् चक्षुराकर्षकोऽभूत् इति भावः ॥ १७ ॥

रेखेति । [सुविभक्तगात्राः] सुसंज्ञिष्टावयवायाः पार्वत्याः
 [रेख्या] मध्यगतया [विभक्तः] सुस्निष्टः [किञ्चित्] ईषत्
 [मधूच्छिष्टेन] सिकथकेन [विमृष्टः] विशेषेण निर्मलीकृतः

कामप्यभिख्यां स्फुरितैरपुष्यत्

आसन्नलावण्यफलोऽधरोष्ठः ॥ १८ ॥

पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन

स्रशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।

सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशौः

माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥ १९ ॥

[रागः] यस्य सः तथोक्तः । “मधूच्छिष्टन्तु सिक्थकमिति”
“निर्णिक्तं शोधितं सृष्टम्” इति च अमरः । अन्यतोक्तं “लौहि-
त्यापगमायाधरेषु सिक्थकलेपः क्रियते” । [आसन्नम्] सन्निहितं
[लावण्यफलं] सौन्दर्यप्रयोजनं मुखचुम्बनादिरूपं यस्य स
तथोक्तः [अधरोष्ठः] स्फुरितैः] भाविशुभशंसिभिः स्रष्टैः [काम्]
अनिर्वाच्याम् [अपि अभिख्यां] शोभाम् [अपुष्यत्] पुपोष ।
“अभिख्या नामशोभयोः” इत्यमरः ॥ १८ ॥

पत्युरिति । [सख्या] कर्त्रा [चरणौ रञ्जयित्वा] लाक्षा-
रसाक्तौ कृत्वा कृताशौरिति करोतिना समानकर्तृत्वम् ।
[अनेन] चरणेन । रञ्जने द्वयोरपि नियमाच्चरणौ इत्युक्तापि
श्रीचिंत्यात्ताडनविधौ एकतरपरामर्श इत्याहुः । [पत्युः] ईश्व-
रस्य [शिरश्चन्द्रकलाम्] सुरतविशेषे इति शेषः । [स्रश] ताडय
[इति] [परिहासपूर्वम्] [कृताशौः] प्रयुक्ताशोर्वादा [सा] पार्वती
[ताम्] सखीं [माल्येन] मालया । “माल्यं मालास्रजौ” इत्य-
मरः । [निर्वचनम्] यथा तथा तूष्णीमित्यर्थः [जघान] ताडया-
मास । निर्वचनमित्यनेन विद्वताख्यः शृङ्गारानुभाव उक्तः ।
तदुक्तं,—“प्रासङ्गालन्तु यद्ब्रूयात् सुर्वथाहा विद्वतं हि तत्”
इति ॥ १९ ॥

तस्याः सुजातीत्यलपत्रकान्ते
 प्रसाधिकाभिर्नयने निरीक्ष्य ।
 न चक्षुषोः कान्तिविशेषबुद्ध्या
 कालाञ्जनं मङ्गलमित्युपात्तम् ॥ २० ॥
 सा सम्भवद्भिः कुसुमैर्लतेव
 ज्योतिर्भिरुद्यद्भिरिव त्रियामा ।
 सरिद्विहङ्गैरिव लौयमानैः
 आमुच्यमानाभरणा चकाशे ॥ २१ ॥

तस्या इति । [प्रसाधिकाभिः] अलङ्कृतीभिः [सुजाते] सम्यगुत्पन्ने [उत्पलपत्रे] इव [कान्ते] रम्ये [तस्याः नयने निरीक्ष्य] [कालाञ्जनम्] अञ्जनविशेषः [चक्षुषोः कान्तिविशेष-बुद्ध्या] शोभातिशयो भविष्यतीति बुद्धेत्यर्थः [न उपात्तम्] न गृह्येत, किन्तु [मङ्गलम्] शुभम् [इति] हेतोः उपात्तम् । निसर्ग-सुभगस्य किमाहार्यकाङ्क्षरिणेति भावः ॥ २० ॥

सेति । [आमुच्यमानाभरणा] निबध्यमानाभरणा [सा] गौरी [सम्भवद्भिः] उत्पद्यमानैः [कुसुमैर्लतेव] अनेन पद्मरागि-न्द्रनीलादीनि आभरणानि सूचितानि लताकुसुमानां नाना-वशात्वात् । [उद्यद्भिः] उदयं गच्छद्भिः [ज्योतिर्भिः] उडुभिः [त्रियामा] रात्रिः [इव] अनेन मौक्तिकानि कथितानि । [लौयमानैः] आश्रयद्भिः निषोदद्भिः इत्यर्थः । [विहङ्गैः] चक्रवाकैः [सरिद्वि] अनेन सुवर्णाभरणानि सूचितानि विहङ्गाश्च तत्-सूचनाय चक्रवाकाः अभिमताः । [चकाशे] रजे । अत्र लता-कुसुमादीनां सहजसम्बन्धिनामुपमानत्वेन उपादानात् आहा-र्यकमपि तस्याः सहजमिव अशोभत इति भावः ॥ २१ ॥

आत्मानमालोक्य च शोभमानम्

आदर्शविम्बे स्तिमितायताक्षौ ।

हरोपयाने त्वरिता बभूव

स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेशः ॥ २२ ॥

अथाङ्गुलिभ्यां हरितालमाद्रं

माङ्गल्यमादाय मनःशिलाञ्च ।

कर्णावसक्तामलदन्तपत्रं

माता तदीयं मुखमुन्नमय्य ॥ २३ ॥

आत्मानमिति । किञ्चेति चार्थः । गौरी [शोभमानम्
आत्मानम्] निजशरीरम् [आदर्शविम्बे] दर्पणमण्डले ।
“दर्पणे मुकुरादर्शौ” इत्यमरः । [स्तिमितायताक्षौ] आदरात्
निञ्चलायतलोचना सती [आलोक्य] [हरोपयाने] हरप्राप्ती
[त्वरिता] व्यग्रा [बभूव] । [स्त्रीणां वेशः] नेपथ्यम् [प्रियस्य]
भर्तुः [आलोकः] दर्शनं [फलम्] प्रयोजनं यस्य स तथोक्तः [हि] ।
अन्यथा अरख्यचन्द्रिका स्यादिति भावः । अनेन कालाक्ष-
मत्वलक्षणमत्वौतसुक्यमुक्तमित्यनुसन्धेयम् ॥ २२ ॥

अथेति । [अथ] प्रसाधनानन्तरम् [माता] मेनका [माङ्ग-
ल्यम्] मङ्गलार्थम् [आद्रं] द्रवं [हरितालम्] वर्णद्रव्यविशेषं
[मनःशिलाम्] धातुविशेषं [च] [अङ्गुलिभ्याम्] तर्जनी-
मध्यमाभ्याम् [आदाय] [कर्णयोरवसक्ते] लग्ने [अमले दन्त
पत्रे] यस्य तत् तथोक्तं तस्याः पार्वत्याः इदं [तदीयं] मुखम्
उन्नमय्य । विवाहदौक्षातिलकं चकार इति उत्तरश्लोकेन
अन्वयः ॥ २३ ॥

उमास्तनोङ्गे दमनुप्रवृद्धो
 मनोरथो यः प्रथमं बभूव ।
 तमेव मेना दुहितुः कथञ्चित्
 विवाहदीक्षातिलकञ्चकार ॥ युग्मकम् ॥ २४ ॥
 बबन्ध चास्त्राकुलदृष्टिरस्याः
 स्थानान्तरे कल्पितसन्निवेशम् ।
 धात्राङ्गुलीभिः प्रतिसार्यमाणम्
 ऊर्णामयं कौतुकहस्तसूत्रम् ॥ २५ ॥

उमेति । [उमायाः स्तनोङ्गे दम् अनु] स्तनोदयम् आरभ्य
 इत्यर्थः [प्रवृद्धः] वृद्धिं गतः प्रागेवोत्पन्न इति भावः । [यो मनो-
 रथः] वाञ्छा । “वाञ्छा लिप्सा मनोरथः” इत्यमरः । [प्रथ-
 मम्] मनोरथान्तरात् प्राक् अयमेव प्रथमो मनोरथ इत्यर्थः ।
 [बभूव] । [मेना दुहितुस्तमेव] मनोरथभूतमेव तद्विषये
 तत्तोपचारः । [विवाहदीक्षायाम्] विवाहकाल्ये [तिलकं
 कथञ्चित्] कञ्चिद् ए [चकार] आनन्दवाण्यान्वतयेति शेषः ।
 विवाहानन्तरभावित्वादन्येषाम् अयमेव प्रथमो मनोरथ इति
 भावः । युग्मकम् ॥ २४ ॥

बबन्धेति । [अस्याः] पार्वत्याः [अस्रैः] आनन्दवाण्यैः
 [आकुलदृष्टिः] अत एव [स्थानान्तरे कल्पितः सन्निवेशः]
 निक्षेपा यस्य तत् स्वस्थानादन्यत्र स्थापितमित्यर्थः । अत एव
 [धात्राः] उपमातुः । [अङ्गुलीभिः] [प्रतिसार्यमाणम्]
 स्वस्थानं प्राप्यमाणम् [ऊर्णामयम्] मेषादिलोमनिर्मितम् ।
 “ऊर्णा मेषादिलोमिन्नि स्यात्” इत्यमरः । [कौतुकहस्तसूत्रम्]
 मङ्गलहस्तसूत्रम् । “कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले” इति

क्षीरोद्वेलेव सफेनपुञ्जा
 पर्याप्तचन्द्रेव शरस्त्रियामां ।
 नवं नवक्षीमनिवासिनौ सा
 भूयो बभौ दर्पणमादधाना ॥ २६ ॥
 तामर्चिताभ्यः कुलदेवताभ्यः
 कुलप्रतिष्ठां प्रणमय्य माता ।
 अकारयत् कारयितव्यदक्षा
 क्रमेण पादग्रहणं सतौनाम् ॥ २७ ॥

शाश्वतः । [बबन्ध च] मेनेति शेषः । पूर्वोक्ततिलकक्रिया-
समुच्चयार्थश्चकारः ॥ २५ ॥

क्षीरोदेति । नवं नूतनं क्षीमं दुकूलं निवस्ते आच्छादयति
 इति [नवक्षीमनिवासिनी] । वस्तेराच्छादनार्थास्त्रिणिः ।
 तथा [नवम्] [दर्पणमादधाना] विभ्रती [सा] गौरी [सफेन-
 पुञ्जा] सहिष्णुरपङ्क्तिः । क्षीरमुदकं यस्य सः [क्षीरोदः]
 क्षीरसमुद्रः । उदकस्योदः संज्ञायाम् (६, ३, ५७ पा०) इत्यु-
 दादेशः । तस्य [विला] तीरभूमिः [इव] । “विला काले च जल-
 धेस्तीरे तीरविकारयोः” इति विश्वः । [पर्याप्तचन्द्रा] पूर्णचन्द्रा
 [शरस्त्रियामा] शरद्रात्रिः [इव] [भूयः] भूयिष्ठम् [बभौ]
 चकाशे ॥ २६ ॥

तामिति । [कारयितव्येषु दक्षा] कारयित्वा कर्मोप-
 देशकुशला इत्यर्थः । [माता] मेना, प्रतितिष्ठति अस्यामिति
 प्रतिष्ठा । आतञ्चोपसर्गे (३, १, ३६ पा०) इति कः । स्त्रियां
 टाप् । [कुलस्य प्रतिष्ठाम्] कुलसम्बन्धनभूतां स्थितिकारिणी-

अखण्डितं प्रेम लभस्व पत्युः

इत्युच्यते ताभिरुमा स्म नद्या ।

तया तु तस्यार्द्धशरीरभाजा

पश्चात्कृताः स्निग्धजनाशिषोऽपि ॥२८॥

इच्छाविभूत्योरनुरूपमद्रिः

तस्याः कृतौ कृत्यमशेषयित्वा ।

मित्यर्थः । [ताम्] गौरीम् । [अर्चिताभ्यः] पूजिताभ्यः [कुल-
देवताभ्यः] गृहदेवताभ्यः [प्रणमय्य] प्रणामं कारयित्वा ।
न्यपि लघुपूर्वात् (६, ४, ५६ पा०) इति णेरयादेशः । [सतीनां]
पतिव्रतानां [पादग्रहणम्] पादाभिवन्दनं [क्रमेण अकारयत्]
कारयामास । ह्रस्वोरन्यतरस्यामिति (१, ४, ५३ पा०) अन्यत्र
च (१) नमेरकर्मकत्वात् गतिबुद्धीत्यादिना (१, ४, ५२ पा०)
अणिकर्तुः कर्मत्वम् ॥ २७ ॥

अखण्डितमिति । [नम्रा] प्रणता [उमा ताभिः]
सतीभिः [पत्युः] शिवस्य [अखण्डितम्] अक्षतं [प्रेम लभस्व]
प्राप्तुहि [इत्युच्यते स्म] अभिहिता । लट्स्ते (२, २, ११८ पा०)
इति भूतार्थे लट् । [तस्य] हरस्य, अर्द्धं शरीरस्य, अर्द्धं शरीरम् ।
अर्द्धं नपुंसकमिति (२, १, २, पा०) समासः । तद्भजतीति ।
[अर्द्धशरीरभाजा तया] गौर्या [तु स्निग्धजनाशिषः] बन्धुजना-
शोर्वादाः [अपि पश्चात्कृताः] अधरीकृताः ततोऽपि अधिक-
फललाभादिति भावः ॥ २८ ॥

इच्छाविभूत्योरिति । [कृतौ] कुशलः सभायां साधुः

(१) अन्यत्र प्रणमय्येत्यत्र नमेरकर्मकत्वात् अकर्मकत्वेन
विवक्षणात् तामित्त्वत्र इत्यर्थः ।

सभ्यः सभायां सुहृदास्थितायां
 तस्थौ वृषाङ्गागमनप्रतीक्षः ॥ २९ ॥
 तावद्भवस्यापि कुवेरशैले
 तत्पूर्वपाणियज्ञानुरूपम् ।
 प्रसाधनं मातृभिरादृताभिः
 न्यस्तं पुरस्तात् पुरशासनस्य ॥ ३० ॥

[सभ्यः] । सभायां यः (४, ४, १०५ पा०) इति यप्रत्ययः ।
 [अद्रिः] हिमवान् [इच्छाविभूत्योः] उक्षादृश्यर्थयोः [अनुरूपं]
 सदृशं यथा तथा [तस्याः] पार्वत्याः [कृत्यम्] कर्त्तव्यम् [अशेष-
 यित्वा] अशेषं निःशेषं कृत्वा समाप्य इत्यर्थः । अशेषशब्दान्त-
 त्करोतीति (३, १, २६ पा० वा) श्यन्तात् क्ताप्रत्ययः । [सुहृदा-
 स्थितायां] बभ्रुजनाक्रान्तायाम् [सभायाम्] संसदि [वृषा-
 ङ्गस्य] हरस्य [आगमनं प्रतीक्षत] इति तथोक्तः सन् । कर्म-
 ख्यञ् (३, २, १ पा०) इति अण् । [तस्थौ] स्थितः ॥ २९ ॥

तावदिति । [तावत्] यावद्दौरीप्रसाधनं क्रियते तत्काले
 एव इत्यर्थः । [कुवेरशैले] कैलासे तदेव पूर्वम् [तत्पूर्वम्] तच्च
 तत् [पाणियज्ञम्] तस्य [अनुरूपं प्रसाधनम्] अलङ्कार-
 सामग्री [आदृताभिः] सादराभिः । कर्त्तरि क्तः । [मातृभिः]
 ब्राह्मीप्रभृतिभिः सप्तमातृकाभिः (१) पुरम् शास्तीति पुर-
 शासनः तस्य [पुरशासनस्य] । कर्त्तरि ल्युट् । [भवस्यापि]
 [पुरस्तात्] अथे [न्यस्तम्] निक्षिप्तम् ॥ ३० ॥

(१) ब्राह्मी च वैष्णवी चैन्द्रो रौद्री वाराहिकी तथा ।
 कौबेरो चैव कौमारी मातरः सप्त कौर्त्तिताः ॥

तद्गौरवान्मङ्गलमण्डनश्रीः
 सा पस्पृशे केवलमौश्वरेण ।
 स एव वेशः परिणेतुरिष्टं
 भावान्तरं तस्य विभोः प्रपेदे ॥ ३१
 बभूव भस्मैव सिताङ्गरागः
 कपालमेवामलशेखरश्रीः ।
 उपान्तभागेषु च रोचनाङ्को
 गजाजिनस्यैव दुकूलभावः ॥ ३२ ॥
 शङ्खान्तरद्योति विलोचनं यत्
 अन्तर्निविष्टामलपिङ्गतारम् ।

तदिति । [इश्वरेण] शिवेन [सा मङ्गलमण्डनश्रीः], शुभ-
 प्रसाधनसम्पत् [तद्गौरवात्] तासु मातृषु आदरात् [केवलम्
 पस्पृशे] स्पृष्टैव न तु दध्ने इत्यवधारणार्थः केवलशब्दः । “केवल-
 श्चावधारण” इति शाश्वतः । किन्तु [तस्य विभोः] देवस्य [स
 एव वेशः] स्वाभाविको भस्मकपालादिवेश एव [परिणेतुः] लोकं
 उद्बोद्धुः [इष्टम्] अपेक्षितम् [भावान्तरम्] रूपान्तरम् [प्रपेदे]
 अङ्गरागादिरूपतां प्राप इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

भावान्तरापत्तिमेवाह,—

बभूवेति । [भस्मैव सिताङ्गरागः] शुभ्रगन्धानुलेपनं [बभूव] ।
 [कपालमेव अमलं] [शेखरम्] शिरोभूषणं तस्य [श्रीः] शोभा
 [बभूव] । [गजाजिनस्यैव उपान्तभागेषु] अक्षलप्रदेशेषु [रोचने-
 वाङ्कः] हंसादिचिह्नं यस्य सः तद्योक्तः [दुकूलभावश्च] पट्टांशुकत्वञ्च
 [बभूव] । भस्मादिकमेवाङ्गरागादिभावं प्राप्तमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

सान्निध्यपक्षे हरितालमय्याः

तदेव जातं तिलकक्रियायाः ॥ ३३ ॥

यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणां

करिष्यतामाभरणान्तरत्वम् ।

शरीरमात्रं विकृतिं प्रपेदे

तथैव तस्यः फणरत्नशोभाः ॥ ३४ ॥

दिवापि निष्ठुरतमरीचिभासा

बाल्यादनाविष्कृतलाञ्छनेन ।

शङ्केति । [शङ्कान्तरे] ललाटास्थिमध्ये [द्योतते] इति तथोक्तम् । “शङ्को निधौ ललाटास्थिनि” इत्यमरः । [अन्तर्निबिष्टा] मध्यगता [अमला पिङ्गा तारा] कनीनिका यस्य तत्तथोक्तम् । “तारकाक्ष्यःकनीनिका” इत्यमरः । [यत्] [तत् विलोचनमेव] [हरितालमय्याः] वर्णद्रव्यविशेषविकारस्य [तिलकक्रियायाः] तिलकरचनायाः । सन्निधिरेव सान्निध्यं तदेव पक्षः साध्यम् । “पक्षः पार्श्वगुरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु” इति यादवः । तस्मिन् [सान्निध्यपक्षे जातम्] प्रविष्टमित्यर्थः । अनेन ललाटलोचनमेव तस्य हरितालतिलकमभूदित्युक्तम् ॥ ३३ ॥

यथेति । [यथाप्रदेशम्] प्रदेशान् प्रकोष्ठादीन् अनतिक्रम्य [‘आभरणान्तरत्वम्] कङ्कणाद्याभरणविशेषत्वम् [करिष्यताम्] सम्पादयिष्यतां [भुजगेश्वराणां शरीरमात्रम्] शरीरमेव [विकृतिम्] रूपान्तर्गम् [प्रपेदे] । [फणरत्नशोभाः तथैव तस्युः] तासां तथैव उपादेयत्वादिति भावः ॥ ३४ ॥

दिवेति । [दिवा] दिने [अपि, निष्ठुरताः] उन्नीर्णाः [मरीचिभासः] किरणकान्तयो यस्य तेन [बाख्यात्] अल्पतमुल्कात्

चन्द्रेण नित्यं प्रतिभिन्नमौलिः

चूडामणेः किं धृष्टं हरस्य ॥ ३५ ॥

इत्यद्भुतैकप्रभवः प्रभावात्

प्रसिद्धनेपथ्यविधेर्विधाता ।

आत्मानमासन्नगणोपनीते

खड्गे निषिक्तप्रतिमं ददर्श ॥ ३६ ॥

स गोपतिं नन्दिभुजावलम्बी

शार्दूलचर्मन्तरितौरुपृष्ठम् ।

तद्भक्तिसङ्घिप्तवृहत्प्रमाणम्

आरुह्य कैलासमिव प्रतस्थे ॥ ३७ ॥

[अनाविष्कृतलाञ्छनेन] अदृश्यमानकलङ्केन इत्यर्थः । [चन्द्रेण नित्यम्] सर्वदा [प्रतिभिन्नमौलिः] सङ्गतमुकुटस्य [हरस्य चूडामणेरधृष्टम्] स्वीकारः [किम् ?] किमर्थम् ? । चन्द्रचूडामणेरदेवस्य किम् अन्यैश्चूडामणिभिः ? इति भावः ॥ ३५ ॥

इतोति । [इति] इत्यम् [प्रभावात्] सामर्थ्यात् [प्रसिद्धस्य नेपथ्यविधेः] वेशविधानस्य [विधाता] निर्माता । अत एव [अद्भुतानाम्] आश्चर्याणाम् [एकप्रभवः] मुख्यनिधिः स देवः [आसन्नगणेन] पार्श्वस्थवर्गेण प्रमथगणेन इत्यर्थः [उपनीते] आनीते [खड्गे निषिक्तप्रतिमम्] सङ्क्रान्तप्रतिविम्बम् [आत्मानं] [ददर्श] । वीरपुरुषाणाम् एष आचारः ॥ ३६ ॥

स इति । [सः] देवः [नन्दिभुजावलम्बी] नन्दिकेश्वरभुजावलम्बनः सन् [शार्दूलचर्मणा] व्याघ्रचर्मणा [अन्तरितम्] आच्छादितम् [उरु] विशालं [पृष्ठम्] यस्य तं तथोक्तम् ।

तं मातरो देवमनुव्रजन्यः
 स्ववाहनक्षीभचलावतंसाः ।
 मुखैः प्रभामण्डलरेणुगौरैः
 पद्माकरं चक्रुरिवान्तरीक्षम् ॥ ३८ ॥
 तासाञ्च पश्चात् कनकप्रभाणां
 काली कपालाभरणा चकाशे ।
 बलाकिनी नीलपयोदराजी
 दूरं पुरःक्षिप्रशतक्रुदेव ॥ ३९ ॥

“शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे” इत्यमरः । [तत्] तस्मिन् देवे [भक्त्या
 सङ्क्षिप्तम्] सङ्कोचितं [वृहत् प्रमाणम्] यस्य तम् [कैलासमिव]
 [गोपतिम्] वृषभम् [आरुह्य] [प्रतस्थे] चचाल ॥ ३७ ॥

तेमिति । [तं] [देवम् अनुव्रजन्यः] अनुगच्छन्त्यः [स्ववा-
 हनानां क्षीभेण] प्रकम्पेण [चलावतंसाः] चलकुण्डलाः
 [मातरः] सप्त मातृकाः [प्रभामण्डलानि] एव [रेणवः] परागाः
 तैः [गौरैः] अरुणैः । “गौरोऽरुणे सिते पीते” इति यादवः ।
 [मुखैः] [अन्तरीक्षम्] आकाशम् [पद्माकरमिव चक्रुः] ॥ ३८ ॥

तासामिति । [कनकप्रभाणाम्] सुवर्णवर्णानां [तासां]
 मातृणां [पश्चात् कपालाभरणा] सितकपालालङ्कारेत्यर्थः ।
 [काली] महाकाली देवी [च] । कृष्णवर्णत्वसूचनाय काली-
 संज्ञयाभिधानम् । [बलाकिनी] बलाकावती । त्रीञ्चादित्वात् (५,
 २, ११६ पा०) इति । [दूरम्] यथा तथा [पुरः] अग्रे [क्षिप्ताः]
 प्रसारिताः [शतक्रुदाः] विद्युतो गृह्याः सा तथोक्ता [नीलपयोद-
 राजी] कालमेघपङ्क्तिः [इव चकाशे] ॥ ३९ ॥

ततो गणैः शूलभृतः पुरोगैः

उदीरितो मङ्गलतूर्यघोषः ।

विमानशृङ्गाख्यवगाहमानः

शशंस सेवावसरं सुरेभ्यः ॥ ४० ॥

उपाददे तस्य सहस्ररश्मिः

त्वष्ट्रा नवं निर्मितमातपत्रम् ।

स तद्दुकूलाद्विदूरमौलिः

बभौ पतद्गङ्ग इवोत्तमाङ्गे ॥ ४१ ॥

तत इति । [ततः] अनन्तरं [शूलभृतः] शिवस्य पुरो गच्छन्तीति [पुरोगैः] अग्रेसरैः । अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यमिति (३, २, ४८ पा० वा०) गमेर्ङप्रत्ययः । [गणैः] प्रमथैः [उदीरितः] उत्पादितः [मङ्गलतूर्यघोषः] मङ्गलवाद्यध्वनिः [विमानशृङ्गाणि अवगाहमानः] सन् [सुरेभ्यः] विमानस्थेभ्यः [सेवावसरं शशंस] । सुराः प्रस्थानतूर्यध्वनिमाकर्ष्य अयमेव नः सेवावसर इति आजग्मुः इत्यर्थः ॥ ४० ॥

सुराणां सेवाप्रकारमेवाह,—

उपेति । [तस्य] हरस्य [सहस्ररश्मिः] सूर्यः [त्वष्ट्रा] विश्वकर्मणा [निर्मितं नवमातपत्रम् उपाददे] धृतवान् इत्यर्थः । उद्येक्षते [तत्] तस्य दुकूलात्मकातपत्रस्य प्रान्तलम्बिनः [दुकूला-^{००}द्विदूरमौलिः] तद्दुकूलस्यासन्नमौलिरित्यर्थः । [सः] हरः [उत्तमाङ्गे] शिरसि । “उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्” इत्यमरः । पतन्ती गङ्गा यस्य सः [पतद्गङ्ग इव बभौ] । तद्दुकूलादित्यत्र दूरान्तिकार्थः षष्ठ्यन्तरस्यामिति (३, ३, ३४ पा०) दूरार्थयोगे विकल्पेन पञ्चमी । नाथेनोक्तम् अन्यारादित्यत्र

मूर्त्ते च गङ्गायमुने तदानीं
 सचामरे देवमसेविषाताम् ।
 समुद्रगारूपविपर्ययेऽपि
 सहंसपाते इव लक्ष्यमाणे ॥ ४२ ॥
 तमभ्यगच्छत् प्रथमो विधाता
 श्रीवत्सलक्ष्मा पुरुषश्च साक्षात् ।
 जयेति वाचा महिमानमस्य
 सम्बर्द्धयन्तौ हविषेव वङ्गिम् ॥ ४३ ॥

(२, ३, २६ पा०) आराच्छब्दस्यार्थग्रहणार्थं त्वात्पञ्चमीति तदनाकरम् । किञ्चास्य शास्त्रोक्तविकल्पापवादत्वात् दूरं ग्रामंसेत्यादि षष्ठीप्रयोगः दूरापास्तः स्यादित्युपेक्षणीयमेव ॥ ४१ ॥ . . .

मूर्त्ते इति । गङ्गा च यमुना च [गङ्गायमुने मूर्त्तेच] विग्रह-
 धारिण्यौ [सचामरे] चामरसहिते सत्यौ अत एव [समुद्रगा]
 नदी तस्याः [रूपम्] स्वरूपं तस्य [विपर्यये] अभावे [अपि]
 सहंसपातेन सहससञ्चारेण सह वर्त्तते इति [सहंसपाते इव] । तेन
 सहेति तुल्ययोगे (२, २, २८ पा०) इति बहुव्रीहिः । वोपस-
 र्जनस्येति (६, ३, २८ पा०) सभावः [लक्ष्यमाणे] दृश्यमाने
 सत्यौ [तदानीम्] विवाहसमये [देवम् असेविषाताम्] अभज-
 ताम् । सेवतेर्लुङ् । गङ्गायमुने चामरग्राहिण्यौ देवमुपतस्थान्ते
 इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

तमिति । [प्रथमः] आद्यः [विधाता] चतुर्मुखः तथा
 [श्रीवत्सलक्ष्मा] श्रीवत्साङ्गः [पुरुषश्च] विष्णुश्च [साक्षात् तम्]
 देवम् [अभ्यगच्छत्] सञ्मुखम् आययौ किं कुर्वन्तौ [जयेति

एकैव मूर्त्तिर्बिभिदे त्रिधा सा
 सामान्यमेषां प्रथमावरत्वम् ।
 विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचित्
 वेधास्तयोस्तावपि धातुराद्यौ ॥ ४४ ॥
 तं लोकपालाः पुरुङ्गतमुख्याः
 श्रीलक्ष्मणोत्सर्गविनीतवेशाः ।
 दृष्टिप्रदाने कृतनन्दिसंज्ञाः
 तद्दर्शिताः प्राञ्जलयः प्रणेमुः ॥ ४५ ॥ ✕

वाचा] जयशब्देन [अस्य] ईश्वरस्य [महिमानम्] महत्त्वम्
 [हविषा वक्त्रमिव संवहयन्तौ] वृद्धिं गमयन्तौ ॥ ४३ ॥

न चानुचितमेतदुक्तमित्याह,—

एकेति । [सा एकैव मूर्त्तिस्त्रिधा] ब्रह्मविष्णुशिवात्मक-
 त्वेन [बिभिदे] । श्रीपाधिकोऽयं भेदो न वास्तविक इत्यर्थः ।
 अत एव [एषाम्] त्रयाणाम् प्रथमावरयोर्भावः [प्रथमावरत्वम्]
 ज्येष्ठकनिष्ठभावः [सामान्यम्] साधारणम् । इच्छया सर्वे ज्येष्ठा
 भवन्ति कनिष्ठाश्च इत्यर्थः । एतदेव विवृणोति,—[कदाचित्
 हरः विष्णोः आद्यः] कदाचित् [हरिस्तस्याद्यः] कदाचित् [वेधाः
 तयोः] हरिहरयोः [आद्यः] कदाचित् [तौ] हरिहरौ [अपि]
 [धातुः] स्रष्टुः [आद्यौ] । एवमेतेषां पौर्वापर्यमनियतमिति
 दर्शितम् ॥ ४४ ॥

तमिति । [पुरुङ्गतमुख्याः] इन्द्रादयः [लोकपालाः] [श्री-
 लक्ष्मणानाम्] ऐश्वर्यचिह्नानां ह्यत्रचामरवाहनानाम् [उत्सर्गं]
 त्वागेन [विनीतवेशाः] अनुनीतवेशाः सन्तः तथा [दृष्टिप्रदाने]
 निमित्ते दर्शनप्रदानार्थमिच्छार्थः [कृतनन्दिसंज्ञाः] कृता नन्दिनः

कम्पेन मूर्धः शतपत्रयोनिं,
वाचा हरिं, वृत्रहणं, स्मितेन ।

आलोकमात्रेण सुरानशेषान्

सम्भावयामास यथाप्रधानम् ॥ ४६ ॥

तस्मै जयाशीः ससृजे पुरस्तात्

सप्तर्षिभिस्तान् स्मितपूर्वमाह ।

विवाहयन्ने विततेऽत्र यूयम्

अध्वर्यवः पूर्ववृता मयेति ॥ ४७ ॥

प्रतिहारस्य संज्ञाः सङ्केतो येस्तादृशाः मम दर्शनं
दापयेति नन्दिनं प्रति कृतहस्तादिसूचना इत्यर्थः ।

“संज्ञा स्याच्चेतनानामहस्ताद्यैस्त्वार्थसूचना ।” इत्यमरः । [तद्-
दर्शिताः] तेन नन्दिना दर्शिताः अयमिन्द्रः प्रणमति, अयं चन्द्र,
इत्याद्युक्तिपूर्वकं निवेदिताः [प्राञ्जलयः] कृताञ्जलयः सन्तः
[तम्] भवम् [प्रणमुः] प्रणताः ॥ ४५ ॥

कम्पेनेति । सः देवः [शतपत्रयोनिम्] चतुर्मुखम् [मूर्धः
कम्पेन] तथा [हरिं वाचा] सम्भाषणेन वृत्रं हतवन्तं [वृत्र-
हणम्] इन्द्रम् ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्लिप् (३, २, ८७ पा०) इति
क्लिप् । [स्मितेन] मन्दहासेन [अशेषान्सुरान्] [आलोकमात्रेण]
दृष्टिमात्रेण इत्यं [यथाप्रधानम्] यथाहं [सम्भावयामास] ॥४६॥

तस्मा इति । [तस्मै] शिवाय [सप्तर्षिभिः] । दिक्संख्ये
संज्ञायाम् इति (२, १, ५० पा०) समासः । [पुरस्तात्] अग्रे
[जयेति आशीः] [ससृजे] प्रयुक्ता । [तान्] सप्तर्षीन् [स्मित-
पूर्वमाह] । किमिति । [अत्र वितते] विस्तृते [विवाहः] एव
[यज्ञः] तस्मिन् [यूयं मया] [पूर्वम्] एव [वृताः] प्रार्थिताः

विश्वावसुप्राग्रहैः प्रवीणैः/

सङ्गीयमानत्रिपुरावदानः ।

अध्वानमध्वान्तविकारलङ्कारः

ततार ताराधिपखण्डधारी ॥ ४८ ॥

खे खेलगामौ तमुवाह वाहः

सशब्दचामीकरकिङ्किणीकः ।

[अध्वर्थ्यवः] ऋत्विजः [इति] विशेषवाचिना सामान्यमुक्तम् ॥४७

विश्वावस्विति । [विश्वावसुः] नाम कश्चिद् गन्धर्वः देव-
गायकः [तत् प्राग्रहैः] तत्रमुखैः [प्रवीणैः] प्रकृत्यवैः निपुणैः
वा । “प्रवीणे निपुणाभिन्नविन्ननिष्णातश्चित्ताः” इत्यमरः ।
त्रयाणां पुराणां समाहारस्त्रिपुरम् । तद्वितार्थोत्तरपदेत्यादिना
(२, १, ५१ पा०) समाहारसमासः । ,पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो
वक्तव्यः स नपुंसकमिति (२, ४, १७) सूत्रवृत्ती (सि० कौ०
३८७ पृ० स्थ० वा०) इति स्त्रीलिङ्गान्ततानिषेधः । त्रिपुरस्य
मन्त्रिभ्यश्च अवदानं पूर्ववृत्तं कर्म विजयरूपम् [त्रिपुरावदानम्]
तत् [सङ्गीयमानम्] स्तूयमानं यस्य स तद्योक्तः । “अवदानं
कर्म वृत्तम्” इत्यमरः । ध्वान्तं तमो मोह इति यावत्
तद्विकारेण रागादिना लङ्काराभिभवनीयो न भवतीति
[अध्वान्तविकारलङ्कारः] । विवाहादिकन्तु तस्य लीला इत्यर्थः ।
[ताराधिपखण्डधारी] चन्द्रशेखरः शम्भुः [अध्वानम्] मार्गम्
[ततार] अत्यगच्छत् ॥ ४८ ॥

खे इति । [खे] अत्राग्रे खेलं सुन्दरं गच्छतीति [खेल-
गामौ] [सशब्दाः] शब्दायमानाः [चामीकरकिङ्किण्यः] काञ्चन-
सुदृघण्टिकाः यस्य सः तद्योक्तः । “किङ्किणी सुदृघण्टिका”

तटाभिघातादिव लग्नपङ्के^{३१७-}
धुन्वन् मुहुः प्रीतघने विषाणे ॥ ४६ ॥
स प्रापद्प्राप्तपराभियोगं
नगेन्द्रगुप्तं नगरं मुहूर्त्तात् ।
पुरो विलग्नैर्हरदृष्टिपातैः
सुवर्णसूत्रैरिव क्लथ्यमाणः ॥ ५० ॥
तस्योपकरणे घननीलकण्ठः
कुतूहलादुन्मुखपौरदृष्टः ।
स्ववाणचिह्नादवतीर्य मार्गात्
आसन्नभूपृष्ठमियाय देवः ॥ ५१ ॥

इत्यमरः । नद्युतस्येति क्वप् । वाह्यते अनेनेति [वाहः] वृषभः ।
करणे घञ् । [प्रीतघने] स्यूतमेघे अतएव [तटाभिघातात्] रोधो-
भेदात् [लग्नपङ्के] श्लिष्टकर्दमे [इव] स्थिते [विषाणे] शृङ्गे
[मुहुर्धुन्वन्] [तम्] हरम् [उवाह] वदति अ ॥ ४६ ॥

स इति । [सः] वाहः [अप्राप्तः पराभियोगः] शत्रुसमाक्रा-
न्तिर्यस्य तत्तथोक्तं [नगेन्द्रेण] हिमवता [गुप्तम्] रक्षितम्
[नगरम्] ओषधिप्रस्थम् [पुरः] अग्रे [विलग्नैः] सङ्क्रान्तैः
[हरदृष्टिपातैः सुवर्णसूत्रैः क्लथ्यमाण इव] [मुहूर्त्तात् प्रापत्]
अन्वथा कथं दूरस्य आशुप्राप्तिः स्यादिति भावः । पुरः प्रसृताः
हरदृष्टयः पिङ्गलवर्णत्वात् सौवर्णानि वृषाकर्षणदामनीव
प्रलखन्त इत्यर्थः ॥ ५० ॥

तस्येति । [तस्य] पुरस्य [उपकरणे] अन्तिके घनः मेघ इव
नीलः कण्ठो यस्य सः [घननीलकण्ठः] [देवः] [कुतूहलात्]

तमृच्चिमद्वन्द्वजनाधिरूढैः
वृन्दैर्गजानां गिरिचक्रवर्ती ।

प्रत्युज्जगामागमनप्रतीतः
प्रफुल्लवृक्षैः कटकैरिव स्वैः ॥ ५२ ॥

वर्गावुभौ देवमहीधराणां
द्वारे पुरस्योद्धृष्टापिधाने ।

समीयतुर्दूरविसर्पिघोषौ
भिन्नैकसेतू पयसामिवौघौ ॥ ५३ ॥

दशनीलुक्यात् [उन्मुखैः पौरैर्दृष्टः] सन् [स्ववाणचिह्नात्]
विपुरविजयसमये स्ववाणाङ्गात् [मार्गात्] कुतश्चिदाकाश-
देयात् [अवतीर्थ्य] अवरुह्य [आसन्नभूषणम्] निकटभूतलम्
[द्वयाय] प्राप ॥ ५१ ॥

तमिति । [आगमनेन] शिवागमनेन [प्रतीतः] वृष्टः [गिरि-
चक्रवर्ती] पर्वताधिराजः द्विमवान् [मृच्चिमता] वस्त्रालङ्कारा-
दिसमृद्धेन [द्वन्द्वजनेन अधिरूढैः] अनेन बभूवुः समस्वाम्यं
सूचितम् । [गजानां वृन्दैः] [प्रफुल्लैः] विकसितकुसुमाः
[वृक्षाः] येषु तैः [स्वैः] स्वकौयैः [कटकैः] नितम्बैः [इव]
[तम्] हरम् [प्रत्युज्जगाम] अभिययौ । “कटकोऽस्त्री नित-
म्बोऽद्रेः” इत्यमरः ॥ ५२ ॥

वर्गाविति । [दूरविसर्पिं] दूरगामी [घोषः] ययोस्त्री
देवाश्च महीधराश्च तेषाम् [देवमहीधराणाम्] [उभौ वर्गौ]
[उद्धृष्टापिधाने] अपनोतकवाटे [पुरस्य द्वारे] भिन्नः दीर्घः
एकसेतुर्याभ्यां तौ [भिन्नैकसेतू] [पयसामिवौ] प्रवाहौ [इव]
[समीयतुः] सङ्गती ॥ ५३ ॥

ऋमानभूद्भूमिधरो हरेण
 चैलोक्यवन्द्येन कृतप्रणामः ।
 पूर्वं महिम्ना स हि तस्य दूरम्
 भावर्जितं नात्मशिरो विवेद ॥ ५४ ॥
 स प्रीतियोगाद्विकसन्मुखश्रीः
 जामातुरयेसरतामुपेत्य ।
 प्रावेशयन्मन्दिरमृद्धमेनम्
 आगुल्फकोर्णापणमार्गपुष्पम् ॥ ५५ ॥

ऋमानिति । [भूमिधरः] द्विमवान् चयो लोकाः [चैलो-
 क्यम्] चातुर्वर्ण्यादित्वात् (५, १, १२४ पा० सू० वा०) ष्यञ्-
 प्रत्ययः । तस्य [वन्द्येन] नमस्कार्येण हरेण [कृतप्रणामः] सन् ।
 “ऋत्विकपिष्टव्यश्नुरमातुस्त्राणां यवीयसाम् । प्रवयाः प्रथमं
 कुर्यात् प्रत्युत्थायाभिवादनम्” इति स्मरणात् । [ऋमान-
 भूत्] महादेवं प्रति स्वयमल्पत्वात् सङ्कोचं प्राप इत्यर्थः । ननु
 विदितेश्वरमहिम्नः स्वयं प्रागेव प्रणतस्य जामातुः आचारमाच-
 खोकारे कः सङ्कोच इति शङ्कां निरस्यति,—पूर्वमिति [हि]
 यस्मात् [सः] द्विमवान् [पूर्वम्] प्रागेव [तस्य] ईश्वरस्य
 [महिम्ना] सामर्थ्येन [दूरम्] अत्यन्तम् [भावर्जितम्] नमितम्
 [भात्मशिरः न विवेद] सत्त्वं स्वयं प्रणतत्वानुसन्धानेन सङ्कोचः
 तदनुसन्धानन्वीत्सुखात्मास्तीति भावः ॥ ५४ ॥

स इति । [प्रीतियोगात्] सन्तोषसम्बन्धात् [विकसन्मुख-
 श्रीः] विकसन्ती मुखश्रीर्यस्य स तथोक्तः [सः] द्विमवान्
 जायां मिमीते जानातीति [जामातुः] वरस्य । (६, १, १०८

तस्मिन् मूहूर्त्ते पुरसुन्दरोणाम्
 ईशानसन्दर्शनलालसानाम् ।
 प्रासादमालासु बभूवुरित्यं
 त्यक्तान्यकार्य्याणि विचेष्टितानि ॥ ५६ ॥
 आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या
 कयाचिदुद्दृष्टनवान्तमाल्यः ।
 बन्धुं न सम्भावित एव तावत्
 करेण रुद्धोऽपि च केशपाशः ॥ ५७ ॥

पा०) षष्ठोदरादित्वात्साधुः । “जामाता दुहितुः पतिः”
 इत्यमरः । [अर्थसरताम्] पुरोगामित्वम् [उपेत्य] [एजम्] देवम्
 आगुल्फं पादग्रन्थिपर्यन्तं कीर्णानि पर्यस्तानि आप्रणमार्गेषु
 पश्यवीथिकासु पुष्पाणि यस्मिन् तत् [आगुल्फकीर्णापणमार्ग-
 पुष्पम्] । “तद्ग्रन्थो घुटिके गुल्फी” इत्यमरः । [कृष्टम्]
 समृद्धम् [मन्दिरम्] नगरम् । “मन्दिरं नगरेऽगारि मन्दिरो
 मकरालये” इति विश्वः । [प्रावेशयत्] ॥ ५५ ॥

तस्मिन्निति । [तस्मिन् मूहूर्त्ते] हरपुरप्रवेशसमये [ईशानस्य
 सन्दर्शने लालसानाम्] लोलुपानाम् । “लोलुपो लोक्तुभो लोलो
 लालसो लम्पटश्च सः” इति सादवः । [पुरसुन्दरोणाम्]
 [प्रासादमालासु] [इत्यम्] बध्मान्प्रकारेण [त्यक्तान्यकार्य्या-
 णि] विचेष्टकार्यान्तराणि [विचेष्टितानि] व्यापाराः ।
 नपुंसके भावे क्तः (३, ३, ११४ पा०) इति क्तः । [बभूवुः]
 आसन् ॥ ५६ ॥

ताद्ये वाच प्रश्नभिः श्लोकैः—

आलोक्येति । [आलोकमार्गम्] दर्शनप्रश्नं गवाक्षमित्यर्थः ।

प्रसाधिकालम्बितमग्रपादम्
 आक्षिप्य काचित् द्रवरागमेव ।
 उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षात्
 झलक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान ॥ ५८ ॥
 विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन
 सम्भाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा ।
 तथैव वातायनसन्निकर्षं
 ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ५९ ॥

[सहसा व्रजन्त्या] गच्छन्त्या [कयाचित्] उद्देष्टुनः द्रुतगति-
 वशात् उन्मुक्तबन्धनः अत एव वान्तमाख्यः उद्गीर्णमाख्यश्च यः
 सः [उद्देष्टुनवान्तमुखाङ्कः] [करेण रुद्धः] गृहीतः [अपि च]
 [केशपाशः] केशकलापः । “पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः
 कचात् परे” इत्यमरः । [तावत्] आलोकनमार्गप्राप्तिपर्यन्तम्
 [बन्धुम्] बन्धनाय इत्यर्थः । [नः सम्भावितः] न स्मृत [एव] ॥५७॥

प्रसाधिकेति । [काचित्] स्त्री [प्रसाधिकया] झलक्तकाङ्क्षा
 [आलम्बितम्] रञ्जनार्थं धृतम् [द्रवरागमेव] आर्द्रालक्तकमेव
 अग्रपादौ पादश्च [अग्रपादः] इति समानाधिकरणसमासः ।
 ‘हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनीर्भेदाभेदाभ्याम्’ इति वामनः ।
 तम् [आक्षिप्य] आक्षिप्य [उत्सृष्टलीलागतिः] त्यक्तमन्दगमना
 सती [आ गवाक्षात्] गवाक्षपर्यन्तं पदद्वयमेतत् । [पदबौम-
 लक्तकाङ्क्षाम्] लाक्षारसचिह्नाम् [ततान] चकार ॥ ५८ ॥

विलोचनमिति । [अपरा] स्त्री [दक्षिणम्] [विलोचनम्]
 [अञ्जनेन सम्भाव्य] झलक्तकृत्य [तद्वञ्चितम्] तेन अञ्जनेन वर्जि-

जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या.

प्रस्थानभिन्नां नं बबन्ध नीवीम् ।

नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण

हस्तेन तस्याववलम्बा वासः ॥ ६० ॥.

अर्द्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः

पदे पदे दुर्निमित्ते गलन्ती ।

कस्याश्चिदासोद्रसना तदानीम्

अङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ॥ ६१ ॥

तम् [वामनेत्रम्] यस्याः सा तथोक्ता सती [तथैव] तेनैव
रूपेण [शलाकाम्] अञ्जनकूर्चिकाम् [वहन्ती] विभ्रती
[वातायनसन्निकर्षम्] गवाक्षसमीपम् [ययौ] दक्षिणग्रहणं
सम्भ्रमात् व्युत्क्रमद्योतनार्थं “सव्यं हि पूर्वं मनुष्या अञ्जते”
इति श्रुतेः ॥ ५८ ॥

जालान्तरिति । [अन्या] स्त्री [जालान्तरप्रेषितदृष्टिः] गवाक्ष-
मध्यप्रसारितदृष्टिः सती [प्रस्थानेन] गमनेन [भिन्नाम्] च्युटिताम्
[नीवीम्] वस्त्रप्रथिम् । “नीवी परिपणे ग्रन्थी स्त्रीणां जघन-
वाससि” इति विश्वः । [न बबन्ध] न अबध्नात् । क्विन्त्सु,
[नाभिं प्रविष्टा] [आभरणानाम्] अलङ्काराणाम् [प्रभा] यस्य तेन ।
प्रभेण नामेरावरणम् अभूत् इति भावः । [हस्तेन वासोऽवलम्बा]
धृत्वा [तस्थौ] ॥ ६० ॥

अर्द्धिति । [सत्वरम्] सवेगम् [उत्थितायाः] [कस्याश्चित्]
अर्द्धमाचिता मणिभिर्गुम्फिता [अर्द्धाचिता] [दुर्निमित्ते] संभ्र-
मात् दुःखेन निक्षिप्ते डमिञ् प्रक्षेपण इति धातोः कर्मणि क्तः ।

तासां मुखैरासवगन्धगर्भैः
 व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।
 विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः
 सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ६२ ॥
 तावत् पताकाकुलमिन्दुमौलिः
 उत्तीरणं राजपथं प्रपेदे ।
 प्रासादशृङ्गाणि दिवापि कुर्वन्
 ज्योत्स्नाभिषेकद्विगुणद्युतीनि ॥ ६३ ॥
 तमेकदृश्यं नयनैः पिबन्त्यो
 नार्थ्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।

[पदे पृष्ठे] प्रतिपदं-वेष्मायां द्विर्भावः । [गलन्ती] गलद्रत्ना
 सती [रसना] मेखला [तदानीम्] तस्मिन्नवसरे [अङ्गुष्ठमूले अर्पि-
 तम्] लगितम् [सूत्रम्] एव [शेषः] यस्याः सा [आसीत्] ॥ ६१ ॥

तासामिति । तदानीं [सान्द्रकुतूहलानाम् तासाम्] स्त्रीणाम्
 [आसवगन्धो गर्भैः] येषां तैः [विलोस्नानि नेत्राणि] एव [भ्रमराः]
 येषु तैः [मुखैर्व्याप्तान्तराः] छन्नावकाशाः [गवाक्षाः] [सहस्रपत्रा-
 भरणा इव आसन्] कमलालङ्कृता इव स्थिता इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

तावदिति । [तावत्] तस्मिन्नवसरे [इन्दुमौलिः] ईश्वरः
 [दिवापि प्रासादशृङ्गाणि] [ज्योत्स्नाभिः अभिषेकेण] स्वपनेन
 [द्विगुणद्युतीनि] द्विरावृत्तकान्तौनि । “गुणस्त्वावृत्तिशब्दादि-
 ज्येन्द्रियासुष्यतन्तुषु” इति वैजयन्ती । [कुर्वन्] [पताकाभि-
 राकुलम्] व्याकीर्णम् [उत्तीरणम्] उच्छ्रिततीरणम् [राजपथं
 प्रपेदे] ॥ ६३ ॥

तथा हि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां
 सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ ६४ ॥
 स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थम्
 अपर्णया पेलवयाऽपि तप्तम् ।
 या दास्यमप्यस्य लभेत नारी
 सा स्यात् कृतार्था किमुताङ्कशय्यान्म् ॥ ६५ ॥

तमिति । एकः एव दृश्यः दर्शनीयः तम् [एकदृश्यम् तम्]
 ईश्वरम् [नयनैः पिबन्त्यः] अतिदृष्ट्या पश्यन्त्य इत्यर्थः । [ताः
 शङ्करं दृष्टिभिरापिबन्त्यः] इति वा पाठः । [नार्यो विषयान्तराणि]
 ततोऽन्यान् विषयान् शब्दादीन् इत्यर्थः । [न जग्मुः] न
 विदुः इत्यर्थः । [तथा हि आसाम्] नारीणाम् [शेषेन्द्रियवृत्तिः]
 श्रोत्रादिप्रवृत्तिः [सर्वात्मना] स्वरूपकार्त्स्न्येन [चक्षुः प्रविष्टेव] ।
 श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि स्वातन्त्र्येण ग्रहणाशक्तेश्चक्षुरिव प्रविश्य
 कौतुकात् स्वयमप्येनमुपलभन्ते किमु ? । अन्यथा स्वस्वविष-
 याधिगमः किं न स्यादिति भावः ॥ ६४ ॥

अथ पौराण्यनावचनानि आह,—

स्थान इति । [पेलवया] कोमलया [अपि] [अपर्णया] ,
 पार्वत्या एतस्मै शिवाय इदम् [एतदर्थम्] । अर्थेन सह नित्य-
 समासः सर्वलिङ्गता चेति (२, १, ३६ सू० वा०) विशेषनिघ्न-
 त्वम् । [दुश्चरं तपस्तप्तं स्थाने] युक्तम् । कुतः ? [यौ नारी
 अस्व] ईश्वरस्य [दास्यम्] दासीत्वम् [अपि लभेत सा कृतार्था
 स्यात्] । या अङ्क एव शय्या ताम् [अङ्कशय्याम्] लभेत सा
 [किमुत] ? कृतार्था इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ६५ ॥

परस्परिण स्पृहणीयशोभं
 न चेदिदं हृन्दमयोजयिष्यत् ।
 अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नः
 पत्युः प्रजानां विफलोऽभविष्यत् ॥६६॥
 न नूनमारूढरुषा शरीरम्
 अनेन दग्धं कुसुमायुधस्य ।
 ब्रौडादमुं देवमुदौच्य मन्ये
 सद्यस्तदेहः स्वयमेव कामः ॥ ६७ ॥
 अनेन सम्बन्धमुपेत्य दिष्ट्या
 मनोरथप्रार्थितमौश्वरेण ।

परस्परिणेति । [स्पृहणीयशोभम्] सर्वैराशास्यमानसौन्द-
 र्यम् [इदं हृन्दम्] मिथुनम् । हृन्दं रश्म्येस्वादिना (८, १,
 १५ पा०) निपातः । [परस्परिण न अयोजयिष्यत् चेत्] न
 योजयेत् यदि [प्रजानां पत्युः] विधातुः [अस्मिन् द्वये] हन्दे
 [रूपविधाने] सौन्दर्यनिर्माणे [यत्नः] प्रयासः [विफलोऽभविष्यत्]
 भवेत् । एतदनुरूपस्त्रीपुंसान्तराभावादिति भावः । सिङ्-
 निमित्ते सङ्क्रियतिप्रती (३, २, १३६ पा०) इति सङ् ॥६६॥

नेति । [मारूढरुषा] मरूढश्लोपेन [अनेन] हरिण [कुसुमा-
 युधस्य] श्वाशस्य [शरीरं न दग्धं नूनम्] किन्तु [कामः भ्रमं
 देवमुदौच्य] हृद्वा [ब्रौडात्] सौन्दर्येण जितोऽस्मीति सज्जया
 [स्वयमेव सद्यस्तदेहः] स्वप्नदेह इति [मन्ये] पत्युष्येण । न
 पत्याः भावतेः कोपः ब्रह्मवतीति भावः ॥ ६७ ॥

मूर्धानमालि ! क्षितिधारणीञ्चम्
 उच्चैस्तरं वक्ष्यति शैलराजः ॥ ६८ ॥
 द्रव्योषधिप्रस्थविलासिनोनां
 शृण्वन् कथाः श्रोत्रमुखास्त्रिनेत्रः ।
 केयूरचूर्णीकृतलाजमुष्टिं
 हिमालयस्थालयमाससाद ॥ ६९ ॥

काचित्काश्चिदाह,—

अनेनेति । हे [मालि] ! सखि ! । “मालिः सखी वयस्या
 च” इत्यमरः । [शैलराजः] हिमवान् [दिष्ट्या] इति आन-
 न्देऽव्ययम् । [मनोरथैः प्रार्थितम्] अवरोधम् अभिलाषविष-
 यीकृतमित्यर्थः । “प्रार्थना याच्ञावरोधयोः” इत्यभि-
 धानात् । [अनेन] [ईश्वरेण] [सम्बन्धमुपेत्य] अवाप्य [क्षिति-
 धारणेन] [उच्चम्] उन्नतम् [मूर्धानम् उच्चैस्तरम्] . उन्नत-
 तरम् । उच्चैरित्यव्ययान्तरपुत्रत्ययः । मूर्ध्नी द्रव्यस्त्रामुप्रत्ययान्तो
 निपातः । किमिति उच्यते व्ययघादात्सम्बन्धप्रकर्ष इत्यादिना (५, ४,
 ११ पा०) अद्रव्यप्रकर्षे तस्य विधानादिति । [वक्ष्यति] धारयि-
 ष्यति । वक्षतेर्लृट् ॥ ६८ ॥

इतीति । [त्रिनेत्रः] अश्वकः त्रिनेत्रत्रिनयनशब्दयोः
 क्षुभ्रादिषु चेति (८, ४, ३९ पा०) णत्वाभावः [इति] इत्यम्,
 [ओषधिप्रस्थविलासिनोनाम्] सम्बन्धिनीः [श्रीषसुखाः] अ-
 व-
 शमधुराः [कथाः] आलापान् [शृण्वन्] [केयूरेः] अङ्गदैः [चूर्णी-
 कृताः लाजानां मुष्टयः] यस्मिन् तं तथोक्तम् । तत्र अवकीर्षाः
 आचारलाजाः अन्तराल एव अङ्गदैः चूर्णपेवं पिबन्त इति
 पुरन्धिजनसम्बन्धातिशयोक्तिः । [हिमालयस्य] हिमवतः
 [शालयम्] भवनम् [आससाद] प्राप ॥ ६९ ॥

तद्रावतीर्याच्युतदत्तहस्तः
 शरह्वनाहीधितिमानिवोष्णः ।
 क्रान्तानि पूर्वं कमलासनेन
 कक्ष्यान्तराख्यद्रिपतेर्विवेश ॥ ७० ॥ X
 तमन्वेगिन्द्रप्रमुखाश्च देवाः
 सप्तर्षिपूर्वाः परमर्षयश्च ।
 गणाश्च गिर्यालयमभ्यगच्छन्
 प्रशस्तमारम्भमिवोत्तमार्याः ॥ ७१ ॥

तत्रेति । [तत्र] हिमवदालये [अच्युतेन] विष्णुना [दत्त-
 हस्तः] वितीर्णहस्तावलम्बः सन् [शरह्वनात्] शरम्भोघात्
 शरह्विशेषणात् मेघस्य शुभ्रत्वं गम्यते । [दीधितिमान्] सूर्यः
 [इव] [उच्छ्रः] वृषत् [अवतीर्थ] [कमलासनेन] [पूर्वम्] अथ
 [क्रान्तानि] प्रविष्टानि [अद्रिपतेः कक्ष्यान्तराणि] गेहप्रको-
 ष्टान्तराणि [विवेश] । “कक्ष्या कच्छे वरचायां काष्ठां गेहे
 प्रकोष्ठके” इति यादवः ॥ ७० ॥

तमिति । [तम्] ईश्वरम् [अन्वक्] अनुपदम् अव्यय-
 मेतत् । “अन्वगन्वत्तमनुगीऽनुपदं क्लीवमव्ययम्” इत्यमरः ।
 [इन्द्रप्रमुखा देवाश्च] सप्त ऋषयः पूर्वं येषां ते [सप्तर्षिपूर्वाः] ।
 न बहुव्रीहौ इति (१, १, २८ पा०) सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः ।
 [परमर्षयश्च] सप्तकादिमहर्षयश्च । सप्तहत्परमोत्तमोत्कृष्टाः
 पूज्यमानेरिति (२, १, ६१ पा०) तत्पुरुषः । [गणाश्च] प्रमथाश्च
 [उत्तमार्याः] महाप्रयोजनाः [प्रशस्तम्] प्रकृतम् अमोघ-
 मित्त्वर्थः । आरभ्यत इति [आरम्भः] उपायः तम् [इव गिर्या-
 लयम्] हिमवन्मन्दिरम् [अभ्यगच्छन्] प्राविशन्नित्यर्थः ॥ ७१ ॥

तत्रेखरो विष्टरभाक् यथावत्
 सरत्नमर्घ्यं मधुमञ्च गव्यम् ।
 नवे दुकूले च नगोपनीतं
 प्रत्यग्रहीत् सर्वममन्त्रवर्जम् ॥ ७२ ॥
 दुकूलवासाः स बधूसमीपं
 निन्ये विनीतैरवरोधदक्षैः ।
 वेलासमीपं स्फुटफेनराजिः
 नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ॥ ७३ ॥

तत्रेति । [तत्र] हिमवदालये [इंखरो विष्टरभाक्] आसन
 गतः उपविष्ट इत्यर्थः । [यथावत्] यथाहं विधिवदित्यर्थः ।
 [सरत्नम्] रत्नसहितम् [अर्घ्यम्] अर्घ्यं जलम् । मधु क्षौद्रम-
 स्मिन्नस्तीति [मधुमत्] गवि भवम् [गव्यञ्च] दधि च मधुपर्क-
 मित्यर्थः । “दधिमधुनी सर्पिर्मध्वलाभ” इति आश्वलायन-
 गृह्यसूत्रात् । [नवे दुकूले च] इति [सर्वम् नगोपनीतम्] हिम-
 वदानीतम् अर्घ्यादिकं मन्त्रान् वर्जयित्वा मन्त्रवर्जं ततो नञ्-
 समासः [अमन्त्रवर्जम्] मन्त्रान् न वर्जयित्वा इत्यर्थः । द्विती-
 यायाञ्चेति (३, ४, ५३ पा०) णसुल्प्रत्ययः इत्याह—न्यासकारः
 अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यत्र । [प्रत्यग्रहीत्] स्वीकृतवान् ॥७२॥

दुकूलेति । अथ [दुकूलवासाः] दुकूलं वसान इत्यर्थः ।
 [सः] हरः [विनीतैः] अनुदत्तैः अवरोधेषु ये दक्षाः तैः [अवरोध-
 दक्षैः बधूसमीपं निन्ये] नीतः । कथमिव ? [स्फुटा फेनाजाम्
 राजिः] यस्य सः । उदकमस्वास्तीति [उदन्वान्] समुद्रः । उद-
 न्वानुदधौ चेति (८; २, १३ पा०) निपातनात्साधुः । [नवैः]
 षचिरोदितैः [चन्द्रपादैः] चन्द्रकिरणैः [वेलासमीपमिव] ॥७३॥

तया प्रवृद्धाननचन्द्रकान्त्या
 प्रफुल्लचक्षुः कुमुदः कुमार्या ।
 प्रसन्नचेतःसलिलः शिवोऽभूत्
 संसृज्यमानः शरदेव लोकः ॥ ७४ ॥
 तयोः समापत्तिषु कातरमणि
 किञ्चित् व्यवस्थापितसंज्ञितानि ।
 क्लीयन्वणां तत्क्षणमन्वभूवन्
 अन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ ७५ ॥

तयेति । आननं चन्द्रइवेत्युपमितसमासः । [प्रवृद्धा आनन-
 चन्द्रस्य कान्तिः] यस्यास्तया तथोक्तया [तया कुमार्या शरदा
 लोक इव संसृज्यमानः] सङ्गच्छमानः [शिवः चक्षूषि कुमु-
 दानि] इव तानि [प्रफुल्लानि] यस्य सः तथोक्तः चेतः सलिल-
 मिव तत् प्रसन्नं यस्य सः तथोक्तः [प्रसन्नचेतः सलिलोऽभूत्] ।
 शरत्लोकयोरपि यद्योचितं विशेषणानि योज्यानि ॥ ७४ ॥

तयोरिति । [तयोः] बधूवरयोः [समापत्तिषु] यदृच्छया
 सङ्गतिषु [कातराणि] चकितानि । “अधौरे कातरं” इत्यमरः ।
 द्रष्टुमसमर्थानीति भावः । [किञ्चित्] ईषत् व्यवस्थापितानि
 स्थिरौक्तानि पश्चात् संज्ञितानि निवर्त्तितानि चेति [व्यवस्था-
 पितसंज्ञितानि] । पूर्वकालेत्यादिना (२, १, ४६ पा०) तत्पु-
 रुषः । [अन्योऽन्यस्मिन् लोचनानि] सङ्गणानि । “लोलसलसङ्ग-
 णयोः” इत्यमरः । [विलोचनानि] दृष्टयः [तत्क्षणम्]
 तस्मिन् क्षणे [क्लीयन्वणाम्] क्लिया निमित्तेन सङ्घोचम्
 [अन्वभूवन्] ॥ ७५ ॥

तस्याः करं शैलगुरूपनीतं
 जग्राह ताम्नाङ्गुलिमष्टमूर्त्तिः ।
 उमातनौ गूढतनोः स्मरस्य
 तच्छङ्किनः पूर्वमिव प्ररोहम् ॥ ७६ ॥
 रोमोद्गमः प्रादुरभूद्मायाः
 खिन्नाङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीत् ।
 वृत्तिस्तयोः पाणिंसमागमेन
 समं विभक्तेव मनोभवस्य ॥ ७७ ॥

तस्या इति । [अष्टमूर्त्तिः] शिवः तस्मात् ईश्वराच्छङ्कित इति
 [तच्छङ्किनः] तन्नीतस्य इत्यर्थः अतएव [उमातनौ] उमाशरीरे
 [गूढतनोः] गुप्तशरीरस्य [स्मरस्य पूर्वम्] [प्ररोहमिव] प्रथमा-
 ङ्कुरमिव स्थितम् [शैलगुरूपनीतं] शैलगुरुणा हिमवता उप-
 नीतं प्रापितम् । अथवा शैलगुरुणा हिमवत्पुरोधसा उप-
 नीतम् [ताम्नाङ्गुलिम्] रक्ताङ्गुलिं [तस्याः] पार्वत्याः [करं
 जग्राह] ॥ ७६ ॥

रोमोद्गमेति । [उमायाः रोमोद्गमः] रोमाञ्चः [प्रादुरभूत्] ।
 पुमान् गौः पुङ्गवः वृषभः । गोरतद्वितलुकीति (५, ४, ६२ पा०)
 टच् । सः केतुः चिह्नं यस्य सः [पुङ्गवकेतुः] शिवः [खिन्नाङ्गुलि-
 रासीत्] । अत्र उप्येक्षते [पाणिंसमागमेन] पाण्ड्योः संस्पर्श-
 शनं कर्त्वा [तयोः] बधूवरयोः [मनोभवस्य वृत्तिः] अवस्थितिः
 [समं विभक्तेव] समीकृतेव इत्यर्थः । प्राक्सिद्धस्यापि अनुराग-
 साम्यस्य सम्प्रति तत्कार्यदर्शनात् पाणिसंस्पर्शकृतत्वमुप्येक्षते ।
 ननु कन्धा तु प्रथमसङ्गमे स्निग्धकरचरणा भवति पुमांस्तु रोमा-
 ञ्चितो भवतीति वात्स्यायनेन विपरीतमुक्तमिति चेत् नैव दोषः

प्रयुक्तपाणिग्रहणं यदन्यत्
 बधूवरं पुष्यति कान्तिमग्राम् ।
 सान्निध्ययोगादनयोस्तदानीं
 किं कथ्यते श्रीरुभयस्य तस्य ॥ ७८ ॥
 प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानोः
 उदर्चिषस्तन्मिथुनं चकाशे ।
 मेरोरुपान्तेष्विव वर्तमानम्
 अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ ७९ ॥

एभिरनयोर्भावं परीक्षेतेति वाक्यशेषे एभिरिति बहुवचनेन
 स्वेदरोमाञ्चग्रहणस्य सकलसात्त्विकोपलक्षणत्वावगमिन अग्नि-
 यमावधारणात् । अतएव रघुवंशे अन्यथाभिधानात् स्वोक्ति-
 विरोध इत्यपास्तम्— तदेतत् रघुवंशसञ्ज्ञोवन्थां सुव्यक्तमवो-
 चम् सात्त्विकास्तु “स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः स्वेदो वैवर्ष्यवेपथू ।
 अन्तु वैस्वर्यमित्यष्टौ सात्त्विकाः परिकीर्त्तिताः ॥” इति ॥ ७७ ॥

प्रयुक्तेति । [यत्] यस्मात्कारणात् [प्रयुक्तं पाणिग्रहणम्]
 यस्य तत्तथोक्तम् । [अन्यत्] । लौकिकं बधूश्च वरश्च [बधूवरम्]
 समाहारे इन्द्रेकवद्भावः । [तदानीम्] पाणिग्रहणकाले [अनयोः]
 उमाशिवयोः [सान्निध्ययोगात्] सन्निधिभावात् [अग्राम्] उत्त-
 माम् [कान्तिम्] शोभाम् [पुष्यति] पुष्याति [तस्योभयस्य]
 उमामहेश्वररूपस्य मिथुनस्य [त्र्योः किम् कथ्यते] यत्प्रसादात्
 अन्यस्य शोभालाभः तस्य शोभा किमु वक्तव्येत्यर्थः । “विवाङ्-
 समये गौरौशिवौ बधूवरावनुप्रविशेताम्” इत्यागमः ॥ ७८ ॥

प्रदक्षिणेति । [तन्मिथुनम् उदर्चिषः] उन्नतज्जासस्य
 [कृशानोः] कर्मणः [प्रदक्षिणप्रक्रमणात्] प्रदक्षिणीकरणात्

तौ दम्पती त्रिः परिणीय वङ्गिम्
 अन्योन्यसंस्पर्शनिमीलिताक्षौ ।
 स कारयामास बधूं पुरोधः
 तस्मिन् समिद्धार्चिषि लाजमोक्षम् ॥ ८० ॥
 सा लाजधूमाञ्जलिमिष्टगन्धं
 गुरूपदेशाद्ददनं निनाय ।
 कपोलसंसर्पिर्गिखः स तस्याः
 मुहूर्त्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ ८१ ॥

[चकाशे] । किमिव ? [मिरोरुपान्तेषु] परिसरेषु [वर्त्तमानम्]
 आवर्त्तमानं मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वत् इत्यर्थः । [अन्योन्येन संसर्गम्]
 सङ्गतम् मिथुनस्यापि एतत् विशेषणम् । [अहश्च त्रियामा च
 [अहस्त्रियामं] रात्रिन्दिवम् [इव] । समाहारे इन्दैकवद्भावः ॥७९॥

ताविति । [सः] पुरस्तादेव हितं विधत्ते इति [पुरोधाः]
 पुरोहितः [अन्योन्यस्य संस्पर्शेन] स्पर्शसुखेन [निमीलिताक्षौ
 तौ] जाया च पतिश्च [दम्पती] कर्मभूतौ । जायाशब्दस्य
 (२, २, ३१ ग० सू०) दम्भावो निपातितः । [वङ्गिं त्रिः]
 त्रिवारम् । द्वित्रिचतुर्भ्यः सृजिति (५, ४, १८ पा०) सृज्-
 [परिणीय] परितो नीत्वा प्रदक्षिणीकृत्य इत्यर्थः । नयतेद्वि-
 कर्मकाङ्गम् । [समिद्धार्चिषि] दीप्तष्वाले [तस्मिन्] वङ्गौ [बधूं
 लाजमोक्षम्] लाजविसर्गं [कारयामास] । [कपोरन्यतरस्या-
 मिति १, ४, ५३ पा०) विकल्प्यादणिकर्त्तुः कर्मत्वम् ॥ ८० ॥

सेति । [सा] बधूः [गुरोः] पुरोधसः [उपदेशात्] [इष्टः]
 प्राणतर्पण इत्यर्थः [गन्धः] यस्य तं [लाजधूमाञ्जलिं] ददनं

तदीषदाद्रांरुबागण्डलेखम्
उच्छ्वासिकालाञ्जनरागमच्छोः ।
बधूमुखं क्लान्तयवावतंसम्
आचारधूमग्रहणाद् बभूव ॥ ८२ ॥
बधूं द्विजः प्राह तवैष वत्से !
वङ्गिर्विवाहं प्रति कर्मसाक्षी ।
शिवेन भर्ता सह धर्मचर्या
कार्या त्वया मुक्तविचारयेति ॥ ८३ ॥

निनाय] । [कपोलसंसर्पिणी शिखा] यस्य सः तथोक्तः [स]
धूमः [तस्याः] गौर्याः [मुहूर्त्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे] । धूमस्य
विस्मयरत्वात् मुहूर्त्तग्रहणम् ॥ ८१ ॥

तदिति । [तत्] [बधूमुखम्] [आचारधूमग्रहणात्] आचार-
प्राप्तधूमत्वात् [ईषदाद्रां] स्त्रिन्ने [अरुणे] च [गण्डलेखे] गण्ड-
स्थले यस्य तत् तथोक्तम् [अच्छोः] [उच्छ्वासी] उच्छ्वान् [काला-
ञ्जनस्य रागः] इञ्जनं यस्य तत् तथोक्तं [क्लान्तो यवावतंसः]
यवाङ्कुरकर्णपूरो यस्य तत्तथाभूतं [बभूव] । “लाजाञ्जलिं
विसृज्य धूमाद्यं जिघ्रेत्” इति प्रयोगवृत्तिकारः ॥ ८२ ॥

बधूमिति । अथ [बधूं द्विजः] पुरोधः [प्राह] । किमिति ?
हे [वत्से ! एष वङ्गिः तव विवाहं प्रति] विवाहकर्मणोत्थयः ।
[कर्मसाक्षी] कर्मद्रष्टा [भर्ता शिवेन सह] [मुक्तविचारया]
निर्विचारया [त्वया धर्मचर्या] धर्माचरणं [कार्या] कर्तव्या
[इति] । अथञ्च प्राजापत्यविवाहो द्रष्टव्यः । यथाह आश्व-
लानयनः,—“सहधर्मश्चरेदिति प्राजापत्य” इति ॥ ८३ ॥

अलोचनान्तं श्रवणे विस्तृत्य
पीतं गुरोस्तद्वचनं भवान्या ।

निदाघकालोत्खणतापयेव
माहेन्द्रमन्मः प्रथमं पृथिव्या ॥ ८४ ॥

ध्रुवेण भर्त्ता ध्रुवदर्शनाय
प्रयुज्यमाना प्रियदर्शनेन ।

सा दृष्ट इत्याननमुन्नमय्य
ऋसन्नकरुणी कथमप्युवाच ॥ ८५ ॥

इत्थं विधिज्ञेन पुरोहितेन
प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ ।

अलोचनान्तमिति । भवस्य पत्न्या [भवान्या] । इन्द्रवक्रण-
भवशर्वरुद्रेत्यादिना (४, १, ४८ पा०) ङोप् आनुगागमश्च ।
[अलोचनान्तम्] नेत्रान्तपर्यन्तम् आङ्मर्यादाभिविधोः(२, १,
१३ पा०) इत्यव्ययीभावः । [श्रवणे] श्रोत्रे [वितृत्य] विस्तार्य
[तत्] पूर्वोक्तं [गुरोः] याज्ञिकस्य [वचनम्] सह धर्मं चरेति
वाक्यं [निदाघकाले] ग्रीष्मकाले [उत्खणतापया] उत्कटसन्ता-
पया [पृथिव्या] [प्रथमम्] आद्यं [माहेन्द्रं] पार्जन्यम् [अन्म इकं
पीतम्] अत्यादरेण शुश्राव इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

ध्रुवेणेति । प्रियं दर्शनं यस्य कर्मभूतस्व तेन [प्रियदर्शनेन
ध्रुवेण] शाश्वतेन [भर्त्ता] [ध्रुवस्य] नक्षत्रविशेषस्य [दर्शनाय] ।
“ध्रुवी भमेदे क्लीवन्तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु” इत्यमरः । [प्रयुज्य-
माना] इत्यन्तामिति प्रेथ्यमाणा [ऋसन्नकरुणी] क्रिया हीनस्वरा
[सा] बधूः [कथमपि आननमुन्नमय्य दृष्ट इत्युवाच] ॥ ८५ ॥

प्रणेमतुस्तौ पितरौ प्रजानां
 पद्मासनस्थाय पितामहाय ॥ ८६ ॥
 बधूर्विधात्रा प्रतिनन्द्यते स्म
 कल्याणि ! वीरप्रसवा भवेति ।
 वाचस्पतिः सन्नपि सोऽष्टमूर्त्तौ
 त्वाशांस्यचिन्तास्तिमितो बभूव ॥ ८७ ॥
 ऋषोपचारां चतुरस्रवेदीं
 तावेत्य पद्मात् कनकासनस्थौ ।

इत्यमिति । [इत्यम्] अनेन प्रकारेण । इदमस्यसुरिति (५, ३, २४ पा०) यमुप्रत्ययः । [विधिज्ञेन] विवाहप्रयोगज्ञेन शास्त्र-
 ज्ञेनेत्यर्थः । [पुरोहितेन] हैमवतेन [प्रयुक्तपाणियज्ञणोपचारौ]
 कृतविवाहकर्माणौ [प्रजानां पितरौ तौ] उमामहेश्वरौ [पद्मा-
 सनस्थाय] पद्मासनोपविष्टाय पितृणां पित्रे [पितामहाय]
 ब्रह्मणे । “पितामहोविरिञ्चौ स्यात्तातस्य जनकोऽपि च” इति
 विश्वः । पितृव्यमातुलमातामहपितामहा इति (४, २, ३६ पा०)
 निपातनाद्वाधुः । [प्रणेमतुः] नमस्कृतुः । पितामहस्य पित्रो-
 रपि पूज्यत्वादिति भावः ॥ ८६ ॥

बधूरिति । [बधूः] कन्या [विधात्रा] ब्रह्मणा हे[कल्याणि !]
 शोभने ! वीरः प्रसवोऽपत्यं यस्याः सा [वीरप्रसवा] वीरसूः [भवेति]
 [प्रतिनन्द्यते] [स्म] आशिषमुत्तेत्यर्थः । [सः] विधाता [वाचस्पतिः]
 वांगीश्वरः [अपि सन्] । कस्कादिषु (८, ३, ४८ पा०) पाठा-
 द्वाधुः । [अष्टमूर्त्तौ] शिवे [तु] [आशास्यम्] आकाङ्क्षं तत्र
 [चिन्ता] विचारः तस्वाम् [स्तिमितः] मन्दः [बभूव] । तस्य
 निरीहस्य आशास्वाभावात् आशिषि स्तिमितत्वमित्यर्थः ॥८७॥

जायापती लौकिकमेषणीयम्
 आर्द्राक्षितारोपणमन्वभूताम् ॥ ८८ ॥
 पत्रान्मलमैर्जलविन्दुजालैः
 आकृष्टमुक्ताफलजालशोभम् ।
 तयोरुपर्यायतनालदण्डम्
 आधत्त लक्ष्मीः कमलातपत्रम् ॥ ८९ ॥
 द्विधा प्रयुक्तेन च वाङ्मयेन
 सरस्वती तन्मिथुनं नुनाव ।

ऋषेति । [तौ] [जायापती] बधुवरौ [पञ्चात्] नमस्कारा-
 नन्तरम् [ऋषाः] रचिताः [उपचाराः] पुष्परचनादयो यस्यां
 तां [चतुरस्रवेदीम् एव] प्राप्य [कनकासनस्थौ] सन्ती [लौकिक-
 कम्] लोके विदितम् आचारप्राप्तमित्यर्थः । अतएव [एषणो-
 यम्] आशास्यम् । “तथापि लौकिकाचारं मनसापि न लङ्घ-
 येत्” इति शास्त्रादवश्यकर्त्तव्यमित्यर्थः । श्वेरिच्छार्थादनीयर्
 प्रत्ययः । [आर्द्राक्षितारोपणम् अन्वभूताम्] ॥ ८८ ॥

पत्रान्तेति । [लक्ष्मीः] श्रीदेवी [पत्रान्तेषु] दलप्रान्तेषु
 [लम्बैर्जलविन्दुजालैः] [आकृष्टा] आकृता [मुक्ताफलजालेन]
 प्रान्तलम्बिना मुक्ताकलापेन या [शोभा] येन तत् तथोक्तम्
 [अयतम्] दीर्घम् [नालम्] एव [दण्डः] यस्य तत् [कमलम्]
 एव [आतपत्रम्] तत् [तयोः उपरि आधत्त] दधौ ॥ ८९ ॥

द्विधेति । अथ [सरस्वती] वाग्देवी [द्विधा] संस्कृत-
 प्राकृतरूपेण द्वैविध्येन [प्रयुक्तेन] उच्चारितेन [वाङ्मयेन च] शब्द-
 जालेन च [तन्मिथुनं नुनाव] तुष्टाव । एव स्तुताविति धातोर्लिट् ।

संस्कारपूतेन वरं वरेष्यं
 बधूं सुखग्राह्यनिबन्धनेन ॥ ६० ॥
 तौ सन्धिषु व्यञ्जितवृत्तिभेदं
 रसान्तरेषु प्रतिबद्धरागम् ।
 अपश्यतामप्सरसां मुहूर्त्तं
 प्रयोगमाद्यं ललिताङ्गहारम् ॥ ६१ ॥

केन ? कमित्याह संस्कारेति,—[संस्कारेण] शास्त्रव्युत्पत्त्या
 [पूतेन] प्रकृतिप्रत्ययविभागशुद्धेन संस्कृतेनेत्यर्थः । [वरेष्यम्]
 वरणीयं श्लाघ्यमित्यर्थः । वृणोतेरौणादिकः (वृज एन्व इति
 ३, ६८ सू०) एन्वप्रत्ययः । [वरम्] वीढारं शिवम्, [सुखेन
 ग्राह्यम्] सुबोधम् [निबन्धनम्] रचना यस्य तेन वाङ्मयेन
 प्राकृतभाषया इत्यर्थः । [बधूम] नुनाव इत्यनेन सम्बन्धः ॥ ६० ॥

ताविति । [तौ] दम्पती [सन्धिषु] सुखादिनिर्वहणा-
 न्तेषु पञ्चसन्धिषु । तदुक्तं दशरूपके,—“सुखं प्रतिमुखं गर्भः
 सावमर्षोपसङ्घतिः” इति । [व्यञ्जितवृत्तिभेदम्] स्फुटीकृत-
 कौशिक्यादिवृत्तिविशेषम् रसानुगुण्येन इति शेषः । तदुक्तं
 भूपालेन,—“कौशिकी स्यात्तु शृङ्गारे रसे वीरे तु सास्त्वती ।
 रौद्रवीभक्तयोर्वृत्तिर्नियतारभटो पुनः । शृङ्गारादिषु भावज्ञैः
 रसेष्विष्टा तु भारती ॥” तथा । कौशिक्यारभटो चैव सास्त्वती
 भारती तथा । चतस्रो वृत्तयो ज्ञेयास्तासु नाद्यं प्रतिष्ठितम्” ॥
 इति । [रसान्तरेषु] शृङ्गारादिरसभेदेषु “शृङ्गारादौ •विषे
 वीर्यं गुणे रागे द्रवे रसः” इत्यमरः । “शृङ्गारहास्यकरुण-
 रौद्रवीरभयानकाः । बीभक्षाद्भुतशान्ताख्या रसाः पूर्वैश्चदा-
 ह्वताः ॥” इति । [प्रतिबद्धरागम्] प्रतिनियमेन प्रवर्तितः वसन्त-

देवास्तदन्ते हरमूढभार्य्यं
 किरीटबद्धाञ्जलयो निपत्य ।
 शापावसाने प्रतिपन्नमूर्त्तः
 यथाचिरे पञ्चशरस्य सेवाम् ॥ ६२ ॥
 तस्यानुमेने भगवान् विमन्युः
 व्यापारमात्मन्यपि सायकानाम्

ललितादिरागो यस्मिन् तम्, यस्मिन् रसे यो रागो विहितस्त-
 दनुसारेण प्रयुक्तरागमित्यर्थः । यथाह कादलः—“रीद्रेऽङ्गुते
 तथा वीरे पुंरागेण प्रगौयते । शृङ्गारहास्यकरुणाः स्त्रीरागेण
 प्रकौर्त्तिताः । भयानके च बीभत्से शान्ते गेयो नपुंसके ॥”
 इति । [ललिताङ्गहारम्] मधुराङ्गविधेयम् “अङ्गहारम्
 विधेयः” इत्यमरः । आदौ भवम् [आद्यम्] रूपकान्तर-
 प्रकृतिभूतमित्यर्थः । तदुक्तम्,—“आहुः प्रकीरणादीनां नासक्त-
 प्रकृतिं बुधाः” इति । [अप्सरसाम्] उर्वश्यादीनाम् प्रयुज्यत
 इति [प्रयोगः] रूपकं नाटकमित्यर्थः । आद्यमिति विशेषणात् ।
 तम् [मुहूर्त्तमपश्यताम्] दृष्टवन्ती । पात्राभास्येत्यादिना
 (७, ३, ७८ पा०) दृष्टेः पश्यादेशः ॥ ६१ ॥

देवा इति । [देवाः] इन्द्रादयः । [तदन्ते] तस्य प्रयोगदर्शन-
 स्वान्ते अवसाने [ऊढभार्य्यम्] परिणीतदारम् [हरम्] [किरीट-
 टेषु बद्धाः अञ्जलयः] येषां ते तयोक्ताः सन्तः [निपत्य] प्रणम्य
 [शापावसाने प्रतिपन्नमूर्त्तः] सद्यशरीरस्य “परिणीयति पार्वतीं
 यदेत्यादिना” शापस्य पार्वतीपरिणयान्तत्वादित्यर्थः । [पञ्च-
 शरस्य] कामस्य कर्तुः [सेवां यथाचिरे] । पुनः समासादितशरी-
 रस्य तस्य सेवा स्त्रीक्रियतामिति प्रार्थयामासुः इत्यर्थः । दुष्प्राप्त-
 पजित्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥ ६२ ॥

कालप्रयुक्ता खलु कार्य्य-(-काल)-विन्निः ।

विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति ॥ ६३ ॥

अथ विबुधगणांस्तानिन्दुमौलिर्विसृज्य

च्चित्तिधरपतिकन्यामाददानः करेण ।

कनककलसयुक्तं भक्तिशोभासनाथं

च्चित्तिविरचितशय्यं कौतुकागारमागात् ॥ ६४ ॥

तस्येति । [विमन्युः] विगतक्रोधः [भगवान्] ईश्वरः
प्रात्मन्यपि [तस्य] कामस्य [सायकानाम्] व्यापारमनुमेने ।
याहि [कार्य्यविन्निः] कार्य्यज्ञैः अथवा [कालविन्निः] अ-
रक्षैः [काले] योग्यावसरे [प्रयुक्ता] अनुष्ठिता [भर्तृषु]
विषये [विज्ञापना] [सिद्धिमेति खलु] सफला भवती-
र्थः । अयमेव अस्य स्मरसेवास्वोकारः यत् आत्मन्यपि तत्-
त्यैकव्यापारम् अङ्गीकृतवानिति ॥ ६३ ॥

अथेति । [अथेन्दुमौलिः] ईश्वरः [तान्] विबुधगणान्
सृज्य [च्चित्तिधरपतिकन्याम्] पार्वतीम् [करेण] आद-
दानः । [कनककलसयुक्तम्] मङ्गलार्थमन्तर्निहितहेममयपू-
रुषम् [भक्तयः] पुण्यादिरचनाः तासाम् [शोभया] सनाथम्
हितमित्यर्थः । [च्चित्तिविरचितशय्यम्] चित्तौ विरचिता
प्रच्छिन्ने कल्पिता शय्या तस्य यस्मिन् तत् तथोक्तम् । [कौतु-
कागारमागात्] शय्यागृहं जगाम । अत्र आश्रमलायनः,—“अत
र्हमन्तारं लवणाग्निना वधः शायिनी ब्रह्मचारिणी स्वातीम्”
इति । अत ऊर्ध्वं विवाहादूर्ध्वम् आचिरात्वादिति शेषः । “चिरात्
पादशराचं वा” इति वचनात् । अथा कामशास्त्रेऽपि,—“अथ
रिषयरात्री प्रक्रमेत्तैव किञ्चित्तिच्छु च रजनीषु स्तम्भभावा

नवपरिणयलज्जाभूषणां तत्र गारा
वदनमपहरन्तीं तत्कृताक्षेपमीशः ।

अपि शयनसखीभ्यो दत्तवाचं कथञ्चित्
प्रमथमुखविकारैर्हासयामास गूढम् ॥६५॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
उमापरिणयोनाम सप्तमः सर्गः ॥

इति । चिदिनमिह न भिन्द्याद् ब्रह्मचर्यं न चास्या
हृदयमननुबध्य स्त्रीच्छया नर्मं कुर्यात् ॥ ६४ ॥

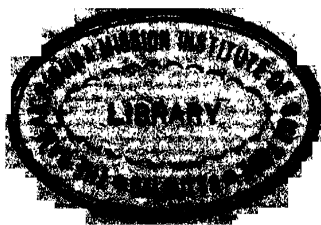
नवेति । [तत्र] कौतुकागारे [ईशः] ईश्वरः [नवपरिण-
येन] नवोद्वाहेन या [लज्जा] सा [भूषणम्] यस्यास्ताम् । अत-
एव [तत्] तेन ईश्वरेण [कृताक्षेपम्] कृताकर्षणम् उन्मत्तमिच्छि-
यावत् । [वदनमपहरन्तीम्] साचीकुर्वन्तीम् अयं लज्जानुभावः ।
अनुभावान्तरमाह,—[शयनसखीभ्यः अपि] शयने सहशयि-
नीभ्योऽपि नर्मसहचरीभ्योऽपीत्यर्थः । [कथञ्चित्] कञ्चि-
[दत्तवाचम्] दत्तोत्तराम् [गौरीम्] [प्रमथाः] भङ्गरीटिप्रभृतयः
हास्यरसाधिदेवताः पशुपतेः पारिषदाः । यथाह भरतः,—
“शृङ्गारो विष्णुदेवत्यो हास्यः प्रमथदेवत” इति । “प्रमथाः
सुः पारिषदा” इत्यमरः । तेषाम् [सुखविकारैः] सुखविकृत-
चेष्टितैः [गूढम्] अप्रकाशम् [हासयामास] हासाद्युपायैर्लज्जा-
मपाकर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः । यथाह गोवर्द्धः,—“हासेन मधुना
नर्मवचसा लखितां प्रियाम् । विवृत्तलज्जां कुर्वीत निपुणैश्च
सखीजनेः” इति ॥ ६५ ॥

इतिश्रीमद्महामहोपाध्यायकोलाचलमङ्गिनाथसूरिविरचि-

तायां कुमारसम्भवव्याख्यायां सञ्जीवनीसमाख्यायां

leod. on... 6. 7. 82 सप्तमः सर्गः

891.21/KAL/S(JIB)/R (5)

116493

